

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Валентин
Рибалка

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ
І ПСИХОЛОГІЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ
ДІЄВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА І ОСОБИСТОСТІ
ГРОМАДЯНИНА**

Посібник

Київ
ТАЛКОМ
2018

УДК 316.3:[37.013.42+159.98](075)
P93

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-методичного центру
практичної психології і соціальної роботи НАПН України
(протокол № 8 від 14 червня 2018 року)*

Рецензенти:

Панок В.Г. – доктор психологічних наук, професор, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України;

Самодрин А.П. – доктор педагогічних наук, професор кафедри економіки, маркетингу та соціальної роботи, завідувач Лабораторії економіки освіти регіону Кременчуцького інституту ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля»;

Ілляшенко Т.Д. – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психологічного супроводу дітей з особливими освітніми проблемами Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України

Рибалка В.В.

P93 Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина: посібник. / Валентин Рибалка. – К.:ТАЛКОМ, 2018. – 226 с.

ISBN 978-617-7685-16-5

У посібнику висвітлюються філософські, правові, психологічні, педагогічні, організаційні питання становлення громадянського суспільства як форми прямої і розширеної демократії, що діє у тісному взаємозв'язку з традиційними формами представницької демократії. Дана проблема розглядається також в контексті реформи децентралізації влади. Пропонуються деякі соціально-педагогічні та практично-психологічні засоби вирішення цієї проблеми, зокрема програма і тренінг розвитку та функціонування освітняського осередку громадянського суспільства в умовах навчального закладу. Посібник виступає як допоміжний у обговоренні відповідних питань лідерами і членами громадянського суспільства, представниками влади, соціальними педагогами і практичними психологами – для налагодження його дієвого функціонування в країні.

УДК 316.3:[37.013.42+159.98](075)

The manual covers the philosophical, legal, psychological, pedagogical, organizational issues of formation of civil society as a form of direct and expanded democracy, operating in close relationship with traditional forms of representative democracy. This problem is also considered in the context of the power decentralization reform. Some socio-pedagogical and practical-psychological tools for solving this problem are proposed, in particular, the program and workshop of the development and functioning of the educational institution of civil society in the educational institution. The manual serves as an auxiliary in the discussion of relevant issues by leaders and members of civil society, government officials, social educators and practical psychologists – to establish its effective functioning in the country.

ISBN 978-617-7685-16-5

© Рибалка В.В., 2018

© Кабиш-Рибалка Т.В.,
оформл. мал., 2018

З М І С Т

Вступ.....	7
1.Історичні та філософські дані про громадянське суспільство: Т.Гоббс, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, Г.А.Алмонд, К.Р.Поппер та ін.....	9
2.Від народного віча, козацьких і військових рад, комун, сільських та міських громад, майданів, до об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації і планів створення всеукраїнського громадян- ського суспільства.....	18
3.Громадянське суспільство у Швейцарії, Німеччині, Євросоюзі, США: інститути, організація діяльності, демократичні форми обгово- рення і вирішення проблем, деліберація.....	27
4.Сучасні теорії і практики створення та функціонування громадянсь- кого суспільства.....	47
5.Розвиток особистості громадянина як чинник становлення і діяль- ності громадянського суспільства.....	51
6.Загальні правові, соціально-психологічні, духовні та організаційні засади побудови і функціонування громадянського суспільства.....	65
7.Демократичні принципи, процедури та умови роботи громадянсь- кого суспільства.....	78
8.Соціально-педагогічна система А.С.Макаренка як освітянська мо- дель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина та спроба втілення демократичної парадигми в освіту.....	83
9.Роль соціальних педагогів і практичних психологів у побудові та функціонуванні освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в учнів.....	102
10.Орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах на основі демократичних принципів і проце- дур.....	106
11.Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянсь- кого осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській вза- ємодії з представниками державної влади.....	118
11.1.Передмова: мета, завдання, принципи і порядок роботи тренінгу, в залежності від кількості учасників, технологічні моменти прове- дення тренінгу.....	118
11.2.Загальний алгоритм роботи первинного тренінгового осередку громадянського суспільства у навчальних закладах системи освіти.....	121
11.3.Докладна процедура здійснення сценарію тренінгу.....	122

11.4.Деякі ігрові вправи та техніки до тренінгу розвитку громадянського суспільства.....	138
11.5.Роздавальний матеріал.....	140
Заключення: демократична парадигма освіти та розвиток громадянського суспільства і особистості громадянина.....	141
Література.....	147
Додатки.....	153
А. Етичний кодекс роботи членів громадянського суспільства і представників державної влади (проект).....	153
Б. Статті Конституції України, що визначають правові передумови розробки і організації первинного осередку громадянського суспільства та проекту Закону України «Про громадянське суспільство».....	155
В. Закон України «Про громадські об'єднання».....	158
Г. Закон України «Про громадянське суспільство в Україні» (Голос України, 2002, 11 жовтня) (проект).....	173
Д. Права, свободи та обов'язки громадянина.....	185
Е. Універсальні принципи діалогічного спілкування між учасниками тренінгу як членами громадянського суспільства та представниками влади (за Г.О.Баллом).....	186
Є. Проект суспільно-громадянського договору між освітянським осередком громадянського суспільства навчального закладу(дів) та представниками місцевої влади.....	189
Ж. Опитувальник для виявлення актуальних проблем і пропозицій членів громадянського суспільства – як вимог до членів самого суспільства і представників влади – для покращення справ у різних сферах життя народу (проект).....	194
З. Методи організації творчої діяльності, що класифікуються за ознакою їх найбільшого взаємозв'язку з тими чи іншими підструктурами особистості.....	196
И. Творчий проект як засіб покращення громадянським суспільством і владою життя народу.....	205
І. Японські гуртки якості як певний промисловий аналог громадянського суспільства.....	216
Ї. Опитувальник КОС-1 (В.В.Синявський і Б.О.Федоришин) – комунікаційні та організаційні схильності особистості.....	220
Акт експертизи читачами змісту посібника.....	224

CONTENT

Introduction.....	7
1. Historical and philosophical data on civil society: T. Hobbes, S. L. Montesquieu, J.-J. Russo, G.V.F.Gegel, G. A.Almond, K.P.Popper, etc.....	9
2. From the peoples “viche”, Cossack and Military Councils, communes, rural and urban communities, maidans, to the united territorial communities in the conditions of decentralization and plans for the creation of an all-Ukrainian civil society	18
3. Civil Society in Switzerland, Germany, EU, USA: Institutions, Organization of Activities, Democratic Forms of Discussion and Problem Solving, Deliberation.....	27
4. Modern theories and practices of the creation and functioning of civil society.....	47
5. Development of the identity of a citizen as a factor in the civil society formation and working.....	51
6. General legal, social-psychological, moral and organizational principles of the construction and functioning of civil society.....	65
7. Democratic principles, procedures and conditions of civil society.....	78
8. Social-pedagogical system of A. Makarenko as an educational model of civil society development and citizen's personality and an attempt to implement a democratic paradigm in education	83
9. The role of social pedagogues and practical psychologists in the construction and functioning of the educational center of civil society and the development of the citizen's personality of students.....	102
10. Approximate program of experimental development of the educational center of civil society and citizen's personality in educational institutions on the basis of democratic principles and procedures.....	106
11. Socio-psychological workshop for the development of the primary educational centers of effective civil society in partnership with government officials.....	118
11.1.Preface: the purpose, tasks, principles and procedure of the workshop, depending on the number of participants, technological moments of the training	118
11.2.General algorithm of the work of the primary training center of civil society in educational institutions.....	121
11.3.Detailed procedure for the implementation of the training scenario.....	122
11.4.Game exercises and techniques for civil society development workshop.....	138

11.5.Handout.....	140
Conclusion: democratic paradigm of education and development of civil society and citizen's personality.....	141
Literature.....	147
Attachments.....	153
A. The Ethics Code of Civil Society Members and Government Representatives (Draft).....	153
B. The Articles of the Constitution of Ukraine, which determine the legal preconditions for the development and organization of the primary center of civil society and the draft Law of Ukraine "On Civil Society"	155
C. The Law of Ukraine "On Public Associations".....	158
D. The Law of Ukraine "On Civil Society in Ukraine" (Voice of Ukraine, 2002, October 11) (draft).....	173
E. Citizen's rights and responsibilities.....	185
F. Universal principles of dialogical communication between participants of the training as members of civil society and authorities (according to G. Ball).....	186
G. Proposed social-civil agreement between the educational center of the civil society of the educational institution(s) and representatives of local authorities.....	189
H. Questionnaire to identify actual issues and proposals of members of civil society – as requirements to members of society and authorities - to improve matters in different spheres of people's life (project).....	194
I. Methods of organization of creative activity, classified by their most interconnected with those or other substructures of the individual.....	196
J. Creative project a way to improve the life of people by civil society and government.....	205
K. Japanese quality sections as a definite industrial analogue of civil society.....	216
L. Questionnaire KOS-1 (V.V. Synyavsky and B.O. Fedoryshyn) – communication and organizational tendencies of personality.....	220
Act of examination by readers of the contents of the manual.....	224

Присвячується пам'яті видатного Громадянина, Філософа, Психолога і Педагога – академіка Івана Андрійовича Зязюна, який докладав величезних зусиль до розвитку освітянського осередку громадянського суспільства України.

ВСТУП

Розвиток сучасного громадянського суспільства та особистості громадянина в Україні є надзвичайно актуальним, враховуючи вирішальну роль даного типу суспільства у демократизації та соціально-економічному прогресі різних країн світу. Про це свідчить накопичений впродовж декількох століть позитивний досвід створення і функціонування громадянського суспільства у світі, зокрема в Європі, приміром, у Швейцарії, Німеччині, Австрії, країнах Скандинавії, в США тощо – як перевіреного часом соціального і психологічного ресурсу, способу формування реального народовладдя й дієвої демократії. В Україні теж існують цікаві історичні прецеденти функціонування прототипів громадянського суспільства, що виявлялися у різних формах – від народного віча, козацьких рад, сільських і міських громад до майданів і об'єднаних територіальних громад тощо. Рух до громадянського суспільства України безумовно пов'язаний з діями її духовної еліти, зокрема Г.С.Сковороди, Т.Г.Шевченка, М.П.Драгоманова, Л.Українки, І.Я.Франка, В.І.Вернадського, Г.Г.Ващенко, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, О.Т.Гончара, Ф.Т.Моргуна, І.А.Зязюна та ін. Події останніх років у країні свідчать про те, що становлення громадянського суспільства вступило в нову фазу і має перейти із гострої революційної, епізодичної, спонтанної, дрібно-групової, емоційної, радикалізованої форми у повсякденну добре організовану, масову, суспільну, інтелектуалізовану активність громадян з утвердження справжньої демократії.

Аналіз існуючого міжнародного та вітчизняного досвіду дозволяє виявити і сформулювати науково обґрунтовані принципи, цілі, методи, конкретні вимоги до подальшого удосконалення українського громадянського суспільства з врахуванням реальних обставин. Сучасне громадянське суспільство повинно характеризуватися продуктивними формами розумного генерування актуальної суспільної думки, обговорюванням нагальних проблем і проектів їх розв'язання, їх презентації обраній громадянами владі в процесі паритетної взаємодії із різними її гілками, дієвими формами самоконтролю і контролю виконавчої діяльності та обопільної відповідальності за результати спільної праці як представників влади, так і громадянських лідерів – заради

духовного прогресу, державного розвитку й піднесення благополуччя українського народу. В цьому зв'язку, слід спиратися на існуючі конституціональні та законодавчі передумови, зокрема на затверджену 26 лютого 2016 року Указом Президента України Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, на відповідні щорічні плани Кабінету міністрів і міністерств України, але головне – на народну ініціативу і мудрість його найкращих представників.

У психології, педагогіці та соціології вже визначені якості особистості громадянина, які мають забезпечити успішний розвиток і функціонування громадянського суспільства в державі. Спираючись на існуючі у психології та педагогіці нароби, автор ставить перед собою мету допомогти політикам і громадським активістам, соціальним педагогам і практичним психологам у будівництві в навчальних закладах в експериментальному порядку первинних освітнянських осередків громадянського суспільства – як органічної складової і генетичного джерела всеукраїнського громадянського суспільства. Разом з тим визнається необхідність обов'язкової відданості лідерів освітнянського осередку громадянського суспільства і представників влади позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, і протидії, неприпустимості існування в їх діях впливу негативних цінностей – темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, спотворення, брехні. Лідери громадянського суспільства і представники влади, що діють на партнерських засадах, мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, піклуватися про їх добробут і щастя. За цих умов можлива єдність народу та прогресивний поступ України до миру і благополуччя на засадах демократії. Особливо важливими в цьому плані є, повторимо, професійні зусилля соціальних педагогів і практичних психологів, що сприяють розвитку громадянського суспільства і особистості громадян як його членів.

Узагальнюючи наявні дані з позиції психології та психопедагогіки, автор, спираючись також на власний досвід громадянської участі у подіях останніх років, пропонує певне бачення проблеми побудови громадянського суспільства в Україні, що виявилось, зокрема в розробці орієнтовної програми розвитку і функціонування його освітнянського осередку. Ця програма конкретизується, концентрується зокрема в алгоритмі та сценарії тренінгу побудови такого осередку на демократичних засадах. Звичайно, що всі представлені у посібнику пропозиції потребують додаткового обговорення, навіть експертизи його тексту компетентними читачами.

Для бажаючих обговорити поставлені у посібнику питання наводимо службову адресу, телефон та e-mail автора: 04060, Україна, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, ПООД НАПН України, кімн. 632 (631), (044) 4406388 (дод. 112), valenty.n.rybalka@gmail.com

1. ІСТОРИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ДАНІ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: Т.ГОББС, Ш.Л.МОНТЕСК'Є, Ж.-Ж.РУССО, Г.В.Ф.ГЕГЕЛЬ, Г.А.АЛМОНД, К.Р.ПОППЕР ТА ІН.

Актуальність проблеми побудови громадянського суспільства усвідомлюється спеціалістами вже достатньо тривалий час. До розробки цієї ідеї доклали свої зусилля відомі мислителі в останні декілька століть. Можна назвати в цьому плані імена Т.Гоббса, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегеля, Г.А.Алмонда, К.Р.Поппера та ін. Скористаємося для стислого історичного екскурсу в означену проблему фундаментальними працями українських спеціалістів, в яких описані погляди філософів, соціологів, політологів на різні аспекти становлення цього суспільства [42; 52].

Так, першим, хто увів у політичну науку поняття «громадянське суспільство», був англійський мислитель **Т.Гоббс** (1588-1679). Він ототожнював громадянське суспільство і державу, визначаючи їх метою соціальний порядок, захист безпеки громадян, які у свою чергу мали підкорятися державі, оскільки влада держави – абсолютна. «В результаті суспільного договору частину своїх прав громадяни делегують главі держави або державним органам, на які покладається функція охорони миру і забезпечення добробуту. Благо народу – вищий закон держави» [20, с. 8].

Видатний мислитель Франції **Ш.Л.Монтеск'є** (1689-1755) приділяв велику увагу закономірностям і рушійним силам розвитку суспільства. Він виступав за мир і співробітництво народів, визнавав право народу на повалення тирану, вказував на вплив освіченості суспільства на здібності громадян і могутність держави і, разом з тим, попереджав про загрозу руйнування суспільства як результату війни [15, с. 121-124]. Важливим аспектом творення громадянського суспільства він вважав правове закріплення у державно-політичній системі рівноваги та взаємного стримування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової – як необхідної умови для забезпечення громадянських прав і свобод. Проте «перекручення» будь-якої гілки влади призводить до порушення прав і свобод громадян. Водночас не тільки представники цих гілок влади, але і сам народ за надмірного прагнення до свободи та рівності в умовах «перекрученої» демократії може стати деспотом і привести до влади тирана. Має бути встановлена «помірна демократія» і рівність громадян між собою [15, с. 122]. На думку Монтеск'є, народ цілком здатний обирати гідних керівників і контролювати їхню діяльність, однак самі «вихідці з народу» не можуть бути обрані на державні посади в силу своєї нездатності вести державні справи.

Другий аспект ставлення філософа до ідеї громадянського суспільства стосувався «безпеки громадянина», його впевненості у власній безпеці, що пов'язувалося ним передусім із правовою безпекою, із забезпеченням особи-

стої свободи громадянина, з усуненням усіх форм політичного рабства, оскільки це калічить не тільки політичних, правових рабів, але і рабовласників. У своїй роботі «Про дух законів» мислитель сформулював основи найефективнішого, ідеального громадянського суспільства, в якому кожний громадянин повинен мати власну волю і бути незалежним, говорити і писати все, що не заборонено законом. Міністри зобов'язані подавати звіти про свою роботу перед народними зборами. А громадяни шануватимуться не за їх суєтні таланти й властивості, але за їх дійсні якості, під якими він мав на увазі багатство й особисте достоїнство» [15, с. 123-124].

Інший відомий французький мислитель, поборник соціальної справедливості, ідеолог Великої французької революції **Ж.-Ж.Руссо** (1712-1788) у своєму творі «Про суспільний договір» (1762) показав ключову роль у створенні громадянського суспільства самоврядності особистості, суспільної угоди, певного контракту між громадянами, в якому вказується на необхідність дотримання чітко визначених зобов'язань між владою і підданими, між приватними особами, між членами родини, між суб'єктами господарювання тощо. Суспільний договір виступає універсальною формою життя суспільства як асоціації, що виконує функцію захисту особистості, власності та громадянської свободи індивідів, котрі підкоряються спільній колективній волі. Тільки після ухвалення суспільного договору виникає цілісний суспільний та моральний організм, якою є держава. Разом з тим дуже важливим постає принцип народного суверенітету, що з часом мусить замістити державний суверенітет і будуватися на засадах братерства, рівності, свободи громадян. Ж.-Ж.Руссо йде далі і пропонує проект нового типу політичної організації шляхом скасування традиційних форм держави і уряду і одержавлення громадянського суспільства. Кожний громадянин мусить стати певним чином посадовою особою, чиновником, що виконує визначену управлінську функцію. Сама держава має виступати громадянською общиною, «умовною особою, життя якої полягає в союзі її членів» [цит. за 15, с. 168-171].

Слід згадати, що про громадянське суспільство на початку XIX століття писав у своїй «Філософській пропедевтиці» німецький філософ **Г.В.Ф.Гегель** (1770-1831), говорячи про перспективність такого суспільства, про його корінний зв'язок із сім'єю та базовими потребами народу. Гегель підкреслював, що «поняття права як сили, що розпоряджується владою і є незалежною від спонук одиничності, володіє дійсністю тільки у громадянському суспільстві» [10, с. 49]. Історично громадянське суспільство має корінний зв'язок із сім'єю як природним суспільством, яке розростаючись, перетворюється в націю і державу. «Держава – це суспільство людей з правовими відносинами, в якому люди мають значення одне для одного не в силу якихось індивідуальних природних відношень, відповідно до своїх природних схильностей і почуттів, а як особи, і ця особистість кожного опосередковано утверджується» [10, с. 49-50]. Перехід від природного стану (в тому числі

стану некультурності, насилля і несправедливості) передбачає вступ до громадянського суспільства, оскільки тільки в останньому правові відношення стають дійсністю» [10, с. 50].

У «Філософії права» Гегель визначає суть громадянського суспільства через два принципи. За принципом самоцінності індивідуального буття конкретна людина «є для себе особливою метою, ціллю власних потреб і сумішшю природної необхідності та свавілля», що має бути поєднаним з принципом опосередкованості індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значимість та задовольняється тільки як опосередковане іншими, такими ж індивідуальними буттями» [42, с. 40].

Громадянське суспільство постає для мислителя як «стан суспільних зв'язків, підґрунтям якого є взаємодія та взаєморозвиток індивідуального, приватного й загального, спільного... В міру розвитку громадянського суспільства воно наповнює конкретним змістом і свою загальну форму, тобто переростає в державу. Громадянське суспільство... є рівнем розвитку суспільних зв'язків, який стоїть вище сімейних стосунків, але ще не досягає внутрішньої цілісності, притаманної державному способу буття... Держава, на думку філософа, – найдосконаліше втілення світової ідеї, що саморозвивається, наймогутніший прояв людської особистості, всезагальності політичного, матеріального та духовного начал» [42, с. 41].

Громадянське суспільство та індивід, за Гегелем, підпорядковані державі, оскільки саме вона інтегрує окремих індивідів та їх групи в органічну цілісність, задає сенс їх життєдіяльності. Функцією держави стає «об'єднання, в якому свобода досягає свого вищого прояву і ця самоціль має право щодо одиничних людей, чий обов'язок полягає в тому, щоб бути членом держави. Отже, лише держава отримує статус ідеї розуму, свободи, права. Однак така відмінність держави і громадянського суспільства є відносною... Їхня сутність... знаходиться у співвідношенні та взаємозв'язку соціально-економічної та політичної сфер громадянського суспільства й політичної держави, ... права та політичної влади. Сутність держави нового типу... полягає у тому, що всезагальне пов'язане в ній з повною свободою особливого та благодіянням індивідів, що, виходячи з цього, інтерес сім'ї та громадянського суспільства повинен концентруватися в державі...» [42, с. 41]. Для сім'ї та громадянського суспільства держава стає «зовнішньою необхідністю» та вищою владою саме через право. Від цієї влади залежать інтереси, закони буття сім'ї та громадянського суспільства. Зазначимо, що й сама держава є іманентною метою як сім'ї, так і громадянського суспільства...

Громадянське суспільство, за Гегелем – це опосередкована працею система потреб, що спирається на панування приватної власності та загальну формальну рівність людей. Формування такого суспільства, якого не було в античності та середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазного ладу.

Отже, для Гегеля загальною ознакою громадянського суспільства є суспільство власників, які, не зважаючи ні на расові, ні на релігійні та політичні відмінності, рівні перед законом... Призначення громадянського суспільства – «у забезпеченні та захисті власності та особистої свободи. Метою громадянського суспільства стає можливість індивіда стверджувати свою свободу...» [42, с. 42].

На переконання американського політолога **Г.А.Алмонда** (1896-1987), ідея громадянського суспільства «полягає в гармонійному та логічному зв'язку між індивідом, політичними й аполітичними групами індивідів та самим суспільством» [42, с. 6]. Вчений концентрує свою увагу на тих чинниках, які призводять до появи громадянського суспільства і забезпечують втягування громадян у таке суспільство, зокрема на різноманітних групах інтересів і форм участі в ньому за умов звільнення від контролю з боку держави. Участь в асоціативних та інституціональних групах надає громадянам такі політичні навички і такі форми відносин співробітництва, які необхідні для забезпечення злагодженого функціонуючого суспільства. Алмонд висуває «концепцію громадянського суспільства як передумову соціальної та правової держави. Держава та суспільство існують у вигляді суперечливої безупинної взаємодії та взаємовпливу, характер і спрямованість яких залежить від рівня розвиненості громадянського суспільства і його інститутів. Тобто для побудови громадянського суспільства треба мінімізувати конфронтацію між індивідами та державою» [42, с.6-7]. Вчений переконаний в тому, що через зростання взаємозалежності політичних і економічних процесів різних країн підвищується й увага до розвитку всесвітнього громадянського суспільства, яке б відповідало новим тенденціям в економіці та політичному житті.

З іншого боку, формування громадянського суспільства неможливе без урахування політичної культури тієї чи іншої нації. «Гостре почуття патріотизму американців, шанобливе відношення японців до політичних еліт, схильність французів до інакодумства і протесту – усе це приклади того, як культурні норми можуть формувати політичне життя. Наші настанови та цінності впливають на те, як ми діємо. Функціонування політичних інститутів відбиває, принаймні частково, позиції, норми і сподівання громадян» як членів громадянського суспільства [42, с. 7]. Алмонд зазначає, що «політична культура є невід'ємною властивістю нації, однак цінності та переконання варіюються і всередині нації. З точки зору державної політики політичні культури можуть бути консенсусними або конфліктними... Характеризуючи побудову громадянського суспільства, Алмонд розглядає соціальний аспект даного питання в політичних рамках. Ідеальним формуванням він визначає державу «загального благоденства» [42, с. 8].

Видатний філософ ХХ століття, автор праць із соціальної філософії та філософії історії, засновник критичного реалізму **К.Р.Поппер** (1902-1994) був спочатку прибічником соціалістів і комуністів, але пізніше відмовився від їх

ідей, зрозумівши, що вони несуть більше зла, ніж блага, для народу і згодом запропонував теорію «відкритого суспільства» або громадянського суспільства [42, с. 147-149]. К.Р.Поппер звинувачував К.Маркса в економічному детермінізмі, односторонності та історичному фаталізмі. Викладаючи філософію в Кентербері-коледжі в Новій Зеландії, він написав книгу «Відкрите суспільство та його вороги» (1945), в якій містилася критика авторитаризму, мотиви якого були приховано виражені вже в ученнях Платона, Гегеля та Маркса.

К.Поппер, запропонував вважати закритими політичними системами такі, для яких властива певна статичність взаємодії внутрішніх структур, низький та ретельно контрольований рівень їх зв'язків із зовнішнім світом, жорсткий державний контроль над життям громадян, ідейний догматизм, націленість на самовідтворення та поширення власних взірців, неприпущення обміну цінностями з іншими системами тощо.

Для відкритих же систем (тут К.Р.Поппер скористався терміном, що запропонував Анрі Бергсон у своїй книзі «Два джерела моралі та релігії», що вийшла 1932 року) притаманні динамізм, змінність, високий ступінь готовності та реальної здатності до обміну з іншими системами та пристосування до середовища. У відкритих системах громадяни мають змогу виражати і відстоювати власну думку, приймати свідомі рішення. В таких суспільствах вироблені механізми ефективного контролю громадян над владою через певні політичні інститути, важелі заміни у випадку необхідності діючої влади й реформування системи без застосування насильства. Все це визначає таємницю міцності та стабільності відкритих політичних систем.

К.Р.Поппер довів, що закриті тоталітарні системи – комунізм і нацизм – мають спільні риси. Вони претендують передусім на тлумачення та репрезентацію абсолютної істини. Відкриті ж суспільства визнають, що ніхто не володіє монополією на істину, адже у різних людей є різні погляди та різні інтереси, що вимагає створення саме під таким кутом зору необхідних соціальних інститутів, які дозволяють жити в мирі, охороняють права громадян, забезпечують свободу вибору та свободу слова.

Запропонована К.Р.Поппером альтернатива тоталітаризму – відкрите суспільство – ґрунтується таким чином на глибокому науковому аналізі соціальних і політичних реалій ХХ століття. На його переконання, відкрите суспільство, тобто громадянське суспільство, «визволяє критичні здібності людини», креативний потенціал народу. Він підкреслює – те, що марксизм зневажливо називає демократією, виступає базисом усіх інших сторін соціальної системи. Ця «чисто формальна свобода» у марксистів, «тобто демократія, чи право народу оцінювати та відсторонювати свій уряд, являє собою єдиний відомий нам механізм, за допомогою якого ми можемо намагатися захистити себе проти зловживання політичної сили. Демократія – це контроль за керівниками з боку керованих» [цит. за 42, с. 149]. Таким чином К.Р.Поппером

були визначені принципові риси громадянського суспільства, які прийняті світовим науковим товариством.

В останні роки з'являються праці, в яких підкреслюється вирішальна роль освіти у побудові громадянського суспільства, переконливо доводиться, що історія суспільства йде, так би мовити, паралельно з історією освіти. Такий висновок робить відомий дослідник освіти США Я.М.Пилинський, який показав у своїх працях, що ще на початку XVII століття перші переселенці до Нового світу створювали початкові школи на основі територіальних громад і для вирішення потреб громадян. Теж саме стосується загальної та вищої школи, зокрема історії становлення таких зараз всесвітньо відомих університетів, як Гарвард, Єль, Принстон та ін. Система освіти США створювалася на демократичних принципах суспільством і сама стала архітектором американського суспільства та держави. В своїй монографії «Від нації мігрантів до нації громадян. Як американська освіта створила американську націю» (2016) Я.М.Пилинський наголошує, що вже з часів Дж.Кларка і Т.Джефферсона, «...використовуючи сучасну термінологію, освіта була визнана основою розвитку громадянського суспільства США» [49, с. 8, 17]. Автор стверджує далі, що американська «загальна народна освіта повинна була забезпечити щастя всіх класів суспільства. І по суті мала стати первинною ланкою громадянського суспільства» [49, с. 302].

Особливу роль у становленні сучасної американської освіти зіграв видатний філософ і педагог Дж.Д'юї (1859-1952), який увів в освіту США ідеї гуманізму, прагматизму, щодо визначальної ролі суспільного досвіду і головне – ролі суспільства і демократії у вихованні юних американців. Ним були надруковані у США такі книги, як «Школа і суспільство» (1899 р.), «Демократія і освіта» (1916 р.) та ін. В них школа розглядається як «суспільство в мініатюрі», як «мікрокосмос суспільства», і була викладена, зокрема «демократична концепція освіти», що базувалася на переконанні автора в тому, що «демократія – найбільш оптимальна форма людського співжиття» [94].

Ідеї Дж.Д'юї у першій половині XX століття поширювалися в Європі, дійшли вони і до Росії та СРСР. Цікавим є той факт, що його філософсько-педагогічною системою зацікавилися В.І.Ленін, Н.К.Крупська і нарком освіти А.В.Луначарський. Наслідком цього стало видання в Росії праць американського філософа і педагога численними накладами. Так, його книга «Демократія і освіта» вийшла 1925 року другим виданням, а 1928 року він отримав запрошення відвідати СРСР в якості радника Наркомпросу з питань допомоги у засвоєнні «способу проектів» та інших своїх оригінальних методів навчання і виховання. Він особисто зустрічався з Н.К.Крупською, однією з ідеологів розвитку освіти в радянській країні. Звичайно, що його думки щодо демократизації освіти і власний досвід роботи в американських школах і університетах не залишилися поза увагою радянських вчителів. Можна припу-

стити, що ідеї Дж.Д'юї не тільки рекомендувалися для засвоєння Наркомпросом СРСР, але і директивно впроваджувалися у 1920-х роках у розбудову радянської школи. У всякому випадку їх тогочасний вплив на педагогів (і психологів) СРСР, зокрема на соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, не можна виключати, якщо не сказати більше – зараз він сприймається як дуже вірогідний.

Але доля наукових праць Дж.Д'юї та його послідовників в СРСР склалася досить драматично. 1937 року він очолив у США роботу спеціальної комісії з розслідування діяльності московських судових процесів проти «ворогів народу», яка дійшла висновку, що всі звинувачення проти Л.Троцького та його сина Л.Сєдова були сфабриковані владою. Після цього його книги в СРСР були заборонені і вилучені з бібліотек, а сам він проголошений «прибличником Троцького» [94]. Звичайно, що демократичні тенденції в розвитку освіти в СРСР були придушені і замінені на авторитарні, а їх послідовники – у більшості своїй репресовані. Не випадковою видається в цій ситуації і передчасна смерть 1 квітня 1939 року від інфаркту А.С.Макаренка...

В Європі ж впродовж декількох останніх століть і особливо – після другої світової війни точилися наукові дискусії щодо проблеми розбудови громадянського суспільства, про роль освіти у вирішенні цієї проблеми, і як наслідок цього можна констатувати, що на початку ХХІ століття вже створені і функціонують численні осередки такого суспільства, які відіграють все більш помітну роль у зміцненні, а фактично – у розвитку і розширенні простору демократії, дієвих форм народовладдя.

Для глибшого розуміння соціально-психологічних причин становлення громадянського суспільства в світі та в Україні можуть стати також в нагоді погляди деяких зарубіжних і вітчизняних психологів, зокрема Вільгельма Вундта з його відомою працею «Проблеми психології народів» (1911) та київського за походженням філософа, психолога і педагога, професора Г.І.Челпанова (1862-1936), зокрема його трактування емоцій та афектів. Зроблений ним ще на початку ХХ століття опис так званих симпатичних, персональних і естетичних почуттів, які він пов'язував з інстинктами і вищими соціальними переживаннями, з «усвідомленням своєї гідності», з «почуттям честі, вищості, гордовитості і водночас – приниження, придушення, пригноблення» – начебто просяться у ХХІ століття, зокрема для пояснення української «революції гідності» і сучасного «емоційного» стану громадянського суспільства й особистості громадянина в Україні [77].

Ще точніше про це сказав сучасник Г.І.Челпанова, всесвітньо відомий психіатр і психолог В.М.Бехтерев (1857-1927), який у своїй доповіді «Особистість та умови її розвитку і здоров'я», зроблений у Києві на початку вересня 1905 року на II з'їзді вітчизняних психіатрів, проголосив, що «ті суспільства і народи, що мають у своєму середовищі більш розвинутих і більш діяльних особистостей, за інших рівних умов будуть збагачувати людську

культуру більшою кількістю предметів своєї праці та кращою їх якістю. І навпаки – народ, слабкий за рівнем розвитку окремих особистостей, що складають його як суспільні одиниці, не може захистити себе від експлуатації народів з вище розвинутими особистостями, що утворюють його... Перемагає той народ, котрий сильніший розвитком своїх особистостей. Народ же з нерозвинутим суспільним життям, з придушеними особистостями, приречений на розпад та втрату своєї самостійності» [цит. за 61].

Всі ці положення свідчать про надзвичайну актуальність проблеми «суспільство і особистість», яка в умовах сучасної України, що прямує в Євросоюз, виступає як проблема «громадянське суспільство і особистість громадянина», про що йдеться у нашій роботі.

Відмітимо в цьому плані поступову появу численних моделей такого суспільства в науковій і публіцистичній літературі. Відмітимо і той незаперечний факт, що певний досвід побудови в Україні елементів своєрідного українського громадянського суспільства належить, на наше переконання, декільком поколінням українських мислителів і серед них – всесвітньо відомим діячам – Г.С.Сковороді (з його поглядами на зовнішній, біблійний та внутрішній світи людини, на людську громаду і «філософсько-мандрівний» спосіб її зміцнення), Т.Г.Шевченкові (з його шляхетною місією об'єднання української інтелігенції і народу), М.П.Драгоманову, який під час роботи у Київському університеті Святого Володимира входив 1863 року до «Старої громади», а проживаючи з 1876 року майже 14 років у Женеві, видав п'ять випусків громадсько-політичного збірника «Громада».

М.П.Драгоманов створив концепцію суспільства, яка базується на ідеї асоціації розвинених особистостей. Він вважав, що реалізація цієї ідеї можлива за федералізму з максимальною децентралізацією влади та самоврядування громад і областей. Для нього, як філософа, історика, соціолога, літературознавця, педагога, людина є основою основ соціального устрою, найвищою цінністю, гарантом прав і свободи якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада), а не держава. Михайло Петрович наголошував, що унітарна, централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох. Найкращою формою державного устрою є, на його думку, організована федерація (на зразок США чи Швейцарії), основою якої виступає місцеve громадське самоврядування [88]. Відмітимо, що саме ці держави, тобто США і Швейцарія, стоять зараз в авангарді руху людства до демократії, свободи, благополуччя.

Послідовником М.П.Драгоманова став І.Я.Франко, який написав відому статтю «Про суспільність» і редагував часопис «Народ». Схожі погляди належать також В.І.Вернадському (з ученням про ноосферу, ідеєю понад-особистості та соборної особистості), Г.Г.Ващенко (з його положеннями про виховний суспільний ідеал в українській освіті), А.С.Макаренку (який, на ду-

мку деяких дослідників, фактично побудував освітянську модель громадянського суспільства і зреалізував її у своїй соціально-педагогічній системі розвитку особистості у колективі), В.О.Сухомлинському (з його вирішенням проблеми всебічно розвинутої особистості та народження громадянина в умовах сільської громади), О.Т.Гончару (згадаємо його художній образ соборної особистості в романі «Собор») тощо.

В сучасну добу слід відзначити відчутний внесок у побудову основ громадянського суспільства і особистості громадянина деяких громадських діячів, зокрема на Полтавщині, – Ф.Т.Моргун та його послідовників. Адже відомо, наскільки багато зробив для підйому полтавської землі, економіки, соціальної сфери та освіти Полтавщини цей незабутній і геніальний керівник. Федір Трохимович Моргун разом із запрошеним ним на посаду ректора тодішнього Полтавського державного педагогічного інституту Іваном Андрійовичем Зязюном, з талановитими педагогами і психологами Полтави будували громадянське суспільство здебільшого через освіту на основі ретельного врахування досвіду видатних педагогів – А.С.Макаренка і В.О.Сухомлинського та інших представників духовної еліти українського народу...

Перспективи позитивного політичного процесу в незалежній Україні пов'язані, на наше переконання, зі створенням на зазначеній вище історичній основі сучасного всеукраїнського громадянського суспільства, в якому б відображався вітчизняний і міжнародний досвід його побудови. Адже формування реального народовладдя має спиратися не тільки на обмежений прошарок професійних політиків, економістів, юристів, що обираються або призначаються у владу, але і на мудрість народу та її видатних особистостей, на включення у суспільне співжиття людей величезного демократичного, полікультурного, багатонаціонального потенціалу народу України. На жаль, спонтанні спроби функціонування українського громадянського суспільства в умовах революційних подій на майданах 2004-2005 і 2013-2014 р.р. не супроводжувалися з різних причин цілеспрямованим розвитком, організацією та юридичним оформленням даного виду суспільства як прояву прямої масової демократії, тобто дієюю мирною владою усього українського народу. А це, як виявилось, загрожує балансуванню на межі переходу до протистояння, до гострого громадянського конфлікту між окремими групами громадян і владою, що реально і відбулося у країні. В цих умовах громадянське суспільство виступає альтернативою громадянської війни! Україна спрямована у мирне майбутнє і тому, говорячи словами Е.Тоффлера, має перейти від стану «попередньої демократії» до повноцінної прямої масової демократії, що притаманна громадянському суспільству. Велику роль у побудові сучасного громадянського суспільства в Україні може зіграти українська наука, зокрема філософія, державознавство, соціологія, юридична наука, політологія, психологія, педагогіка тощо.

2. ВІД НАРОДНОГО ВІЧА, КОЗАЦЬКИХ І ВІЙСЬКОВИХ РАД, КОМУН, СІЛЬСЬКИХ ТА МІСЬКИХ ГРОМАД, МАЙДАНІВ, ДО ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ І ПЛАНІВ СТВОРЕННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство виникло не на пустому місці, а мало своїми прототипами численні форми спільного обговорення людьми своїх проблем і справ, прийняття та виконання рішень ще у далекі часи. Приміром цього виступало передусім так зване народне віче у давніх слов'ян.

У словниках та підручниках історії під поняттям **віче** (від старослов'янського *веть* – рада) розуміються масові народні збори, мітинги населення, що були вищим органом влади у слов'ян в деяких містах середньовічної Русі, які скликалися для обговорення нагальних справ [83]. Князі, хоча й мали велику владу, але в певних питаннях цілком залежали від віча, приміром, вони не могли силою примусити населення йти на війну. В деяких випадках віче набирало характеру загальнонародного протесту проти соціального поневолення людей владою.

У Київській Русі феодальна знать використовувала віче для обмеження влади князя. Вічові збори набули широкого поширення на Русі в часи ослаблення княжої влади у період феодальної роздрібненості в XI–XII століттях. У літописах вперше згадується віче у Білгороді (997 р.), Новгороді Великому (1016 р.), Києві (1068 р.). Вічові збори скликалися зазвичай за звуком вічового дзвону з ініціативи представників влади або самого населення, вони не мали певної періодичності. На початку зборів у вічовій грамоті, що приймалася на віче, ставилися імена архієпископа, посадника, тисяцького, потім йшла мова про бояр, купців, «чорних людей», «весь пан государ великий Новгород, усі п'ять його кінців...». Учасниками віча могли бути «мужі» – глави усіх вільних сімейств (племені, роду, поселення, князівства). Їх права на вічі могли бути рівними або відрізнятися залежно від соціального статусу.

Віче мало постійне місце збору: у Новгороді – Ярославів двір, у Києві – двір храму Софії, у Пскові – двір храму Трійці. Крім того, збиралися віче окремих частин, «кінців» міста (наприклад, «кінчанське» віче у Новгороді). У разі серйозних розбіжностей частина містян, незадоволених прийнятим рішенням, збиралася в іншому місці. У Новгороді, таке альтернативне віче скликалося на Торговій стороні. Хоча віче не було повноцінним народовладдям, адже фактично влада належала міським феодальним верхам, проте воно надавало народним масам певну можливість впливати на політичне життя. Тому віче вважається деякими спеціалістами однією з історичних форм прямої демократії на території проживання слов'янських держав [84].

Разом з тим, поняття «віче» у середньовічній Русі було неоднозначним, означаючи не лише легітимні міські, кінчанські або вуличні сходи, але і будь-

які багатолюдні збори, приміром, «ринкові зібрання» містян у Києві, Новгороді тощо. Найбільш розвинутим був вічовий уклад у Новгородській (до 1478 р.) та Псковській республіках (до 1510 р.), а також у В'ятській землі. Більшість «вічових грамот» складалося від імені усього народу, приміром «Усього Новгороду», оскільки вічовий уклад був багатоступеневим – за рахунок передуючих міському віче народних зборів кінців і вулиць міста. Багатоступеневий, поетапний, представницький характер віча зумовлювався тим, що на місці його проведення могли збиратися відносно небагато, приблизно 500, представників населення міста.

Робота віча проходила просто неба, на вічовому майдані стояла «ступінь», тобто трибуна для посадників та інших керівників «республіки», що займали «магістратські» посади. Площа також була оснащена лавками.

В основі роботи віча був покладений принцип «одностайності», коли для прийняття рішень вимагалася згода переважної більшості присутніх. Проте досягати такої згоди вдавалося не завжди і не одразу. Тоді, приміром, під час рівного розподілу голосів часто відбувалася фізична боротьба і повторне зібрання до тих пір, допоки не буде досягнута згода. Наприклад, у Новгороді у 1218 році, під час обговорення однієї гострої справи, відбулися сутички, справжня битва одного кінця міста проти іншого, тому віче з цього питання тривало цілий тиждень, допоки не «зійшлися браття всі одностайно» [84].

На віче вирішувалися найбільш важливі питання зовнішньої та внутрішньої політики. Так, в Новгороді віче могло запрошувати та виганяти князів, проголошувати війну та укладати мир, союз з іншими державами, займатися законодавчими та судовими справами. На віче нерідко судили та страчували зрадників і злочинців. Зазвичай засуджених за державні злочини скидали з Великого мосту у Волхов. Віче видавало грамоти на володіння землею церквам, боярам і князям. На віче відбувалися вибори посадових осіб – архієпископів, посадників, тисяцьких тощо.

З XIII століття міське віче вироджується у раду представників декількох сотень міських боярських сімей, а у Північно-Східній Русі, де міста були ослаблені монголо-татарською навалюю, до кінця XIV століття вічові заклади були ліквідовані великокнязівською владою [84].

Феодалні верхи завжди прагнули зменшити значення віче, і тому намагалися скасувати або підмінити вічові порядки. Так, у Новгороді існувала також особлива «рада панів», в яку входила феодална знать і якому належала фактична влада в місті. Тому у Північно-східній Русі, де з часом міста були ослаблені, зокрема монголо-татарськими поборами, великокняжа влада, що поступово зміцнювалася, вже до кінця XIV століття ліквідувала вічові установи. Проте під час загострення класової боротьби народні зібрання в містах неодноразово набували форми віче (повстання в Твері в 1293 і 1327 рр., в Москві в 1382, 1445 і 1547 рр. та ін.). Новгород же не зазнавав повною

мірою характерної для Русі княжої влади, що створило сприятливі можливості для розвитку демократичних форм управління, в тому числі й успадкованих від додержавного періоду розвитку [29].

Віче як прототип громадянського суспільства не щезло й дотепер – воно зберігається в деяких гірських місцях сучасної Швейцарії, проводилося віче і на майданах в Києві у 2003-2004 та 2013-2014 рр.

Іншими відомими історичними формами громадянського суспільства були козацькі та військові ради – загальні збори козаків як орган козацького управління в Україні в XV-XVIII століттях. На козацьких радах обговорювалися та вирішувалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, обиралися та скидалися гетьмани і козацька старшина [12; 36; 52].

Козацькі ради почали збиратися з кінця XV століття, з часу виникнення і формування українського козацтва, коли учасники окремих козацьких ватаг, що об'єднувались для походів та експедицій, радилися з приводу військово-господарських питань. На Запорізькій Січі козацькі ради вважалися найвищим органом влади. Під час народних повстань проти феодального і національного гніту протягом кінця XVI і першої половини XVII століття козацькі ради набували загальноукраїнського значення.

Традиційними місцями проведення козацьких рад з початку XVII століття були урочище Маслів Став (нині село Маслівка Миронівського району Київської області), міста Корсунь і Канів. Ради відбувалися і під Києвом, Переяславом та в інших місцях, а під час походів і повстань у військових таборах.

У козацьких радах могли брати участь всі козаки, представники православного духовенства та ті селяни і міщани, які вступали до повстанського козацького війська. Залежно від участі в них широких мас рядового козацтва («черні») козацькі ради називалися «чорними», від їх чисельності – «великими», «вальними», а від їх загальноукраїнського значення «генеральними», «явними» тощо [12; 52].

Практикувалися також ради городових козаків окремих міст. Загально-військові ради об'єднували запорізьких, городових та реєстрових козаків. В разі необхідності козацьку раду скликав гетьман (на Запоріжжі – кошовий). Учасники козацької ради ставали в широке коло, посеред якого розміщувалася козацька старшина, полковники, гетьман. Перед тим старшина скликала свою, так звану Раду старшини, яка заздалегідь готувала рішення для козацької ради.

Як свідчать джерела, козацькі ради і вибори «проходили за складною церемонією, яка формувалася століттями... У визначений день після служби у церкві та обіду запорожці виходили з усіх куренів на майдан. У цей час лунав постріл з гармати, а довищ, що стояв на майдані, починав бити в литаври. Генеральна старшина, а також курінні отамани з клейнодами – символами

влади, але без шапок, виходили на майдан за простими козаками. Після складних церемоній відбувалися вибори або перевибори старшини, причому вони нерідко супроводжувалися суперечками та сутичками. Першим обирали кошового отамана, а потім – всю іншу старшину. За звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише за третім разом взяти її до рук. Щоб він не забував свого місця і не зневажав рядових козаків і взагалі козацтво, старі січовики посипали його голову піском або мазали багною. Кошовий же повинен у цей час дякувати за ласку й довір'я товариства і вклонитися на чотири сторони. Зате і козаки присягають бути слухняними вождю і виявляють йому всіляку повагу після виборів. Так, коли кошовий говорив, його вислуховували мовчки й підкорялися його рішенням, що стосувалися життя й смерті кожного козака, особливо під час воєнних дій» [36, с. 73-74].

Під час визвольної війни 1648-1654 років, у зв'язку з формуванням української феодальної державності козацька рада вважалася вищим законодавчим органом. На козацькій раді 1648 року було обрано гетьманом Богдана Хмельницького й ухвалено почати повстання проти шляхетської Польщі. Однак зі зміцненням гетьманської влади Богдан Хмельницький став рідше скликати козацькі ради. Останньою була Чорна рада 1663 року в Ніжині. Відтоді в такій раді брали участь лише представники від полків. Козацькі ради звелися до виборів гетьмана і затвердження «статей» договірних пунктів між гетьманським та царським урядами, що визначали соціально-економічне та політичне становище України, як складової частини Російської держави.

В козацьких радах 1659, 1663, 1669, 1672, 1674 років брали участь уповноважені царського уряду (бояри, окольничі), які санкціонували їхні ухвали, а то й диктували свою волю у формі наказу [52]. Після Андрусівського перемир'я 1667 року на Правобережній Україні, що була під владою шляхетської Польщі, козацька рада у 2-й половині 70-х років XVII століття припинила своє існування (відродилася тимчасово тільки під час відновлення правобережного козацтва під проводом Семена Палія).

На Лівобережній Україні у XVIII столітті козацька рада остаточно втратила своє значення і набула характеру урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, що його призначав царський уряд. Із скасуванням решток автономії України в 60-80-х роках XVIII століття з ліквідацією Запорізької Січі у 1775 році козацькі ради перестали скликатися.

Розповсюдженими в Україні були сільські громади, про які І.Черкаський писав: "Сільська громада південно-західної Русі з її юридичними звичаями і самостійним складом копних судів має ознаки глибокої давнини. Про початок походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в писаних законодавчих пам'ятках. З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена,

які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів" [12; 52].

Головною суспільною функцією громади як з'єднаного і запрограмованого у діяльності звичаєвими правовими нормами організму було оберігання інтересів всіх і кожного зі своїх членів від можливих внутрішніх і зовнішніх небезпек кримінального, морального, стихійного, економічного і політичного характеру.

Як стверджують спеціалісти, розквіт міських громад у феодальній Європі відбувався зокрема і в умовах Магдебурзького права, яке виникло у XIII столітті в Магдебурзі і поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти на території Білорусі й України. Так, Львову Магдебурзьке право було надано в 1356 році, а Києву – в 1494-1497 роках і було чинним до 1835 року. Магдебурзьке право мала більшість українських міст. За цим правом міста звільнялися від управління і суду феодалів. Міські громади впродовж століть протистояли утилкам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості і деспотизму. Міста феодальної Європи, що мали Магдебурзьке право, ставали острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн [52, с. 7]. Цікавим був порядок обрання бургомістрів міст. Вони обиралися з містян із середнім статком (багатії та бідні не висувалися на цю посаду) на річний термін. Якщо справи в місті йшли погано, то вони звільнялися з посади (іноді достроково), а якщо добре, то переобиралися на наступний рік. Керівники міст були підконтрольні громаді і мали регулярно звітуватися перед нею. Частина проблем громадського життя та відповідних рішень влади обговорювалася саме на громадських зборах.

Сільські та міські громади середньовіччя не втратили свого значення і відроджуються в сучасній Україні у формі об'єднаних територіальних громад сіл, селищ та міст, що закріплюється у законодавстві країни. Створення добровільних об'єднань громад вважається першим і необхідним етапом реформи децентралізації влади, що активно здійснюється з 2014 року [69; 70; 71; 72]. Після Революції Гідності Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 року схвалено розпорядженням №333 Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, відповідно до якої визначаються напрямки, механізми, строки формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад. Ця робота спирається на Закони України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних

громад» та на «Бюджетну революцію», за якою принципово змінилися підходи до фінансування місцевого самоврядування [69; 70; 71].

В цих умовах, в центрі уваги постає так звана спроможна територіальна громада, «утворена на основі територіальних громад сіл (селищ, міст), що добровільно об'єднуються, здатна самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту та житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [70, с. 10-11].

Для забезпечення роботи об'єднаної територіальної громади (ОТГ) слід вирішити низку питань, зокрема створення адміністративного центру громади, формування Перспективного плану утворення ОТГ, врахування рекомендацій щодо складення Паспорту місцевої громади тощо.

За кожною із ОТГ готується аналітична записка, в якій викладається:

- 1) історичне обґрунтування утворення ОТГ;
- 2) вплив об'єднання на умови життя населення;
- 3) місцева ідентичність населення;
- 4) вплив на якість та доступність надання публічних послуг;
- 5) вплив на ефективність управління територією;
- 6) демографічна ситуація;
- 7) вплив на зміну транспортної доступності та комунікації;
- 8) вплив на підприємництво;
- 9) вплив на стан освіти та охорони здоров'я.

На кожному ОТГ має бути сформовано Паспорт громади, тобто мінімальна інформація про: її назву; назву адміністративного центру; кількість населення громади; площу території громади; перелік поселень, що входять до громади з кількістю населення в кожному з них; інформацію про поселення, що є адміністративним центром; наявність та характеристику бюджетних установ, що надають послуги для громади; основна бюджетна інформація – про прогнозовані видатки на виконання повноважень громади тощо; перелік існуючих підрозділів територіальних органів виконавчої влади, функціонуючих на території громади; наявність приміщень для розміщення підрозділів територіальних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування рівня громади тощо [70, с. 14].

Отже, можна констатувати, що під час реформи децентралізації влади державою створюються умови для функціонування об'єднаних територіальних громад у всій країні, і це можна вважати важливим кроком до формування всеукраїнського громадянського суспільства.

Достатньо розповсюдженою первісною формою громадянського суспільства можна визнати **комуни** (від франц. *commune* – громада) – це дійсно скріплена асоціація громадян, котрі живуть спільно, мають загальні інтереси,

власність, ресурси і, як у найбільш радикальних комунах, загальну роботу та дохід. Інакше кажучи, коммуна – це колектив осіб, що об'єдналися для спільного життя на засадах спільності майна і праці [87]. Для багатьох сучасних комун стають важливими такі принципи, як прийняття рішень за згодою, неієрархічна структура і спосіб життя.

Нині існує багато таких ідейних громад у всьому світі, існує навіть «Рух за ідейні громади» (РЗІГ), в якому комуні визначаються як спільноти людей, в яких доходи та ресурси (майно, власність, засоби до існування, засоби виробництва) спільні повністю або майже повністю. Розроблена класифікація комун, одну з яких запропонував Бенджамін Заблоки: комуні альтернативних сімей; комуні-кооперативи; контркультурні комуні; егалітарні співтовариства; політичні комуні; психологічні комуні, засновані на принципах містицизму або гештальтпсихології; реабілітаційні комуні; релігійні комуні (монастирі); духовні комуні; педагогічні комуні; експериментальні комуні тощо.

Головні риси громадських комун і саме визначення цього поняття з роками зазнали змін. До 1840 року комуні були відомі як «поселення комуністів і соціалістів»; з 1860 р. такі поселення почали називатися «комунітарні», а приблизно з 1920 р. термін «ідейна громада» або «цілеспрямоване співтовариство» увійшов у вжиток [87]. Відмітим, що коммуна є основною територіально-адміністративною одиницею у Франції, де має багато спільного з громадянським суспільством, є його основою.

Деякі комуні створені на основі певних ідеологій, моральних засад, навколо духовних лідерів. Прикладом останніх є так звані толстовські комуні. Особливо слід виділити педагогічні комуні, прикладом яких є харківська коммуна А.С.Макаренка, що, на думку сучасних педагогів, стала прототипом громадянського суспільства, про що йдеться далі.

Що стосується **майдану**, то за цим терміном стоїть чимало значень. Так у монгольській мові це слово означає «встановлювати», в українській мові ним у давнину позначали місце селянських зборів, сходів козаків, станичний круг тощо. Разом з тим, археологи називають майданом певний тип курганів, земляні споруди, що склалися з кільцевого валу, входу у кільцеве заглиблення тощо. Майданом вважають також відкрите місце, прогалину в лісі, на якій розташовувалася смолокурня, поташний, селітряний завод тощо. Майданом називали також місце в корчмі, відведене для азартних ігор. А майданівцем часто визнавали володаря ігрового приладдя або хазяїна корчми. У тюркських народів майданом позначалося традиційне свято. Всі ці ознаки даного поняття тією чи іншою мірою були притаманні українським майданам останніх десятиріч [90].

Охарактеризовані вище види народного зібрання, як форм прямої та представницької демократії, не зникають з часом, а трансформуються у неперервний ланцюг соціальних утворень, що постійно удосконалюється.

Це можна сказати і про віче, і про козацькі та військові ради, і про сільські та міські громади, і про комуни. Так, повторимо ще, в сучасній Україні сільські, селищні та міські громади отримали законодавче закріплення в умовах реформи децентралізації влади, в процесі якої на перше місце висувуються саме об'єднані територіальні громади, які, на наш погляд, стають передумовами створення всеукраїнського громадянського суспільства [50; 70].

Автору посібника довелося пройти свій власний шлях усвідомлення значущості українського громадянського суспільства і бути певною мірою причетним до спроби його побудови під час української Помаранчевої революції 2003-2004 рр. і особливо Революції Гідності на Євромайдані 2013-2014 рр. в Києві та на інших обласних і районних майданах України. Біографічно, цей шлях починався, як це не дивно, з його участі ще хлопчиком у вуличних толоках в селі на будівництві хат у сусідів діда. Не можна не згадати в цьому плані також численні поїздки у радянські часи на сільгоспроботи у складі шкільних класів та студентських груп, коли він вчився у школі, технікумі та університеті. Особливо запам'яталися виїзди під час літніх канікул в Якутію та на Колиму у складі студентських будівельних загонів, що формувалися і працювали на принципах комуни. Такими ж можна було вважати пізніше роботи на громадських засадах у місцевому комітеті профсоюзу та у добровільній народній дружині в Інституті психології України. На громадських засадах велася також викладацька робота в Народному університеті науково-технічного прогресу на факультеті психології науково-технічної творчості, який очолював у 70-80 роках минулого століття В.О.Моляко. Деякі з цих видів громадської діяльності зараз можна було б віднести до волонтерської діяльності.

Але вирішальною подією в цьому стала наша участь у червні 2013 року в засіданні Асоціації політичних психологів України в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, на якому обговорювалася роль громадянського суспільства у політичному житті країни. З цього моменту дане поняття увійшло в свідомість автора, завдяки чому через декілька місяців він мав чітку громадянську позицію у ставленні до подій на Євромайдані, яка різко відрізнялася від його попередньої позиції на Помаранчевому майдані.

Якщо у майдані 2004-2005 рр. він брав участь епізодично, приходив як більшість киян ввечері після роботи на вічові зібрання просто неба переважно в якості пристрасного слухача та емоційного скандувальника спільних лозунгів, то у 2013-2014 рр. він вже свідомо включився у гарячі дискусії з проблем створення громадянського суспільства, що відбувалися на барикадах майдану, в палатках, у Київській мерії, в Українському Домі тощо. Формувався власний досвід і громадянська позиція у бесідах після роботи (один-два рази на тиждень та на вихідні) з майданівцями на Хрещатику, в роботі у «Відділі кадрів» на другому поверсі Київської мерії з розгляду про-

позицій громадян, у допомозі психологам консультаційних пунктів, що працювали на громадських засадах в мерії та в Українському Домі, у підтримці і дружбі з керівником інформаційного центру майдану в Українському Домі і громадського об'єднання «Молода генерація» Михайлом Ковалем, у передачі своїх книг, статей і побажань у бібліотеку майдану в Українському Домі та участі у своєрідному Гайд-парку в ньому.

Водночас громадянська позиція і гуманітарна місія автора спиралися, підкреслимо це, на власні переконання в тому, що на майдані мала народитися (але на жаль не народилася) українська модель всеукраїнського громадянського суспільства, і на численні заклики Євросоюзу побудувати на Євромайдані паростки такого суспільства. Це переконання було висловлене у наших численних статтях, що роздавалися учасникам майдану. Воно підсилювалося, наголосимо на цьому, неодноразовими пропозиціями країн Євросоюзу надати реальну політичну і фінансову допомогу Євромайдану в справі зміцнення прямої демократії, народовладдя в Україні. Саме невтішний результат у спробі створення громадянського суспільства на останніх українських майданах і стимулював пізніше роботу автора над цим посібником. До речі, на другому майдані також розповсюджувалися наші книги «Психологія честі та гідності особистості» (2009 р.) та «Чесність і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога» (2011 р.), які добре сприймалися майданівцями і, можливо, вплинули на саму назву Революції Гідності...

Варто відмітити, що Євромайдан все ж таки не був марним у зазначеному сенсі, адже вже 2015 року почалася реформа децентралізації влади, в основі якої стоїть створення в Україні об'єднаної територіальної громади та регіональних громад в її складі [69; 72], а 26 лютого 2016 року вийшов Указ Президента України «Про затвердження «Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», яким передбачалося розпочати планову роботу в цьому напрямку за участю Кабміна України та галузевих міністерств [73]. В НАПН України також почалася відповідна робота з науково-методичного забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства, в якій автор взяв участь [59; 60; 63]. Тож у русі в цьому напрямку є реальні перспективи.

3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ШВЕЙЦАРІЇ, НІМЕЧЧИНІ, ЄВРОСОЮЗІ, США: ІНСТИТУТИ, ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ, ДЕМОКРАТИЧНІ ФОРМИ ОБГОВОРЕННЯ І ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ, ДЕЛІБЕРАЦІЯ

Проблема соціально-економічного прогресу країн слушно пов'язується спеціалістами з розвитком реального народовладдя, з поширенням демократичних тенденцій у суспільстві, зі сполученням форм представницької демократії з розширеною прямою демократією у вигляді громадянського суспільства, з більш глибоким впровадженням у життя суспільства демократичних процедур тощо. Прикладом країн з успішно функціонуючим громадянським суспільством є Швейцарія, Німеччина, інші країни Євросоюзу, в який прямує Україна. Так, за показниками якості життя, тобто передусім добробуту та тривалості життя людини, лідерські позиції у світі постійно займає така країна з розвинутим громадянським суспільством, як Швейцарія. В ній середня заробітна плата становила у 2017 році 3855 доларів США (порівн. в Україні – 168 доларів), а середня тривалість життя її громадян у 2015 році була 83 років (в Україні – 71 рік). Такі ж лідерські позиції займає ця країна з діючим впродовж більше ста років громадянським суспільством за рівнем розвитку науки і освіти. У ХХ столітті в Швейцарії, на відміну від сусідніх країн, не було жодної війни та революції: всі прогресивні зміни в країні відбувалися еволюційним шляхом в процесі неперервної продуктивної соціальної роботи її громадянського суспільства і влади. Приклад Швейцарії та інших європейських країн може бути повчальним для можновладців, політиків, науковців і громадян України, адже в останній демократичні тенденції лише народжуються і мають бути підтримані її наукою та освітою. Слід нарешті прислухатися до порад М.П. Драгоманова звернути увагу на політичний устрій Швейцарії і США, які були висловлені ним ще наприкінці ХІХ століття! Тому стисло розглянемо соціально-педагогічні та психологічні особливості розвитку громадянського суспільства саме в Швейцарії [52, с. 386-390; 85].

Ця країна характеризується як така, що має розвинуту та історично перевірену систему громадянської консолідації та прямої демократії. Адже сучасний устрій Швейцарії складався впродовж майже п'яти останніх віків, а нинішній його варіант, модернізуючись, успішно діє впродовж ХХ і ХХІ століття. Політична та суспільна ланки цього устрою вражають своєю максимально можливою і водночас врівноваженою диференціацією та інтеграцією. В країні налічується 26 кантонів і напівкантонів, в кожному з яких існують декілька десятків (до 40) громад. Кантони і громади співіснують у формі міцного суспільно-політичного союзу, що зафіксовано у Конституції – з її принципами верховенства права, прямої демократії, федералізму, гарантії та захисту основних прав людини, наявності чотирьох державних мов тощо. Така

диференціація та інтеграція дозволяє враховувати своєрідність кожної громади та її внесок у єдиний «етнічно-політичний сплав».

Потреби громад і кантонів враховуються через систематично діючі референдуми – на запит або більше 50 тисяч громадян, або більшості кантонів. Федеральний референдум проводиться регулярно – 3-4 рази на рік, що сприяє участі у прийнятті рішень всіх громадян країни. На кантональному та муніципальному рівні відбуваються щорічно декілька сотень опитувань і плебісцитів. Цікаво, що й дотепер існують як історично виправдані, «реліктові» форми народного самовиявлення, так і нові, модернізовані форми. До перших відносяться народні зібрання, на яких громадяни висувають і обговорюють у формі дебатів пропозиції з покращення усіх сфер народного життя. Прикладом цього є народні збори в гірському кантоні Гларус, на яких кожний громадянин може висунути та обговорити свої та інших громадян пропозиції, прийняти чи відхилити їх голосуванням через підняття рук... В Україні подібними до них видами волевиявлення були народні віча, козацькі ради та майдани, які однаке працювали епізодично й спонтанно, у ситуаціях виникнення гострих проблем. У Швейцарії цей процес поставлений на регулярну основу і виступає проявом неперервно діючої демократії. До другого, більш сучасного виду прямої демократії відносяться вже згадувані референдуми, яких налічується три види: мандатний (обов'язковий), факультативний (необов'язковий) і з народної ініціативи, які охоплюють три територіальні рівні держави – федеральний, кантональний і муніципальний. Голосування в них технічно відбувається через виборчі урни, пошту або, як останнім часом, – через інтернет.

Ще однією особливістю Швейцарії є органічний синтез політичної та суспільної складових демократії, що забезпечується розподілом повноважень між парламентом – Національною радою і Радою кантонів – завдяки чому більшість прийнятих на референдумах рішень виконується відповідно до конституційно визначених повноважень федерального центру, кантонів і громад.

Можна погодитися з думкою про те, що «пряма демократія в цій альпійській державі, що має більш ніж столітню традицію, є невід'ємною складовою політичної системи, ефективним засобом контролю за владою, кінець кінцем, елементом громадянської ідентичності і предметом гордості» [85].

Цікавими виявляються питання, що виносяться на референдуми. Так, на федеральному рівні вони стосуються, зокрема, швидкості руху машин дорогами, закупівлі нових літаків для армії, статусу імпортованого вина, охорони Альп, обсягу податків, зменшення кількості атомних електростанцій, використання золотовалютних резервів Національного банку, відміни банківської таємниці, долі іноземців серед населення, приєднання до ООН, вступу до Євросоюзу, будівництва мінаретів на мечетях, введення ліміту на спорудження

нових будиночків для відпочинку у горах тощо. На кантональному і муніципальному рівнях висуваються більш заземлені пропозиції, приміром, щодо будівництва нових шкіл, доріг і лікарень, податків на собак, фінансування нового музею, розподілу бюджетних коштів тощо. В Швейцарії для вирішення того чи іншого питання необхідно отримати широку згоду населення, тобто більшість голосів на референдумі. Треба відмітити, що громадяни мають право вето на певні законодавчі рішення парламенту, для чого достатньо зібрати 50 000 підписів (1% електорату) впродовж трьох місяців з дати прийняття закону [85]. Існує інструмент врівноваження прямої демократії та представницької демократії, що призводить до появи так званої консенсусної демократії.

Важливе значення в реалізації прямої демократії має народна ініціатива, котра стосується майже усіх питань життя держави, але не має права піддавати сумніву її міжнародні обов'язки. Для ініціювання референдуму знизу необхідно зібрати 100000 підписів впродовж 18 місяців, а його успіх повинен забезпечуватися подвійною більшістю серед виборців і кантонів. «Федеральний парламент зобов'язаний обговорити народну ініціативу, рекомендувати чи відхилити її, запропонувавши замість неї власну контрпропозицію, однак воля народу в цьому випадку є визначальною. Навіть тоді, коли ініціатива потерпає невдачу, влада бере її до уваги. Звичайно, що далеко не кожний в Швейцарії може зібрати бажану кількість підписів і провести успішну кампанію. В основному це під силу структурованим політичним партіям, неурядовим організаціям, асоціаціям або профсоюзам... з їх арміями волонтерів і фінансовими ресурсами.

Хоча в цій системі є певні недоліки, пов'язані зокрема з тим, що не всі проблеми держави можуть бути винесені на референдум або іноді відбувається надто тривале проходження деяких рішень через законодавчі, виконавчі, а іноді і судові інстанції, все ж таки вона забезпечує постійний діалог між владою та суспільством, а рішення, прийняті на плебісцитах, визнаються, як правило, обов'язковими для виконання з боку влади. Проте, не всі прийняті на референдумах рішення приймаються владою і виконуються. Так за період з 1848 року, коли була утворена Швейцарська конфедерація, до 2013 року було проведено 215 федеральних референдумів, а вдалими серед них виявилися 160, тобто 74,4%... Побічним наслідком цієї системи прямої демократії в Швейцарії є відносно невисокий, у порівнянні з іншими країнами, статус державних діячів. Їх нерідко побачиш на вулицях, у магазинах, ресторанах або у громадському транспорті. Політику тут не вважають спеціальністю, і всі народні обранці мають, крім публічної діяльності, 50% свого робочого часу присвячувати звичайним професіям» [52; 85].

Фактично таким чином забезпечується продуктивний союз народів і передумови до їх соціального, економічного, фінансового благополуччя, через що Швейцарія вже майже 500 років не знає війн і має, зокрема, репутацію

надійного «світового банку». Останнє визначається сформованим у зазначених «суспільно-громадянських» умовах психологічно виваженим менталітетом населення, який відповідає високим критеріям чесності, довіри, надійності. Можна стверджувати, що у політичному устрої Швейцарії враховані різноманітні наукові ідеї, зокрема ідеї Гегеля, приміром, його переконання в тому, що справжня демократія можлива лише у невеликих державах, які ж до того розумно, закономірно ієрархізовані, диференційовані та інтегровані – політично, соціально, культурно, економічно і, додамо, – психологічно, тобто духовно, на основі позитивної духовності менталітету, про що теж говорив Гегель у своїх працях.

Серед європейських країн, в яких приділяється велика увага розвитку громадянського суспільства, слід, після Швейцарії, назвати **Німеччину**. В 20 статті Основного Закону – Конституції Федеративної Республіки Німеччини – в другому її пункті написано, що «Вся влада виходить з народу. Народ – це громадяни з їх закріпленими у Конституції правами, що мають, однак і обов'язок суспільства з підтримки у країні порядку та брати участь у вирішенні державних проблем» [52]. Ключовим поняттям водночас спеціалісти визнають співпричетність, яка не обмежується лише волевиявленням громадян голосами у виборчих урнах лише один раз в чотири роки. Жива демократія, на думку федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера, висловлену 1992 року, потребує активної, критичної співучасті громадян в період між виборами. Організації та дійові особи громадянського суспільства благотворно впливають на суспільний діалог і сприяють формуванню громадської думки, вирівнюють різні інтереси, а тим самим – підтримують рівновагу у суспільстві. Громадянське суспільство – запорука консолідації, а не подрібнення народу. Динаміка і стабільність у суспільстві забезпечуються можливістю публічного представництва законних потреб громадян, їх включенням у процес прийняття політичних рішень. У кінцевому рахунку користь від цього отримують усі, а не тільки представники окремих груп за інтересами [52].

Німецькі правознавці вважають, що поняття «цивільне або громадянське суспільство» означає основний принцип демократії: під державою та суспільством розуміють співтовариство зрілих громадян, котрі самі спільно визначають свою долю. У більш вузькому сенсі громадянське суспільство визначається як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежна від держави і поза ринком. Демократична, оскільки той, хто не визнає основоположних прав громадянина і людини, не може бути частиною громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство є елементарною складовою діючої демократії. Держава створюється громадянами, а не окремою інституцією чи групою зацікавлених осіб. Люди мають право на участь у політичних рішеннях держави і контроль за ними...

Отже, саме громадянське суспільство постає однією з головних складових демократії і відіграє визначальну роль у формуванні розвиненої політичної системи [52, с. 355]. Це положення підтримується існуванням конституційно-правових засад суспільного ладу і громадянського суспільства. Показовим для реалізації засад громадянського суспільства є Закон про процедуру референдуму, народну ініціативу та народне опитування, який детально регламентує всі особливості їх здійснення. В ньому прописані способи волевиявлення населення з принципів конституційних проблем. Окремими законами досить докладно регулюються права на вільне утворення об'єднання, тобто права на добровільне створення спілок і товариств та форм їх активності, приміром, можливості проведення, а у разі необхідності й заборони, мітингів і демонстрацій, правила їх організації, права і обов'язки їх організаторів, поведінки учасників, а також санкції у випадку їх порушення. Тобто законодавчо регламентовано структуру, складові та межі функціонування громадянського суспільства [52, с. 355-359].

У Федеративній Республіці Німеччині існує широке розмаїття діючих осіб та організацій, що представляють «не державу і не ринок», а зараховуються до третього сектору – громадянського суспільства. Це – профсоюзи, церква, вільні групи виборців, об'єднання із захисту прав користувачів, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільна протипожежна служба, жіночі організації, організації самопомочі для алкоголіків і наркоманів, вільна преса та інші засоби масової інформації, різноманітні фонди, форуми та фундації ФРН, публічно-правові телерадіостанції – громадське телебачення та радіо тощо. Завдяки ним громадяни ставлять і розв'язують конкретні проблеми, здійснюють представництво своїх інтересів, займаються суспільно значущою роботою і одночасно беруть на себе відповідальність за спільне благо. Соціальна та політична відповідальність людини є коригуючим фактором розвитку ринкових сил, котрі самі собою не можуть бути основою функціонування суспільства [52, с. 358-366].

Завдяки комплексній взаємодії держави, приватних, орієнтованих на прибуток діючих осіб (ринок) і представників громадянського суспільства, виникає необхідне для демократії «поле напруги», а з нього проростає консенсус і стабільність. Водночас важливу роль відіграє вільна преса в якості посередника, комунікатора та контролюючої інстанції, без якої не можуть обійтися ні держава, ні економіка, ні «третій сектор». Бо тільки суспільне обговорення у перетинанні різноманітних інтересів може призвести до формування достатньо обґрунтованої суспільної думки. Громадянське суспільство є «питомим середовищем демократії» [52].

Разом із тим слід підкреслити, що громадянське суспільство має свої межі, вказані, зокрема у 9 статті Конституції ФРН, в якій громадянам гарантується право вільного утворення об'єднань, союзів і спілок, але у пункті

2 вноситься уточнення – заборона об'єднань, мета або діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного устрою чи проти ідеї взаєморозуміння народів. «Правова держава у Федеративній Республіці Німеччині відрізняється пильністю і здатністю захищатися, адже не забутий досвід Веймарської республіки, в якій в'яла позиція державної влади у відношенні до екстремістських угруповань, передусім правого штибу, призвела до «закату» демократії» [52].

Важливою передумовою для ефективного функціонування громадянського суспільства німецькі спеціалісти визнають наявність зрілого громадянина і держави, котра ставиться до громадянина не з недовірою, а саме сприяє широкому публічному обговоренню за його участю того чи іншого питання. Тому Федеральний уряд обрав для себе ідеал «сприяючої держава», що створює для цього необхідні рамкові умови з тим, щоб неурядові організації, союзи та об'єднання могли розвиватися. «Сприяюча держава не означає, що держава мусить стати на чолі неурядових організацій або ж мусить керувати ними. Було б нераціональним бажати прояву суспільної активності за допомогою указів. Нам не потрібна керована демократія. Проте держава повинна гарантувати необхідну свободу дій і створювати рамкові умови, наприклад, вирішувати питання податкового законодавства і пом'якшувати тягар бюрократії. Таким чином вона заохочує до суспільної діяльності і створює стимули до заняття почесних посад і прояву активності. ...Виховання зрілого громадянина починається вже у школі: діти і підлітки вчать дискутувати, виробляти свою думку і захищати її. До речі, у п'ятдесяті та шістдесяті роки двадцятого століття у Західній Німеччині цілком свідомо були призвані у життя учнівські представництва і парламенти. Вони зробили свій внесок у долання тоталітарного спадку...» [52].

Німеччина приділяє велике значення участі членів громадянського суспільства у роботі різноманітних міжнародних проектів, організацій і конференцій, правозахисних та природозахисних груп, адже голод і бідність, порушення прав людини і забруднення оточуючого середовища не знає кордонів. Тому вона підтримує такі міжнародні організації, як Greenpeace та Amnesty International, через які німецьке громадянське суспільство підходить до вирішення глобальних проблем, зокрема забезпечення бідних харчами, допомогу біженцям, медичне обслуговування населення у кризових регіонах тощо.

Через це представники громадянського суспільства є бажаними партнерами для політиків і офіційних осіб з різних федеральних відомств, починаючи від канцлера і до міністра іноземних справ. Саме гуманістичний потенціал громадян і спілок лежить в основі діалогу культур між школами, містами, країнами, народами світу [52, с. 367].

Отже, можна погодитися з тим, що в сучасній Німеччині функціонує «вельми розгалужена структура інститутів, об'єднань і формувань, що, власне, й становлять саме громадянське суспільство. Проте кожна складова має своє,

законодавче поле діяльності й потужного впливу на перебіг подій як у державі, так і у суспільстві. ...Ініціативи та діяльність інститутів громадянського суспільства є потрібними, до їх позиції дослухаються владні державні органи, які нерідко приймають рішення з огляду на думку тих чи тих громадських об'єднань і формувань» [52, с. 368].

Можна вважати, що друга половина XX і початок XXI століття стали визначальним періодом у розгортанні широкого руху зі створення громадянського суспільства як в окремих країнах, так і загалом у світі. Слід відмітити досягнення в цьому плані також у таких країнах, як Австрія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, США. В них були віднайдені цікаві форми роботи громадянського суспільства з метою піднесення рівня життя населення. Так, в Японії ними фактично виявилися так звані «гуртки якості», які створюються на добровільній, громадській основі на підприємствах і фірмах та зараз пронизують усю економіку і промисловість країни. Вони стали своєрідним народним інструментом, ефективним ресурсом покращення якості життя. Серед скандинавських країн слід відмітити Фінляндію, громадянське суспільство якої бере активну участь у покращенні народного життя, зокрема в удосконаленні системи освіти, завдяки чому вона стала однією з найкращих у світі.

У сучасних умовах відбуваються процеси розвитку громадянського суспільства не тільки в окремих країнах, але і в міжнародному масштабі, приміром в Євросоюзі. Так, у статті І.Ткаченка в журналі «Віче», показано, що «громадянське суспільство в ЄС діє в межах складної багаторівневої системи управління наднаціональних представницьких органів. Тому в середовищі розвиненої демократії, котрою є Європейський Союз, існує велика кількість інституцій, які об'єднують суспільство й уряд і, як наслідок, відіграють вирішальну роль у розбудові демократичного устрою. Громадянське суспільство є інструментом, що забезпечує зворотний зв'язок між органами ЄС і громадянами його країн-членів, тому останні активно залучаються до процесів публічного прийняття рішень щодо питань, які виносяться на загальноєвропейський розгляд [86].

Громадянське суспільство постає в Євросоюзі, на думку автора статті, як невід'ємний елемент сталої демократії, частиною її громадського, суспільно-політичного, духовного та культурного життя. Важливість його розвитку і засади взаємодії з керівними інституціями Європейського Союзу й держав-членів об'єднання були визнані й визначені ще в 50-х рр. XX століття і підтверджені Радою Європи в «Рекомендаціях щодо розвитку та посилення громадських організацій у Європі» 1998 року та «Основоположних принципах статусу громадських організацій у Європі» 2002 року та іншими документами.

Важливим елементом функціонування громадянського суспільства в ЄС і його взаємодії з ним є розвиток механізмів публічних консультацій між

вищими органами ЄС та громадськими інституціями. Посиленню ролі громадського сектору сприяє те, що громадські організації стають дедалі впливовішими факторами не лише як виразники інтересів професійних об'єднань чи роботодавців, а й завдяки праці в соціальній сфері. Особливо помітною в загальноєвропейському контексті є участь громадського сектору у боротьбі з бідністю та соціальною несправедливістю. Завдяки сформованим механізмам публічних консультацій ОГС і їхні об'єднання беруть участь у консультаціях з національними й загальноєвропейськими владними структурами щодо забезпечення продуктивнішої імплементації ініціатив і політики ЄС у їхніх країнах [86].

У рамках партнерства між структурами ЄС, національними й регіональними владами, громадянськими інституціями відбувається взаємодія ЄС та громадянського суспільства на базі Європейської платформи проти бідності й соціальної несправедливості із залученням:

- організацій громадянського суспільства й соціальних партнерів у сфері зайнятості та соціальних відносин;
- представників інституцій ЄС та інших міжнародних організацій;
- представників національних, регіональних та місцевих влад;
- дослідницьких центрів та фондаций у справах, що стосуються соціального діалогу.

Важливе місце у структурі громадянського суспільства ЄС та взаємодії з владними органами об'єднання посідають громадські організації, котрі діють у галузі захисту прав людини. Оскільки ЄС є одним із центрів світової ефективної плюралістичної демократії, питання захисту прав людини Євросоюз не може вирішувати лише власними зусиллями. Взаємодія ЄС з громадянським суспільством у цьому питанні здійснюється шляхом проведення на регулярній основі консультацій з такими структурами громадянського суспільства, як CONCORD (Європейською конфедерацією допомоги та розвитку щодо неурядових організацій), європейською мережею фондаций за демократію, європейською мережею незалежних політичних фондаций за розвиток демократії та співробітництва, європейським Ліазонським офісом і мережею інституцій з прав людини і демократії [86].

Ці консультації проводяться на постійній основі та є одним із інструментів набуття легітимності рішеннями європейських структур через сприйняття їх громадянським суспільством. Щорічно ЄС проводить, наприклад, зустрічі з активом неурядових організацій щодо питань захисту прав людини, довкілля та соціального розвитку. Велика увага у взаємодії ЄС із громадянським суспільством також приділяється інтеграційним процесам та механізмам залучення громадянського суспільства до управління розвитком об'єднання.

ЄС приділяє значну увагу й ролі громадянського суспільства у вирішенні питань розвитку внутрішньої єдності, яке має життєво важливе значення для

інтеграції й окремих аспектів загальноєвропейської політики. Від часу Маастрихтської угоди 1992 року Європейський Союз має послідовну й упорядковану стратегію щодо інтенсифікації взаємодії з інституціями, відповідальними, наприклад, за соціальне забезпечення та сферу обслуговування (благодійні асоціації та фонди). У 2000 році Європейська комісія наголосила на потребі поглиблення кооперації між ЄС та організаціями громадянського суспільства. У європейських політичних документах і директивах останні часто розглядаються як важливі партнери у доведенні інформації до громадськості, обміні знанням і досвідом з інституціями ЄС щодо підготовки та імплементації рішень [86].

Як вказує І.Ткаченко, аналізуючи європейське громадянське суспільство і його функціонування в контексті ЄС, дослідники часто підкреслюють важливість розуміння його у специфічному політичному контексті об'єднання. Слід мати на увазі, що громадянське суспільство в ЄС діє у складній багаторівневій системі управління наднаціональних представницьких органів. Її можна визначити як таку, що має два вираження: вертикальне, котре має національний і європейський рівні, і горизонтальне, котре включає мережі та заінтересовані сторони. Національні уряди є не єдиним місцем, де громадянське суспільство впливає на прийняття рішень – у ньому є багато можливостей для співпраці з різними інстанціями на різних рівнях – і європейському, і національному, і регіональному.

У системі розвиненої демократії, котрою є Європейський Союз, користуючись створеними сприятливими умовами для розвитку громадянського суспільства і його залучення до управління об'єднанням, існує велика кількість інституцій, які з'єднують суспільство й уряд і відіграють вирішальну роль у розвитку демократії. Важливо також розуміти роль громадянського суспільства як інструменту, що забезпечує зворотний зв'язок між органами ЄС і громадянами країн-членів [86].

І.Ткаченко зазначає також, що завдяки сформованій у ЄС системі відносин між громадянським суспільством і управлінськими наддержавними структурами на сьогодні можемо констатувати наявність великої кількості представницьких громадянських органів, громадянських платформ і форумів, що представляють інтереси країн-членів ЄС у різних сферах діяльності. Їхні центральні офіси розміщуються в Брюсселі, що не дивно, оскільки саме там працюють Європейський парламент та Європейська комісія.

Одним із успішних прикладів взаємодії між цими структурами і громадянським суспільством є участь ОГС у підготовці проекту Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу, 12 стаття якої гарантує «кожному право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднань на всіх рівнях, особливо в політичних, профспілкових і громадських справах, що означає право кожного створювати або вступати у профспілки задля захисту власних інтересів» [86]. Підготовку цього проекту було здійснено Конвентом, створеним із

представників від національних урядів і парламентів, Європейського парламенту і Європейської комісії. І хоча представництва громадянського суспільства не мали формально ролі в Конвенті, їхні консультації, а також інформаційна і медійна діяльність сприяли визначенню ролі Хартії як виразника загальноєвропейських цінностей.

Тож громадянське суспільство має чималий вплив на розвиток ЄС. Значною мірою це відбувається завдяки тому, що ЄС історично був і є досить відкритим для участі громадянського суспільства у забезпеченні його функціонування. Це обумовлено значним за розміром громадським сектором у країнах Західної Європи і його історичною співпрацею з національними владами. Завдяки цьому залучення суб'єктів громадянського суспільства до прийняття політичних рішень у ЄС є менш формальним і більш доступним для громадських об'єднань, ніж у інших міжнародних структурах (наприклад, ООН) [86].

І.Ткаченко підкреслює, що функціонально європейська система взаємодії влади й громадянського суспільства значно гнучкіша й складається із таких способів взаємодії, як спеціальні консультації щодо різних соціальних і політичних питань, регулярні спеціальні зустрічі (з питань розвитку біотехнологій, захисту довкілля тощо) та публічні онлайн консультації з публікацією відповідних загальнодоступних матеріалів у мережі Інтернет, що дає змогу громадянському суспільству і його представникам залучатися до процесу публічного прийняття рішень щодо питань, які виносяться на загальноєвропейський розгляд. Слід додати до цього, що у ЗМІ з'явилися повідомлення про те, що громадянське суспільство ЄС почало виступати суб'єктом законодавчої діяльності та підготувало і подало декілька законопроектів до Європарламенту. Загалом система відносин між ЄС і громадянським суспільством, належним чином забезпечена на правовому рівні, дає сприятливі можливості для зростання впливу громадянського суспільства на ЄС і його подальшу трансформацію.

Про громадянське суспільство у США докладно написав американський посол в Росії Майкл Макфол у своїй статті в «Независимой газете» [89]. Він стверджує, що американські організації громадянського суспільства існують вже давно – фактично вони виникли ще до того, як з'явився уряд Сполучених Штатів. Так, ще у XVII столітті переселенці-пілігрими займалися самоорганізацією і створювали неурядові організації. Вони з'явилися задовго до того, як Сполучені Штати отримали незалежність. З того часу кількість суспільних утворень постійно зростає і зараз у Сполучених Штатах існує близько 1,5 мільйона громадських організацій. Ці незалежні добровільні союзи людей допомагають затвердити індивідуальну свободу, підтримуючи разом з тим стійкий громадський порядок. Американці називають це “громадянським суспільством”, але цей термін не передає усього розмаїття організацій, всієї динаміки та енергії громадян, котрі об'єднуються, щоб вирішити якусь соціальну проблему або задовольнити нагальну потребу [89].

Громадський рух до спільної мети починають спочатку незнайомі один одному люди, які часто виявляються з однієї місцевості, однієї церкви, профспілки, ділового партнерства або молодіжної групи. Вони взаємодіють один з одним, ведуть переговори, з'ясовують розбіжності, борються за загальну справу і намагаються переконати суспільство і уряд у своїй правоті – і все це без будь-якого контролю з боку держави. Таким чином, констатує Майкл Макфол, громадянське суспільство через активну діяльність громадян виховує їх єдність і солідарність. Через неурядові організації американці об'єднуються для вирішення місцевих проблем, таких як безпека дітей на дорогах, зниження рівня злочинності, покращення роботи шкіл (у США питаннями освіти займаються місцеві органи влади), збільшення прозорості в роботі місцевої адміністрації тощо. Громадські організації займаються і загальнонаціональними питаннями, такими як реформа охорони здоров'я або реформа імміграційного законодавства. Деякі американські громадські організації намагаються вирішувати глобальні питання, наприклад, такі організації, як Асоціація за контролем над озброєннями або Глобальний жіночий фонд. Різноманітність стратегій і форм діяльності американських громадських організацій є просто надзвичайним [89].

Багато громадських організацій в Америці надають соціальні послуги та гуманітарну допомогу американським громадянам. Так, американський промисловець XIX століття Ендрю Карнегі заснував фонд для відкриття публічних бібліотек на всій території США. Через 100 років цю традицію продовжив Білл Гейтс, який заснував Фонд Гейтса з метою оснащення тисяч публічних бібліотек комп'ютерами та доступом до Інтернету, що зробило сучасні інтернет-технології доступними для мільйонів американців.

Інші громадські організації, такі як американський Червоний Хрест і Армія порятунку, спрямовують свої зусилля на усунення наслідків стихійних лих і надання гуманітарної допомоги. Такі організації часто підтримуються різними церковними організаціями у всій Америці. Надаючи жертвам домашнього насильства різноманітні послуги та притулок, Національна гаряча лінія для жертв домашнього насильства є ще одним прикладом організації, яка надає допомогу безпосередньо громадянам [89].

Ряд громадських організацій бачить свою місію у проведенні експертного аналізу з основних питань державної політики. Існують різні громадські організації та мозкові центри, що займаються найрізноманітнішими проблемами, включаючи зовнішню політику і систему управління життям суспільства. Аналіз, проведений американськими мозковими центрами, зачіпає весь спектр політичних проблем. Наприклад, поруч з Фондом Карнегі у Вашингтоні розташовується Інститут Брукінгса, який вже майже 100 років займається аналізом питань державної політики.

Завдання Інституту американського підприємництва – “розширення свободи особистості, особистих перспектив і зміцнення вільного підприємництва”. Інститут втілює в життя ці незмінні ідеали за допомогою розвитку незалежного мислення, відкритої дискусії, аргументованих доводів, аналізу фактів і найвищих стандартів досліджень та опису їх результатів” [89].

Інститут Катона “відстоює принципи особистої свободи, обмеження державної влади, вільної торгівлі й світу”. Фонд Heritage бачить свою мету в проведенні консервативної державної політики, заснованої на принципах вільного підприємництва, обмеження державної влади, свободи особи, традиційних американських цінностей, а також у забезпеченні сильної національної оборони. Раніше кількість мозкових центрів була невеликою, проте за останні три десятиліття вона зростала в геометричній прогресії.

Також працюють громадські організації для збереження того, що вони вважають конституційними правами американців. Наприклад, Національна стрілецька асоціація була створена у 1871 році з метою захисту права на володіння зброєю, а також організації стрілецької підготовки поліцейських і курсів самооборони, підвищення безпеки вогнепальної зброї, поліпшення техніки стрільби та розвитку мисливського промислу в США. Сьогодні Національна стрілецька асоціація більше відома як одна з основних політичних сил, які виступають за скорочення обмежень для власників зброї та на захист прав, передбачених другою поправкою до Конституції США [89].

З іншого боку, як зауважує американський посол, діяльність Центру Брейді щодо запобігання насильству із застосуванням зброї спрямована на прийняття і використання федеральних законів, законів штатів, нормативних актів і проведення державної політики, які забезпечили б більш жорсткий контроль за застосуванням та володінням зброєю. Обидві ці організації поряд із тисячами інших громадських організацій відіграють важливу роль у дебатах про контроль над зброєю, які зараз ведуться у США після трагедії, що трапилася в початковій школі “Сенді-Хук” в місті Ньютаун (штат Коннектикут) наприкінці минулого 2017 року.

Багато організацій громадянського суспільства, особливо ті, які виступають на захист громадянських свобод, приділяють велику увагу критиці влади, яскравим прикладом чого може служити Американський союз громадянських свобод. Мета цієї організації – захист й збереження прав і свобод особистості, закріплених у Конституції США і в американських законах. Представники Американського союзу цивільних свобод щодня працюють у судах, законодавчих органах, а також з населенням, щоб захистити та зберегти права і свободи особистості.

Чимало громадських організацій в США здійснюють контроль над проведенням виборів і виконанням передвиборних обіцянок, проводять розслідування і викривають факти корупції, а також активно виступають від імені

національних меншин. Одна з функцій громадських організацій – моніторинг у судах, де громадяни США стежать за прийняттям рішень. Наприклад, громадська організація з Міннесоти WATCH має своєю метою підвищення ефективності та оперативності судової системи у випадках прояву насильства щодо жінок і дітей. Ця організація – член Національної асоціації програм судового моніторингу, яка забезпечує відповідну підготовку та надає матеріали організаціям у різних штатах. Оскільки американська Конституція гарантує відкритість судів перед громадськістю, члени громадських організацій, які контролюють суди, не відчувають труднощів у отриманні доступу до суду і у спостереженні за подіями в рамках судової справи [89].

Посол вказує також на той факт, що ще одним звичайним для громадських організацій видом діяльності є захист інтересів населення своїх виборчих округів в установах, законодавчих та виборчих органах на всіх рівнях влади. Великі громадські організації використовують свої можливості з мобілізації виборців і збору коштів для впливу на політику. Наприклад, Американська асоціація пенсіонерів – некомерційна недержавна організація для осіб пенсійного віку, яка складається з 37 млн. членів (!). Асоціація інформує своїх членів з питань законодавства, що впливає на умови їх життя на пенсії, такі як: охорона здоров'я, соціальне забезпечення і закони про пенсії. Організація також захищає інтереси своїх членів у відносинах із сервісними компаніями, допомагає їм отримувати знижки в залежності від їх обмежених пенсійних бюджетів, а також надає такі послуги, як складання планів пенсійного забезпечення. Вона також лобіює в органах влади штатів і на національному рівні ті питання, які найбільше турбують її членів, наприклад закони про охорону здоров'я та про медичне страхування.

Згідно із річним звітом асоціації за 2011 рік організація закликала своїх членів до того, щоб вони зверталися до своїх представників у Конгресі в період проведення там бюджетних дебатів про скорочення дефіциту. Понад 8 млн членів асоціації (!) відправили листи та електронні повідомлення, зателефонували і підписали клопотання, вимагаючи від Конгресу не скорочувати окремі соціальні допомоги в остаточній редакції державного бюджету. Таким чином, громадські організації здатні впливати на політику шляхом проведення громадської дискусії з цікавих для громадськості питань [89].

Громадські організації можуть перевірити, чи чують обрані лідери їхні голоси і думки їх виборчих округів. Громадська організація здатна надати цю важливу послугу тим своїм членам, які живуть у різних куточках країни і не мають можливості прийти до Конгресу особисто.

У США існує багато різних видів громадських організацій, включаючи благодійні, організації соціального забезпечення, профспілки, союзи підприємців та політичні організації. Некомерційні організації, що направляють свої ресурси на благодійні, релігійні або просвітницькі цілі, мають право ви-

магати звільнення від оподаткування на підставі статті 501 (С) (3) Податкового кодексу США. Ці організації можуть займатися широким колом питань щодо захисту інтересів, однак вони обмежені в лобюванні та їм заборонено займатися будь-якою політичною діяльністю незалежно від імені кандидата на державну посаду або проти нього [89].

Бюджети громадських організацій, як стверджує Майкл Макфол, можуть вимірюватися тисячами доларів, а можуть й мільярдами доларів – залежно від їх розмірів та сфери діяльності. Більшість громадських організацій формує свої бюджети шляхом збору коштів. Фінансування громадських організацій надходить з низки джерел: приватних пожертвувань, членських внесків, продажу товарів та послуг і грантів від міжнародних установ або органів влади.

Типовим прикладом є Фонд Єллоустонського парку, який є НУО, що виступає в якості офіційного партнера зі збору коштів для Єллоустонського національного парку на американському Заході. Фонду щороку жертвують кошти понад 16 тисяч фізичних осіб, корпорацій і фондів. Мета фонду – фінансування програм з охорони, збереження та примноження природних і культурних ресурсів та ознайомлення відвідувачів з Єллоустонським парком. Фонд отримує 52% надходжень від фізичних осіб, 21% – в якості подарунків від корпорацій, 21% – подарунків у натуральному вираженні і 6% – з інших джерел (гранти від держави і фондів, доходи від інвестицій). Пожертвування не обов'язково повинні бути великими – багато громадських організацій в США звертаються до громадян з проханням пожертвувати всього 10, 25 або 50 доларів [89].

Різні рівні влади також надають фінансування громадським організаціям, особливо зайнятим наданням послуг. Наприклад, влада в США фінансує надання різноманітних послуг жертвам домашнього насильства, таких як: надання тимчасового житла, консультування та гаряча лінія з питань домашнього насильства.

Пожертви громадським організаціям, зареєстрованим відповідно до розділу 501 (С) (3) Податкового кодексу США, звільняються від оподаткування. Така податкова політика стимулює американців підтримувати громадські організації.

Іноземні організації громадянського суспільства, що працюють в США, представлені в діапазоні від німецького Інституту ім. Гете, який сприяє вивченню за кордоном німецької мови та культури Німеччини і заохочує міжнародні культурні обміни, до мережі інститутів Конфуція, які надають інформацію про освіту, культуру, економіку та суспільство Китаю. Іншим прикладом може служити Фонд Хігачі, що базується в Японії і зосереджений на зміцненні японських громад у США через здійснення таких програм, як “Бізнес і робота”, націлених на поліпшення життя незабезпечених американців. З 2007 року Європейський інструмент демократії та прав людини (EIDHR)

підтримує ключові акції лобіювання на користь скасування смертної кари в штатах Іллінойс і Меріленд. Європейська комісія виступає одним із найбільших донорів проєктів розвитку у світі, і десятки американських громадських організацій представляють в Єврокомісії пропозиції проєктів для отримання фінансування. Усі партійні інститути Німеччини також працюють на території США.

Міжнародні правозахисні організації, такі як Human Rights Watch з п'ятьма офісами на території США і Amnesty International з шістьма офісами на території США, публікують звіти про ситуацію з правами людини в США.

Фізичній особі не обов'язково бути американським громадянином для реєстрації громадської організації в США. Реєстраційні вимоги відрізняються від штату до штату, але ніякого державного дозволу для реєстрації ІГС не потрібно. У організацій, що фінансуються з-за кордону, немає спеціальних обмежень щодо їх діяльності. Вони можуть проводити зустрічі та публікувати матеріали у вільній формі. Вони не повинні звітувати перед федеральними органами влади, якщо справно платять податки. НУО вправі отримувати фінансування з-за кордону і працювати з іноземними урядами для досягнення своїх цілей. NGO не зобов'язані звітувати про інформаційно-роз'яснювальну роботу, найм та склад співробітників перед органами влади, а органи влади не прагнуть впливати на представництва НУО, фінансовані з-за кордону. Однак іноземні громадяни не можуть фінансувати політичні кампанії чи партії, якщо ці громадяни не є "законними постійними резидентами" [89].

Деякі громадяни та організації, якщо вони є представниками іноземної структури, повинні зареєструватися в Міністерстві юстиції та надавати інформацію про програми та фінансову документацію в рамках закону США про реєстрацію іноземних агентів (скорочено FARA). Термін "агент" є ключовим у цьому законі – він означає, що організація або громадянин ведуть свою діяльність за інструкцією і від імені іноземної структури. Просто отримання коштів не кваліфікує сторону як іноземного агента. Іноземними структурами можуть бути іноземні уряди, іноземні політичні партії, окремі громадяни або закордонні організації (виключаючи громадян США), або організації, що діють в рамках законів іноземної держави або ведуть свою основну діяльність в іноземній державі [89].

Отже, громадянське суспільство США має розгалужену систему інститутів, законодавче і фінансове забезпечення, що гарантує його ефективне функціонування.

В останні десятиліття в США набули масштабного поширення дієві демократичні механізми роботи громадянського суспільства. Про це докладно пише український спеціаліст з цих питань Я.М.Пилинський [49; 50]. Він зазначає у своїх працях, що в США, Канаді, Австралії, Євросоюзі «...одним із головних інструментів громадянського суспільства, який забезпечує його

здатність контролювати владу, є постійна участь більшості його членів у громадських справах, які започатковуються в результаті широкого обговорення громадськістю усіх важливих суспільних проблем. Досвід цих країн свідчить, що сьогодні громадські обговорення безумовно є невід'ємною складовою суспільних процесів. У сучасній американській та західноєвропейській політичній культурі вони позначаються словом *деліберація* [50, с. 4]. Це слово використовувалося ще у XVIII столітті "...у британських та американських судах для означення процесу вдумливого і всебічного обговорення присяжними суті справи з метою прийняття найбільш виваженого рішення. Згодом, вже у XX-му столітті в США, під час великої депресії, коли стало зрозумілим, що без залучення до боротьби з економічною кризою якомога більшої кількості громадян навряд чи вдасться її здолати, термін *деліберація* увійшов у політичний лексикон. Уряд допомагав організовувати наради громадян, під час яких вони мали всі разом шукати відповіді на найбільш складні питання, що турбували їхні громади і націю загалом. У цей складний час фактично відбулося відродження демократії на новому етапі суспільного розвитку. Як і в античні часи, громадяни почали безпосередньо брати участь у поліпшенні свого власного життя, разом обговорюючи проблеми, шукаючи шляхи її вирішення для того, щоб потім разом впроваджувати їх у життя. Таким чином демократія, яка на той час була переважно конкурентною чи змагальною, коли шляхом виборів і голосування виборці визначалися, кому віддати право приймати політичні та економічні рішення у найближчі кілька років, набула ознак *деліберативності*, стала *дорадчою* і *перетворилася* на щоденну практичну роботу. А процес вирішення проблем суспільства із змагання, що завжди *врешті-решт* розділяло його на переможців і переможених, *перетворився* спочатку на обговорення, а потім і на спільне вирішення громадянами усіх суспільно важливих проблем.

Основою *деліберативної* наради, її суттю та її метою є залучення якомога більшої кількості громадян до обговорення та вирішення суспільних проблем як загальнодержавних, так і місцевих. Особливо це стосується проблем, які мають значний ціннісний компонент, коли громадяни приймають рішення, орієнтуючись на свої внутрішні цінності» [50, с. 5].

Поряд з цим, як підкреслює Я.М.Пилинський, "необхідно мати активне громадянське суспільство. Оскільки жодна державна структура не може сама забезпечувати власну законслухняність, тому суспільство повинно володіти достатньою здатністю контролювати владу і протидіяти їй у разі зловживань. А для цього потрібні організації, які в змозі робити щось реальне для людей (таким чином скорочуючи кількість приводів для держави втручатися у повсякденне життя громадян). Саме у таких організаціях, не обов'язково формально *облаштованих*, громадяни привчаються до самоврядування, а також до участі в конструктивних групах і до згуртування для відсічі будь-яким зазіханням з боку держави, корпорацій, рекетирів чи олігархів.

І нарешті... – необхідне володіння відповідною культурою. Громадяни – не всі звичайно, але принаймні їх кількість – достатня, щоб бути вирішальною, – повинні бути відповідальними, усвідомлювати, що вони мають певні обов'язки і права їх виконувати. Громадяни мають бути реалістами, а не фаталістами або утопістами; бути сміливими і відвертими, але разом з тим здатними до компромісу; бути готовими створювати групи, складові громадянського суспільства, і бути терпимими до людей, що мають інші уявлення чи інтереси.

...На думку сучасних дослідників, саме культура громадян у своїй сукупності й індивідуальній окремішності має вирішальне значення для успішності суспільства або є головною причиною його стагнації та занепаду» [50, с. 30-31].

У США ці чинники становлення громадянського суспільства формуються завдяки стійким демократичним традиціям американської освіти, які склалися в останні століття. Згадаємо лише вже згадувані наукові праці відомого філософа і педагога Дж.Дьюї «Школа і суспільство» (1899 рік) та «Демократія та освіта» (1916 р.), які справили величезний вплив на освіту не тільки Нового, але і Старого Світу, навіть на педагогічні пошуки в СРСР у 1920-1930-ті роки (49; 50).

У сучасній американській освіті дорослих розробляються спеціальні програми для підвищення рівня компетентності громадян у обговоренні різноманітних суспільних проблем. Так, Управління «Освітні програми з обговорень» розробило та поширило кілька мільйонів примірників посібників для обговорень на різні теми. За статистичними підрахунками, понад три мільйони чоловіків та жінок із сільської місцевості брали участь у таких групових обговореннях. Крім того, 60 тисяч лідерів групових обговорень пройшли спеціальну підготовку, а десятки тисяч працівників та очільників сільських громад відвідали понад 150 філософських шкіл» (див. у 50, с. 66).

Всі ці та інші заходи «допомогли утвердити думку, що наради та дискусії є важливим джерелом поповнення знань, містять вагомий виховний потенціал, відіграють визначну роль у формуванні громадянського суспільства. Дорадчо-демократична політика та освіта дорослих, яку здійснював Державний департамент сільського господарства, засвідчили важливу роль вищої освіти в об'єднанні демократичного народу шляхом обговорення, порозуміння та вирішення складних соціальних проблем.

Історичний експурс у розвиток дорадчої освіти у США має допомогти сьогодні українцям, зацікавленим у розвитку демократії в державі, зрозуміти, що дорадча педагогіка, яка використовує групові обговорення (деліберацию – РВ) в освітній та громадській діяльності як навчальні майданчики для розбудови демократії, справді є ефективним інструментом зміцнення громадянського суспільства» [50, с. 67].

Звичайно, що деліберативна освіта базується на певних методах і технологіях, серед яких Я.М.Пилинський виділяє власне метод деліберативності – як доречне поєднання лекційного методу, сюжетної розповіді, стислого повідомлення, опису, пояснення, роздумів, що має на меті об'єднання учнів чи громадян навколо визначення, обговорення і вирішення проблеми, що постала перед учнівською, студентською чи місцевою громадою [50, с. 69-71]. Деліберативне навчання як різновид інтерактивного, діалогового, проблемного методу, що реалізується на основі використання стратегії взаємодії партнерів, передбачає об'єднання людей у малі (3-6 осіб), середні (7-10 осіб) та великі групи (20-30) осіб, в яких ставиться і називається проблема, з'яовується її суть і природа та відшукуються і обговорюються можливі варіанти її вирішення [50, с.73-74].

Разом з тим вказані групи розглядаються саме як групи деліберативного навчання, в яких використовуються кооперативні технології, зокрема такі, як: робота у парах (діалогова за своєю природою); «снігова лавина» (два–чотири–всі разом); подвійне коло («карусель», в якій внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє – рухливе); потрійне коло («ротаційні трійки») – коли деліберативність здійснюється між трійками людей – з партнерів в нерухомому середньому колі, та партнерів, що рухаються внутрішнім (приміром, за годинниковою стрілкою) та зовнішнім (проти годинникової стрілки) колом, але зупиняються одне проти одного на час обговорення; команда (робота в малих групах, що мають певну структуру і включають голову, секретаря, доповідача, відповідального за підготовку матеріалів тощо); «акваріум», коли одна група в центрі обговорює проблему, а інша група спостерігає за нею і підключається, коли потрібна допомога тощо [50, с. 74-76].

В роботі означених груп використовуються методи організації творчої діяльності, такі як: «мозковий штурм»; «мікрофон» (що дозволяє швидко висловити кожному учаснику свої думки); «броунівський рух»; «мозаїка»; «дерево рішень» тощо [50, с. 76-77, а також див. у Додатках]; технології деліберативного моделювання (рольові ігри, спільний аналіз обставин, прогнозування наслідків знайдених рішень, розумовий експеримент тощо); технології опрацювання дискусійних питань (метод «прес» – підхід до проблеми за схемою «я вважаю, що...», «тому, що...», «наприклад...», «отже, таким чином...», «завершити речення...» тощо; метод «визначити точку зору»; метод «змінити точку зору»; метод спільної «дискусії»; метод дебатів, тобто переконання аудиторії чи опонента у правильності власної позиції з підсиленням її виграшних сторін і послабленням сумнівних; власне метод «деліберативності», в якому об'єднуються усі попередні методи [50, с. 76-78].

Для того, щоб деліберативні обговорення були корисними, вони мають відповідати певним вимогам: їх тематика повинна бути актуальною, обґрунтованою, відповідати практичним проблемам і завданням.

Проведення деліберативного обговорення відповідає певній логіці і складається з таких етапів як:

- пошуковий (пошук та формулювання проблеми, висування гіпотез, визначення мети, зіставлення її з можливими способами вирішення проблеми);
- аналітичний (аналіз вхідної інформації, поетапне планування роботи, підготовка до деліберації тощо);
- виконавчий (реалізація запланованих заходів, регулярне обговорення проміжних результатів);
- презентаційний (публічне обговорення);
- бюрократичний (оформлення результатів обговорення, рефлексивне обговорення «обговорення» проведеної дорадчої наради);
- контрольний (аналіз результатів деліберизації на відповідність меті, коригування їх, оцінка якості кінцевого результату);
- практичний (виконання прийнятих рішень та реальне вирішення проблеми).

На основі прийнятого результату обговорення проблеми слід продумати тему відповідного проекту його інноваційного впровадження на основі таких критеріїв, як:

- значущість обраної проблеми та отриманого у її вирішення результату;
- прогностична теоретична та практична значущість отриманих результатів та наслідків від їх впровадження у життя.

Водночас значущість таких проектів має бути зіставлена з їх важливістю для:

- суспільства в цілому, громади, навчального закладу;
- для місцевої громади та громадських організацій;
- для покращення сучасного життя учасників обговорення та їх рідних, близьких і друзів, яких вони представляють у деліберативному обговоренні.

Під час підготовки та проведення деліберативного обговорення її ініціаторам та організаторам необхідно дотримуватися визначених етичних правил поведіння і норм громадянської поведінки.

Після деліберативного обговорення організатори мають скласти стислий звіт, в якому слід підсумувати проведenu роботу та намітити перспективи її продовження. Ми опускаємо тут інші численні аспекти деліберативної освіти як демократичного інструменту діяльності громадянського суспільства. Вони докладно описані у зазначених працях Я.М.Пилинського [49; 50].

Отже, наведені в цьому нарисі дані свідчать про становлення у розвинутих країнах світу (а їх перелік можна продовжити) ефективної демократичної системи вирішення проблем народів, яка має тенденцію до розширення на усі континенти планети Земля і перспективу розростання через вже існуючі соціальні мережі у всесвітнє громадянське суспільство. Чи не про таке суспільство мріяв свого часу В.І.Вернадський, говорячи про ноосферу як сферу розуму людства? Саме про таке всесвітнє громадянське суспільство говорив Г.А.Алмонд. Разом з існуючими міждержавними утвореннями –

ООН, Юнеско, СОТ тощо – світове громадянське товариство утворює певний соціальний «мультиплікатор» можливостей людства, своєрідний суспільний мега-комп'ютер, який працює на добробут, здоров'я і щастя народів і кожної людини.

4. СУЧАСНІ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сучасні дослідники розуміють громадянське суспільство як найважливіший чинник побудови справжньої, прямої та масової, демократії, яке має свою специфіку, мету і функцію, у порівнянні з іншими видами суспільств. Так, відомий угорський політолог А.Арато в своїй «Концепції громадянського суспільства: сходження, падіння та відтворення...» (1995 р.) пропонує розглядати його в контексті не тільки діади «держава – громадянське суспільство», а такої «п'ятисторонньої конструкції, яка включає: 1) економічне суспільство, що виділяється на основі форм власності; 2) економічні асоціації та союзи; 3) політичне суспільство, що базується на основі виборчого права та політичних партій; 4) громадянське суспільство; 5) громадянські асоціації та рухи» [42, с.38].

Українські правознавці, оцінюючи погляди А.Арато, слушно зауважують, що «за будь-якого підходу громадянське суспільство є відносно самостійним суспільним утворенням як за формою, так і за змістом виконуваних функцій. Основне полягає в тому, що громадянське суспільство покликане контролювати державу та владу, які, у свою чергу, призначені служити суспільству. Можна сказати, що громадянське суспільство це – недержавна частина усього суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті» [42, с. 38].

Фахівці особливо підкреслюють, що «зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються в різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспільного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [там само].

Разом з тим зазначається, що «політичний досвід історії ХХ століття свідчить, що взаємовідносини держави та громадянського суспільства можуть набувати деформованого характеру, якщо виникають політичні структури тоталітарного типу, коли держава контролюється не народом, а бюрократичною олігархією. Тоталітарні режими прагнуть до одержавлення суспільства, всеосяжного контролю за всіма сторонами суспільного життя, вдаються

до порушення демократичних свобод і прав людини, мають тенденцію до дедалі зростаючої бюрократизації. Держава прагне підпорядковувати собі все суспільство, а це призводить до стагнації суспільного життя в цілому.

На сучасному етапі розбудови незалежної української держави актуальним є створення громадянського суспільства, демократичної влади та правової держави, в якій забезпечується верховенство закону в усіх сферах суспільного життя, пов'язаність законом самої держави та її органів, суворе дотримання свободи особистості, захист її прав, інтересів, честі й гідності. Правова держава передбачає широку демократизацію всіх сторін життя суспільства, зміщення акценту в бік розвитку громадянських начал. Цей процес спрямований на вивільнення соціальних сил суспільства, активності та ініціативи людей» [42, с. 38-39].

Слід зазначити, що в країні у першій половині 2014 року відбулися декілька громадських зібрань за участю видатних представників різних груп суспільства. Про необхідність обговорення гострих ситуацій саме авторитетними моральними лідерами нації переконливо і настійливо говорили перший Президент України Леонід Макарович Кравчук та деякі інші політики й політологи. На їх погляд, затримка у побудові й ефективному функціонуванні громадянського суспільства тільки консервує причини виникнення конфлікту, загрожує його рецидивами. Проведений 14 травня 2014 року Загальноукраїнський круглий стіл національної єдності підтвердив необхідність побудови сучасного громадянського суспільства в Україні, продовження та удосконалення роботи в цьому напрямі. Проте, ця форма самовираження громадян, усього народу, не знайшла свого належного розвитку, вона виявляється спонтанно, епізодично, фрагментарно і за майже незворотного загострення ситуації. Авторитетна частина українського суспільства, гордість українського народу, відомі особистості – вчені, діячі церкви, культури, митці, видатні громадські постаті – фактично відсторонені від вирішення доленосних проблем державотворення, що було вкрай необхідне саме в останні найбільш трагічні місяці української революції.

Зауважимо, що, слідом за нашими самовідданими медиками, українські психологи також надавали необхідну волонтерську допомогу постраждалим учасникам подій на майдані, учасникам АТО, проте їхні поради більш стратегічного плану, зокрема щодо побудови і легітимізації громадянського суспільства, не знаходили належного відгуку у владних структурах і у активістів майдану, у ЗМІ.

Підкреслимо той факт, що європейські політики, в тому числі й ті, котрі брали участь у посередницькій місії з розв'язання суспільного конфлікту в Україні у 2013-2014 рр., неодноразово і настійливо адресували відповідні пропозиції українській владі, опозиції та існуючим осередкам громадянського суспільства (!). Адже у світі вже накопичений серйозний досвід функці-

онування громадянського суспільства, який варто було б вивчити і запровадити нам. Заслуговує на увагу та обставина, що європейське громадянське суспільство, що є зараз достатньо формалізованим і легітимізованим, вже виступає суб'єктом політичного процесу, автором законодавчих ініціатив, зокрема подає законопроекти в Європарламент. Зазначимо, що емісари Євросоюзу особисто висловлювали свою підтримку спробам створення в Україні громадянського суспільства, пропонували допомогу в цій справі, зокрема навіть були готові виділити і виділяти на це відповідні гранти. Так, в середині травня 2014 року Євросоюз, передавши Україні в якості фінансової допомоги 600 мільйонів євро, прямо вказав, що частина цієї суми має бути спрямована на побудову громадянського суспільства. Однак чи скористалася українська влада і громадськість цим шансом, чи помітила цей міжнародний інтерес до нової української форми демократії, що народжувалася на майдані, і чи зробила конкретні кроки в цьому напрямі? Відповідь очевидна – вкрай недостатньо! Ми наголошуємо в цьому зв'язку саме на необхідності організації і легітимізації цієї форми громадянського суспільного самоврядування, що започатковувалася на майдані, але не була розвинута відповідно до існуючого законодавства і волі народу, оскільки інші відомі суспільні утворення не можуть замінити громадянського суспільства як суб'єкта демократичного державотворчого процесу.

Віддаючи належне фактам, слід згадати, що у 2013 році в Адміністрації попереднього Президента України була створена Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства в Україні, яку очолила радник Президента Марина Ставнійчук. Радою були складені стратегія, план формування українського громадянського суспільства і підготовлені матеріали до Указу Президента з цього питання. В проведеній підготовчій роботі знайшли своє відображення запізнілі і формальні намагання скопіювати відповідні процеси в Росії, де в цьому плані зроблені перші кроки. Там вже декілька років систематично збирається Суспільна палата при Президентові, до якої входять відомі авторитетні постаті російського громадянського суспільства, які формулюють певні вимоги до влади. Зрозуміло, що функціонування подібних форм громадянського суспільства здійснюється значною мірою під контролем влади, його рішення носять рекомендаційний характер, проте це має і свої корисні аспекти. Відмітимо, що перша ж спроба зібрання подібного утворення в Україні у 2010 році, на якому представники української інтелігенції піддали гострій критиці тодішнього президента, призвели до зупинення роботи цього суспільного органу, який, як відомо, більше не збирався.

Проте, згадувана вище Координаційна рада розробила, за наявними даними, проект Закону «Про громадянське суспільство в Україні» і подала його восени 2013 року до Верховної Ради України, де він ще не розглядався. На наш погляд, цей законопроект міг би бути перероблений з урахуванням

політичних реалій в Україні і розглянутий законодавцями. Слід згадати також, що перша спроба подати у Верховну раду України проект Закону «Про громадянське суспільство» відбулася ще 2002 року, про що свідчить його публікація у газеті «Голос України» у жовтні того ж року. Проте, чи зацікавлені можновладці в оформленні «п'ятої влади», якою виступає громадянське суспільство? Досвід Помаранчевого майдану, а тепер вже і Євромайдану, свідчить про невтішну відповідь на це запитання. До чого це призвело і до чого веде – говорять трагічні події останніх років. І причини полягають, на наш погляд, саме у соціально-психологічній слабкості, духовній незрілості, моральній обмеженості, навіть застарілості, традиційних видів влади – законодавчої, виконавчої, судової і ЗМІ – в умовах, коли принципово збільшився рівень освіченості, культури, духовності народу, зросли вимоги з його боку до влади. Проте остання не тільки не відповідає цим вимогам, але і демонструє явну і неявну розбещеність, вищість над громадянами, зухвалість, авантюрний і нестримний потяг до корупційних дій, феодальну зневагу до народу, нездатність враховувати розмаїття і глибину проблем народного життя і своєчасно розв'язувати їх тощо. Більш того, влада у нинішньому її вигляді сама породжує проблеми, які самостійно, без громадянського суспільства, без опори на мудрість народу не може вирішити.

5. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Події останніх років в Україні засвідчили факт гострого дефіциту яскравих творчих особистостей, які б визнавалися незаперечними моральними лідерами країни і могли б очолити складний народний рух до справжньої демократії, до громадянського суспільства незалежної держави. Сцена української історії була зайнята здебільшого посередніми індивідами, а ще більше – примітивними організаціями, навіть люмпенами, які переповнили цю сцену емоціями, переважно агресивними та егоїстичними, що не завжди були доречними. В той час народу були потрібні саме талановиті особистості, їх конструктивна інтелектуальна громадянська ініціатива і дії. Але вони або не були допущені на цю сцену, або ж самі не вважали можливим перебувати на ній...

Нагадаємо, що у своїй відомій книзі «Людські якості» член Римського клубу Ауреліо Печчеї наголошував, що «при всій тій важливій ролі, яку відіграють у житті сучасного суспільства питання його соціальної організації, його інститути, законодавство і договори, у всій могутності створеної людиною техніки, не вони в кінцевому рахунку визначають долю людства... Проблема у підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їх удосконалення. Бо лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можна досягти зміни усїєї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використати увесь її величезний потенціал для благих цілей». А.Печчеї неодноразово підкреслює, що в умовах неперервної і тривалої дії глобальних і регіональних криз «...єдиний шлях до порятунку лежить через те, що я називаю людською революцією – через новий гуманізм, що веде до розвитку вищих людських якостей...» [48].

Громадянське суспільство має формуватися із кращих у духовному, моральному, інтелектуальному, професійному плані (адже криза в Україні носить очевидний морально-політичний, зокрема корупційний характер) громадян, авторитетних творчих особистостей, досвідчених лідерів, представників і висуванців усіх територіальних, національних, професійних, вікових тощо громад України як організаторів нового успішного суспільства. Відмітимо, що таких громадян у країні достатньо, особливо серед обдарованої і талановитої молоді, яка чекає свого часу і, не отримуючи можливості допомогти рідній країні, повертає свої погляди і сподівання до зарубіжжя... Потрібна тільки воля до загального благополуччя, до подолання власного егоїзму на користь громади, здатність до відповідної активності з пошуку більш корисних для суспільства особистостей і висування їх до керівництва з відповідним контролем і відповідальністю перед громадою!

Чому саме духовно зріла, розвинута особистість має перш за все стати членом і лідером громадянського суспільства? Тому, що саме в ній у процесі

історичного розвитку концентрується унікальний соціальний, культурний, цивілізаційний, творчий, гуманістичний потенціал! Сутність особистості виявляється в її наукових визначеннях, в яких узагальнюються її суттєві ознаки, тобто атрибути. Наведемо для прикладу декілька визначень особистості, які належать відомим вітчизняним філософам, психологам і педагогам [61; 62].

Г.С.Костюк (1899-1982): «Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю у міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь в житті суспільства, виконувати ті чи інші суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей».

О.М.Леонтьєв (1903-1979): «Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, здійснюваній у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння».

Б.Г.Ананьєв (1907-1972): «...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо важливо, суб'єкт суспільної поведінки – носій моральної свідомості».

Г.О.Балл (1936-2016): «Особистість – це здатність людини ... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей в культурному просторі, вони постають не просто носіями, а й суб'єктами культури».

В.О.Моляко (1937): «Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно вибирає свої дії і рішення, досягає істотного рівня розумового розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством».

І.А.Зязюн (1938-2014): «Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином певної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого «особистісного» культурного досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками».

О.М.Ткаченко (1939-1985): «Особистість – це «вершинний» рівень в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... високий рівень взаємодії людини зі світом».

В.Ф.Моргун (1947): «Особистість – це людина, яка активно освоює і свідомио перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребнісно-вольових переживань, змістовних устремлінь, рівнів оволодіння і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення

особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і власною совістю».

В.Г.Кремель (1947): «У новій філософії освіти особистість виступає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається разом із оточуючою її соціокультурною системою... Особистість – це неповторна – не тільки в межах обмеженого цілого, а й взагалі, в принципі – людська істота, унікальний мікрокосм, ... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження», завданням якого є утворення, «побудова»... цього «унікального людського мікрокосму».

В.В.Рибалка (1947): «Особистість – це людина із соціально, психологічно, індивідуально зумовленою системою вищих психічних властивостей, яка визначається залученням людини до оволодіння і створення громадських, культурних, історичних, життєвих цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування і життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей. Цінність і самоцінність особистості визначають її честь і гідність».

Т.М.Титаренко (1950): «...Особистість – відкрита, не застигла цілісність, яка постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою і життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні засвоєваної культури в живій індивідуальній життєтворчості... ».

О.І.Власова (1960): «Особистість – соціальна форма існування людської психіки, яка формується в умовах соціального життя як її особлива інтегральна властивість, що дозволяє людині продуктивно функціонувати в суспільстві, забезпечуючи її соціальне відтворення і розвиток, а також самореалізацію і подальший розвиток особистості».

Цікаво було б мати якусь одне узагальнене визначення особистості, щоб уникнути певного суб'єктивізму окремих авторів. Тому нами був проведений контентно-частотний аналіз (узагальнення) наявних у нашому розпорядженні визначень, що входять до складу 48 вітчизняних теорій особистості. Результат такого узагальнення представлений у наступній контентно-частотній «атрибутивній формулі» [62]. Остання утворюється ієрархією низки головних атрибутів особистості, тобто понять, якими характеризуються її фундаментальні якості, у 48 визначеннях особистості (у дужках наводиться число, що вказує на кількість вживань певного атрибуту в цих визначеннях), таких як:

1.Соціальність (37). - 2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28). - 3.Творчість (25). - 4.Духовність (24). - 5.Гуманізм (21). - 6.Життєвість (20). - 7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18). - 8.Культурність (16). - 9.Розвинутість (16). - 10.Діяльність (14). - 11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14). - 12.Індивідуальність (12). - 13.Динамічність, мінливість (11). - 14.Поведінка, здатність до вчинку (10). - 15.Психологічність (10). - 16.Суб'єктність (9). - 17.Відносність (наявність відносин) (9). - 18.Формальність (8). - 19.Системність, інтегративність (8). - 20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8). - 21.Вершинність (7). - 22.Свідомість (7). - 23.Якісність (6). - 24.Історичність (6). - 25.Організованість (6). - 26.Унікальність (5). - 27.Об'єктивність (5). - 28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення, інтуїції (5). - 29.Колективність (5). - 30.Комунікбельність (5). - 31.Продуктивність, результативність (4). - 32.Світогляд (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). - 33.Відповідальність (3). - 34.Наявність внутрішнього світу (3). - 35.Ідеальність (3). - 36.Матеріальність (3). - 37.Трансцендентальність (2). - 38.Антиномічність (2). - 39.Гармонійність (1) ...

Звернемо увагу на ту обставину, що на першому місці в наведеному вище рейтинговому списку атрибутивних властивостей особистості стоїть «соціальність» (вона вживається 37 разів у 48 визначеннях!), що визначає головну фундаментальну й найбільш цінну ознаку людини, особистості. Відмітимо, що це співпадає з характеристикою людини в Конституції України, де в статті 3, підкреслюється, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [24, с. 4].

Під час ознайомленні з визначеннями особистості можна помітити наявність в більшості з них психологічно протилежних атрибутів, тобто їх явної або неявної антиномічності. В цих визначеннях, так само, як і в «живій» особистості, співіснують полярні, амбівалентні атрибути з наявними або знятими протиріччями, що важливо як для теоретичної, так і для практичної психології, педагогіки, соціології. Нагадаємо, що в антиномії (з грецької - протиріччя в законі) висвітлюються «протиріччя між двома судженнями, кожне з яких вважається в рівній мірі обґрунтованим в межах певної системи, ...в антиномії протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одна з одної» [76, с. 24].

Мислення особистості про світ і про себе за своєю суттю антиномічне, оскільки допускає одночасне існування протилежних, полярних, суперечливих, діалектичних, тією чи іншою мірою знятих або не знятих, зрозумілих чи незрозумілих характеристик. Тобто властивості особистості характеризують її діалектично, як природного діалектика, що ставиться до світу діалектично!

Слід зауважити, що в деяких визначеннях особистості представлені не тільки парні антиномії, а й послідовні антиномічні ланцюги, якими охоплю-

ється складна і часто суперечлива сутність особистості та її уявлень про оточуючий світ. На наш погляд, доцільно об'єднати ці антиномії в цілісний комплекс, щоб побачити ще один сукупний, тепер уже антиномічно суперечливий портрет особистості. Вищесказане дозволяє розробити ще одну сукупну, тепер уже контентно-частотну антиномічну формулу особистості. Для цього логічно повернутися до контентно-частотної атрибутивної формули і представити її в антиномічному вигляді. Водночас перших членів антиномій в такій формулі ми будемо вибирати згідно з їх рейтинговим порядком наведення в контентно-частотній атрибутивній формулі, а других альтернативних членів – виявляти в цій же формулі або в загальному атрибутивному списку визначень (в тій їх частині, яка не увійшла до контентно-частотної атрибутивної формули), або в тексті самих теорій особистості. Відповідний аналіз і синтез наявних даних дозволив розробити наступну контентно-частотну антиномічну, діалектичну (!) формулу особистості, в якій сумативно (через знак +) представлені впорядковані антиномічні пари (із зазначенням після кожного атрибуту частоти його приведення у визначеннях або теоріях особистості):

- [1.Соціальність (37) - 12.Індивідуальність (12)] +
- [2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28) - 22.Свідомість (7)] +
- [3.Творчоскість (25) - Нормативність (1)] +
- [4.Духовність (24) - 36.Матеріальність (3)] +
- [5.Гуманізм (21) - Варварство (1)] +
- [6.Життєвість (20) - 18.Формальність (8)] +
- [7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18) - Індиферентність (1)] +
- [8.Культурність (16) - Природність (1)] +
- [9.Розвинутість (16) - Вродженість (1)] +
- [10.Діяльність, продуктивна здатність (14) - Поведінка, здатність до вчинку (10)] +
- [11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14) - Випадковий набір ознак (1)] +
- [13.Динамічність, мінливість (11) - Стабільність, стійкість (1)] +
- [15.Психологічність (10) - Біологічність (1)] +
- [16.Суб'єктність (9) - 27.Об'єктність (5)] +
- [17.Відносність (наявність відносин) (9) - Абсолютність (1)] +
- [19.Системність, інтегративність (8) - Сумативність, диференційованість (1)] +
- [20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8) - 34.Наявність внутрішнього світу (3)] +
- [21.Вершинність (7) - Глибинність (1)] +
- [22.Якісність (6) - Кількісні характеристики (1)] +
- [24.Історичність (6) - Еволюційність (1)] +
- [25.Організованість (6) - Спонтанність (1)] +
- [26.Унікальність (5) - Звичайність (1)] +

- [28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення (5) – Інтуїція (1)] +
 [29.Продуктивність діяльності (4) - Результативність поведінки (1)] +
 [29.Колективність (5) - Автономність (1)] +
 [30.Комунікабельність (5) - Аутичність (1)] +
 [32.Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4) - Обмеженість, поверховість сприйняття і розуміння світу (1)] +
 [33.Відповідальність (3) - Беззвітність (1)] +
 [35.Ідеальність (3) - Реальність (1)] +
 [38.Антиномічність, багатополярність (діалектичність) (2) – Мономірність, однополярність (метафізичність) (1)]...

Слід ще раз підкреслити, що в антиномічній контентно-частотній формулі втілюється діалектичний підхід до розуміння особистості з його законами єдності та боротьби (зрівноваження) протилежностей, заперечення заперечення та переходу кількісних змін у якісні. Можна виділити також і метафізичний підхід, в якому втілюються принципи феноменального якісно-кількісного, вершинного та глибинного, опису та прояву сутнісних сил особистості. Якщо особливості прояву і дії в особистості законів першого підходу очевидні, то характер і вплив вершинних та глибинних властивостей особистості можна відмітити у таких антиноміях, як «соціальність-індивідуальність», «історичність-еволюційність», «вершинність-глибинність», «ідеальність-реальність» тощо. Інакше кажучи, таким чином складається діалектико-метафізична характеристика особистості!

Як видно із порівняльного аналізу представлених вище атрибутивної та антиномічної контентно-частотних формул особистості, останні переплітаються між собою, збагачують один одного й утворюють певну концептуальну призму, через яку можна краще зрозуміти сутність особистості та практично використовувати це розуміння як певний еталон, ідеал, спільну мету психолого-педагогічної роботи з розвитку особистості в процесі соціалізації, життєвого і професійного її самовизначення тощо.

Саме на розвиток цих духовних, етичних, естетичних, інтелектуальних якостей в особистості спрямована українська система освіти, вони покладені в основу так званого особистісного підходу до навчання, виховання, в цілому – «соціалізації» молоді і персоналізації, тобто особистісного зміцнення суспільства, перетворення його на громадянське суспільство!

Вже у наведених прикладах щодо формул особистості з усією очевидністю виступає взаємозв'язок особистості і суспільства, що утворює певну закономірність, про яку говорили свого часу видатні мислителі. Так, академік В.М.Бехтерев стверджував, що, з одного боку, «особистість уявляє собою ту основу, на якій ґрунтується сучасне суспільне життя», а з іншого – широка, правильно організована на засадах самоврядування і вільно обраного представництва суспільна діяльність, за умов вільного змагання, вільного обміну

думок, гласної критики, суспільного контролю, є найкращою школою виховання, розвитку, розквіту особистості, розгортання її моці, творення народного характеру. Але це може бути результатом тривалої і наполегливої праці всього суспільства та його членів [див. в 61 на стор. 58-59]. Чи не говорить В.М.Бехтерев про особистість громадянина та громадянське суспільство в термінах свого учення про особистість і суспільство?

Близькими до цих поглядів є закони Л.В.Виготського, сформульовані в межах розробленої ним теорії культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій особистості. Мова йде про п'ять законів, які ми подаємо у діалектично представленій формі (що було зроблено пізніше його послідовниками). Це закони соціалізації-індивідуалізації, інтеріоризації-екстеріоризації, опосередкування-разопосередкування, соціально та індивідуально визначеної ситуації розвитку особистості, зони найближчого та перспективного розвитку особистості.

В цьому ж плані слід розглядати соціально-педагогічну систему розвитку особистості дитини як культурно діючого громадянина і робітника у колективі, комуні А.С.Макаренка, яку спеціалісти останнім часом визнають прототипом сучасного громадянського суспільства. Вказану закономірність, повторимо це, щодо взаємозв'язку особистості вченого та суспільства можна помітити також у поглядах В.І.Вернадського на соборну особистість, понадособистість, що розвивається і діє в ноосфері.

Додамо до цього також відповідні філософсько-психологічні погляди автора теорії стресу Г.Сельє, який сформулював принцип альтруїстичного егоїзму або егоїстичного альтруїзму, а також Г.Айзенка, котрий запропонував єдність таких альтернативних властивостей особистості, як інтроверсія-екстраверсія, нейротизм та емоційна стабільність тощо.

Можна продовжити цей перелік аргументів на користь формулювання певного діалектичного закону єдності і взаємозв'язку особистості і суспільства, за яким суспільство залежить від особистості і навпаки, особистість – від суспільства, а разом вони утворюють певну цілісність «особистість-суспільство», що визначає прогресивний поступ людської цивілізації.

Цей закон фактично ілюструється твердженнями фахівців, в яких наголошується, що «принциповим моментом у громадянському суспільстві» визнається «конкретна особистість з її потягом до самореалізації, з її інтересами та потребами: громадянське суспільство – це сфера реалізації потреб, цілей та інтересів людей» та «для демократичних держав, яким притаманне розвинуте демократичне суспільство, найголовнішу цінність становить особа, права людини, особистісна самореалізація, політичні свободи тощо» [42, с. 137].

Тому громадянське суспільство часто визначається спеціалістами саме через комплекс особистісних ознак громадян: «по-перше, це суспільство патріотів, людей, об'єднаних певною національною ідеологією; по-друге, це

суспільство матеріально забезпечених людей, які спроможні у своєму існуванні відійти від так званої «продовольчої проблеми»; по-третє, це суспільство соціально активних громадян, які добре знають свої права (якими користуються) та свої обов'язки (які виконують); по-четверте, це суспільство громадян, які мають розвинену політичну та правову культуру. Неодмінною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального і психологічного розвитку особи, її внутрішньої свободи та бажання самореалізації через включення до того чи того інституту громадянського суспільства» [42, с.138].

Відмітимо ще раз, що до такого висновку приходять саме філософи, соціологи, політологи, юристи, які підкреслюють, що «основною передумовою становлення громадянського суспільства слід вважати формування людини нового типу, визначальними характеристиками якої є такі духовно-ціннісні орієнтації, як свідомість, чесність, толерантність, людяність, дисциплінованість, здатність до духовно-патріотичних переживань тощо. На думку науковців, саме такі якості особи покликані створити фундаментальні засади громадянського суспільства. Лише за наявності цих якостей у громадян суспільства буде вільно розвиватися асоціативне життя, матиме місце децентралізація державної влади, будуть безконфліктно розв'язуватися суспільно-політичні проблеми, вирішення яких є головним у програмі розбудови та функціонування громадянського суспільства. Взаємозв'язок стану громадянського суспільства країни та рівня розвитку особистості має діалектичний характер: з одного боку, розвиток особистості як специфічної категорії має місце лише в умовах громадянського суспільства (оскільки саме в такому суспільстві людина, особистість є вищою соціальною цінністю); з іншого боку, становлення та розвиток громадянського суспільства стає можливим лише за умов, коли в суспільстві створюються відповідні сприятливі умови для всебічного активного розвитку людини. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив. Як демонструють кращі зразки сучасних західних демократій, громадянське суспільство передбачає досягнення високого рівня самореалізації особистості, реально діючого механізму захисту прав людини, її вільного самовизначення, а також захист демократичних прав і свобод. Усе залежить головним чином від особи, а держава у цьому процесі виконує тільки допоміжні функції» [42, с. 138-139].

Серед цілого ряду проблем, з якими зіткнулася Україна під час формування та становлення громадянського суспільства, спеціалісти виділяють передусім «проблему майже цілковитої байдужості, з якою громадяни сприймають події у внутрішній та зовнішній сферах політики, дії владних установ. Основним підґрунтям формування громадянського суспільства в Україні повинно стати подолання всіх форм відчуження народу від влади, переконання кожної особи в її здатності впливати та визначати шляхи політичного процесу в Україні. Громадянське суспільство може стати реальністю в Україні лише в тому випадку,

якщо демократично перетвориться на суспільство, у якому індивід, його розвиток і щастя є метою та сенсом державної влади, і в якому індивідом не маніпулюватиме жодна зовнішня сила, чи то держава, чи то економіка» [42, с. 139].

В цьому місці слід зауважити, що розвиток особистості громадянина може забезпечити особистісно орієнтована освіта, зокрема розвиток юної особистості в умовах освітянських осередків громадянського суспільства, які створюються у навчальних закладах різного рівня. Саме таке стратегічне завдання має виконуватися і фактично виконується Національною академією педагогічних наук України і Міністерством освіти і науки України останні десятиліття.

Постає питання про наявність таких особистісних орієнтирів – що вони уявляють собою. Наш досвід роботи в цьому напрямку свідчить про те, що роль такого орієнтира спроможна виконувати психологічна структура особистості. Наведемо як приклад розроблену нами тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості на перших трьох етапах її конкретизації-узагальнення.

Рис. 1. Тривимірна психологічна структура особистості на 1-3 етапах конкретизації відповідних категорій і понять наукової психології (Рибалка В.В., 2018).

Перший вимір (I) – соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», з притаманними йому підструктурами властивостей особистості як її базових особистісних здібностей (1.А – 1.Л).

Другий вимір (II) – діяльнісний, «горизонтальний», який диференціюється на відповідні компоненти, діяльнісні здібності, засоби діяльності та поведінки (2.1 – 2.5).

Третій вимір (III) – розвивальний або генетичний, часовий, віковий, що характеризує рівень розвитку вказаних у перших двох вимірах властивостей особистості – від рівня задатків і здібностей до рівня обдарувань, талантів, геніальності, екстраздібностей (3.1 – 3.6). В межах цього виміру концентруються певні генетичні здатності особистості, її розвивальні, часові, вікові здібності, що забезпечують успішність діяльності та поведінки на основі їх розвитку в ході виховання і самовиховання, навчання і самонавчання, розвитку і саморозвитку на різних вікових етапах життєвого шляху особистості.

Вказані три виміри доцільно розглядати як єдину систему базових категоріальних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Засобом їх поєднання у систему взаємопов'язаних параметрів особистості доцільно вважати ортогональний принцип, згідно з яким у фізиці і математиці цілісно співвідносяться між собою три виміри простору. Однак, у психологічній структурі особистості він використовується не у строго математичному сенсі, а як певний спосіб встановлення і презентації внутрішніх системних зв'язків між базовими елементами моделі особистості. За цим принципом, кожен елемент психологічної структури особистості відчуває системні впливи та системно поєднує в собі функції як мінімум трьох основних типів – соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та розвивального (генетичного, часового, вікового), що відповідають трьом базовим вимірам особистості. Разом вони утворюють єдиний психологічний простір особистості.

Представлена у вигляді малюнка тривимірна психологічна структура особистості може бути конкретизована також на четвертому етапі у вигляді певної таблиці-матриці для зрілого віку людини (тобто в ній розвивальний вимір опускається, а залишаються два виміри – соціально-психолого-індивідуальний та діяльнісний).

Таблиця 1.
Загальнопсихологічна структура (матриця) якостей, функцій, властивостей, здібностей особистості на 4-му етапі конкретизації

Компоненти діяльнісного виміру Д	Потребнісно-мотиваційний компонент. Мотив.	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації). Предмет.	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення). Мета.	Операційно-результативний компонент: (виконання рішення, вироблення <i>духовного продукту діяльності з певною якістю</i>). <i>Метод</i> .	Емоційно-почуттєвий компонент. Емотив.
Підструктури С-П-І виміру					
Духовність (духовні цінності)	Життя	Світогляд Віра	Людина Надія	Добро Істина	Любов Краса
Психосоціальність	Соціальні потреби, мотиви, установки, очікування	Соціальне пізнання, атрибуція, ідентифікація	Соціальні орієнтації, відношення, домагання, прогнозування, цілеутворення, планування, наміри	Соціальні досягнення: <i>статус, громадянська позиція, ролі, професія, посада</i>	Соціальні емоції, по-чуття, переживання справедливості, солідарності, згуртованості, спільності, довіри,
Здатність до спілкування	Потреби і мотиви спілкування (афіліація)	Обмін інформацією (комунікація)	Розуміння партнера за спілкуванням (перцепція)	Міжособистісна взаємодія (інтеракція): <i>різноманітні спільноти – партнерські, дружні, групові, суспільні</i>	Емоційно-почуттєві складові спілкування: симпатія (атракція), антипатія, емпатія, апатія
Спрямованість	Основні бажання і мотиви поведінки	Головні пізнавальні інтереси	Ідеали, переконання, цілі	Прагнення і воля у досягненні мети: <i>установки, сенси, ідеали, плани, проекти</i>	Емоційно-почуттєва основа спрямованості
Характер	Мотиваційні риси характеру	Інформаційно-пізнавальні риси характеру	Риси цілеспрямованості характеру	Риси продуктивності характеру: <i>відношення, ставлення</i>	Емоційно-почуттєві риси характеру
Самосвідомість	Потреба у самоусвідомленні власної особистості	Самопізнання та самооцінка особистості	Саморегуляція та самоконтроль на основі мети	Самореалізація та самовдосконалення: <i>внутрішній світ особистості</i>	Емоційно-почуттєві компоненти самосвідомості

Досвід	Мотиваційний досвід	Система знань, картина світу,	Система вмінь	Система навичок: освіченість, досвід, мудрість, компетентність, світогляд	Емоційно-почуттєвий досвід
Інтелект	Атенційні настановлення	Обсяг і переклочення уваги	Спрямованість і концентрація уваги	Розподіл уваги: організованість інтелектуальних дій у процесі	Атенційні емоції (здивування)
	Інтелектуальні настановлення	Сенсорно-перцептивні процеси	Мислительні та імажинативні процеси прогнозування	Уявлення: образи, ідеї, поняття, візуальні концепти, теорії	Інтелектуальні емоції та почуття (сумнів, нахнення)
	Мнемічні настановлення	Образна і понятійно-логічна пам'ять	Пам'ять у футурогенній функції	Рухова пам'ять: організованість інтелектуальних дій у часі	Емоційна пам'ять
Психофізіологія	Психофізіологічні настановлення	Сензитивність, ергічність нервової системи	Рухомість, темп, пластичність нервової системи	Працездатність нервової системи: продуктивність, оперативність, ефективність праці	Емоційність, почуттєвість нервової системи
Психосоматика	Установчі потребово-мотиваційні психосоматичні диспозиції органів та усього тіла (постави, пози і рухи тіла, вирази обличчя)	Орієнтовні інформаційно-пізнавальні стани та рухи органів чуття та усього організму	Цілеспрямовані позиції органів тіла та усього організму («Мислитель» Родена), програмуючі рухи	Продуктивні перетворюючі сенсо-моторні, перцептивно-дійові, інтелектуально-діяльнісні рухи органів тіла та усього організму, оснащені певними знаряддями: матеріальні, матеріалізовані та ідеальні, духовні продукти	Експресивні, пластичні, емоційно-почуттєві вирази обличчя (міміка), окремих органів та усього тіла (пантоміміка), що особливо виявляються у акторів театру, балету, кіно, цирку тощо
Психогенетика: вроджені властивості, безумовні рефлекс, інстинкти	Інстинкти як спонуки до самозбереження, виживання, безпеки, агресії, продовження роду, розмноження і т.д.	Рефлекси ретикулярної форми, інстинкти когнітивної поведінки: орієнтувально-дослідницький рефлекс «що таке?» , рефлекс установки аналізаторів та ін.	Рефлекс мети	Інстинкт прийняття рішення на основі рефлексу мети в миттєвій ситуації вибору варіантів поведінки, в тому числі і тих, що визначаються дихотомічністю, парністю, полярністю, асиметрією мозкових, тілесних структур і функцій організму людини	Рефлекси природжених афективних реакцій: емоційного стресу (дистресу, еустресу), тривоги та задоволення тощо

Дана таблиця-матриця свідчить про те, що мета особистісно орієнтованої освіти є доволі складним утворенням і її реалізація потребує значних зусиль як з боку самої особистості, так і системи особистісно орієнтованої освіти.

Підкреслимо, що духовно розвинута особистість, з її відданістю позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, має розглядатися усіма людьми як головний закономірний (а не випадковий) чинник досягнення успіху у будь-якій діяльності, у професійному та життєвому самовизначенні, у творчій праці та громадянській діяльності, в кар'єрі та хобі, на всіх етапах життя та в усіх її колізіях, головним фактором здійснення життєвої долі людини та суспільства, в цілому – української держави.

Сказане вище про особистість утворює загальну психологічну характеристику її властивостей, котрі психологічно визначають і реалізують діяльність та поведінку людини в конкретних суспільних умовах – відповідно до її прав та обов'язків як певних специфічних вимог. Якщо говорити про поведінку особистості громадянина, то вона має відповідати передусім визначеним конституційним правам, свободам та обов'язкам – громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних тощо – як конкретних соціальних вимог, що модифікують загальні психологічні властивості особистості. Перерахуємо їх відповідно до конкретних статей Конституції України [24].

Так, до системи конституційних громадянських прав і свобод людини, на думку спеціалістів, належать такі, як: право на життя (стаття 27), на повагу до його гідності (стаття 28), права на свободу й особистісну недоторканість (стаття 29), право на недоторканість житла (стаття 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31), право на невтручання в його особисте та сімейне життя (стаття 32), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (стаття 33), право на свободу думки та слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34), право на свободу світогляду та віросповідання (стаття 35). Зазначеними правами та свободами користуються всі фізичні особи, які перебувають на території України [24].

Політичними правами та свободами наділені виключно громадяни України. До політичних прав належать: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (статті 38, 70). Економічними, соціальними, культурними, екологічними правами та свободами є права: на володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41), на підприємницьку діяльність, яка не заборонена

законом (стаття 42), на працю (стаття 43), на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44), на відпочинок (стаття 45), на соціальний захист (стаття 46), на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50), на освіту (стаття 53) [24].

До конституційних обов'язків людини і громадянина України належать: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (стаття 65), незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих ним збитків (стаття 66), сплата податків і зборів у порядку та розмірах, встановлених законом (стаття 67), неухильне дотримання Конституції України та законів України, непосягання на права та свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68) [24].

Таким чином, у Конституції України закріплюються права, свободи і обов'язки людини та громадянина, які свідчать про існування необхідних правових передумов для побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні як «зверху», з боку держави, так і «знизу», з боку особистості, людини, громадянина [24].

Фахівці відмічають, що виконання людиною громадянських прав, свобод та обов'язків має спиратися на наявність у громадянина «свідомості, характерними рисами якої є здатність поважати існуючі у суспільстві норми й імперативи, дотримуватись їх, визнавати та шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, які покладені на нього громадою», виявляти «громадянську культуру, визначальною рисою якої є законслухняність» [52, с. 175].

6. ЗАГАЛЬНІ ПРАВОВІ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ, ДУХОВНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Про потенційну легітимну можливість і необхідність здійснення практичних дій з побудови громадянського суспільства свідчить ряд статей Конституції України обох редакцій, 1996 і 2010 років, особливо її 3, 5, 36 статті, які можуть бути інтерпретовані саме як правова основа для реалізації цих дій (див. у Додатках).

Слід також зазначити, що певні формальні ознаки громадянського суспільства в Україні відображені у прийнятому в березні 2012 року Законі України «Про громадські об'єднання» та запропонованому С.Кириленком проекті Закону України «Про громадський контроль». Наступним кроком може стати прийняття Верховною Радою Закону «Про громадянське суспільство в Україні», але з врахуванням останніх морально-політичних подій у країні. Згадаємо до речі, що 15 років тому назад вже був запропонований проект Закону України «Про громадянське суспільство в Україні», який навіть був надрукований у газеті «Голос України» у жовтні 2002 року, але не прийнятий Верховною радою України.

Відмітимо також, що в Києві з 1997 року працює Інститут громадянського суспільства, який проводить професійну, перевірену часом, незаангажовану діяльність у таких сферах, як: а) правові дослідження та правова просвіта; б) політологічні та економічні дослідження; в) місцеве самоврядування та тренінги для депутатів; г) розроблення проектів нормативних актів та їх просування в органах державної влади і місцевого самоврядування; д) видавнича діяльність; е) моніторинг діяльності органів державної влади у сфері місцевого самоврядування, громадських організацій та місцевого розвитку. Не можна не помітити значної підтримки з боку Інституту громадянського суспільства реформи децентралізації влади та формування об'єднаних територіальних громад у державі [13; 69; 72].

Існує чимало наукових праць з різноманітних аспектів побудови і функціонування громадянського суспільства [10; 42; 44; 50; 52; 60; 63; 75].

Загальні філософські та правові засади створення громадянського суспільства, як вважають спеціалісти, визначені ще «Декларацією прав людини і громадянина» (26 серпня 1789 р.) і представлені наступними положеннями про:

а) свободу в її позитивному («для») та негативному («від») значенні, в таких позиціях, як: усі люди вільні від народження; ніхто не має право відчужувати їхні природні права. Разом з тим, свобода не може бути абсолютною, оскільки остання обмежує права та свободи інших людей, певні принципи моралі, а також інтереси загального добробуту, тобто свобода є відносною;

б)рівність у правах та гідності усіх громадян, разом з тим держава має забезпечити однакові для всіх фундаментальні права та свободи без утискування чи обмеження на будь-якій підставі;

в)про приватну власність;

г)про націю як джерело верховенства права;

д)конституційні закони як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства;

е)принцип демократичності, тобто народовладдя як режиму влади народу та вияву народного суверенітету, що реалізується як форма індивідуальної свободи, як спосіб управління справами держави, як показник соціальної активності;

ж)право, за яким суспільство має вимагати звіту кожної посадової особи та ін. [42, с. 88-91].

Пріоритетними цінностями громадянського суспільства визнаються **плюралізм, самообмеження та самоосмислення**. З позицій плюралізму ніхто не може володіти монополією на остаточну, вищу істину. Природним станом будь-якого демократичного суспільства є вільна боротьба ідей та інтересів. Жодна організація не може претендувати на все суспільство, нав'язувати йому свої погляди, переконання, волю.

Вищою цінністю громадянського суспільства є **особистість, її права та свободи**. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив і водночас – гарантує її вільну самореалізацію. До цінностей громадянського суспільства відносяться **громадянські, політичні та соціально-політичні права**. В останньому випадку це цінності **родини, суспільних та релігійних рухів, недержавних засобів масової інформації, органів громадського самоврядування**, що утворюють механізм формування та вияву суспільної думки, розв'язання суспільних конфліктів тощо.

Метою громадянського суспільства має стати людина як найвища цінність, особистість усіх громадян України, щасливих у рідній країні, яка захищає їх, забезпечує мирний розвиток їх сімей, благополуччя, гарантує високу якість життя за такими ознаками, як здоров'я, тривалість самого життя, економічний розвиток, благополуччя, духовність, освіта, професія, робота, честь і гідність, дружні стосунки з усіма державами світу і особливо – з її сусідами.

В контексті зазначеного вище слухним вважаємо видання 26 лютого 2016 року Президентом України Указу про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. В Указі затверджена Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр.

У зв'язку з цим, психологічна наука і, зокрема практична психологія, має долучитися до розробки відповідних питань розвитку громадянського суспі-

льства в Україні. Ці питання викладені, зокрема у розділі 4.4. Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства і полягають у завданні створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Цей стратегічний напрям спрямований на реалізацію наступних завдань:

- забезпечення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування доступу громадськості до консультацій та правової допомоги (в тому числі безоплатної) з питань порядку створення і діяльності організацій громадянського суспільства;

- запровадження обов'язкових моніторингу та оцінки розпорядниками бюджетних коштів програм і проектів, які виконуються організаціями громадянського суспільства за рахунок бюджетних коштів;

- запровадження обов'язкової звітності організацій громадянського суспільства, які отримують державну фінансову підтримку, публічного доступу до такої звітності, а також до результатів обов'язкового моніторингу, оцінки та експертизи результатів державної фінансової підтримки організацій громадянського суспільства;

- сприяння міжсекторальній співпраці у запобіганні і протидії шахрайству та іншим зловживанням у сфері надання благодійної допомоги, посилення юридичної відповідальності за нецільове використання благодійної допомоги;

- стимулювання волонтерської діяльності, у тому числі опрацювання питання щодо участі України в Європейській конвенції про дострокову волонтерську службу;

- запровадження механізму здійснення благодійної діяльності шляхом надсилання благодійних телекомунікаційних повідомлень;

- розширення сфер застосування державно-приватного партнерства за участю організацій громадянського суспільства;

- включення до навчальних програм загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів курсів і тем з питань розвитку громадянського суспільства;

- запровадження підготовки в системі вищої та післядипломної освіти фахівців з менеджменту неурядових організацій;

- забезпечення надання методичної, консультативної та організаційної допомоги органам державної влади, органам місцевого самоврядування з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- проведення просвітницьких заходів та соціальної реклами з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- стимулювання наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці (див. п. 4.4. Стратегії).

2 листопада 2016 року вийшло розпорядження № 802-р Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2016 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки», в якому передбачені зокрема наступні заходи: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Серед намічених на 2016 рік 13 заходів відмітимо лише три, такі як:

1.Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проекту Закону України «Про органи самоорганізації населення» (реєстраційний номер 2466). Мінрегіон, Мін'юст. До прийняття Закону;...

7.Забезпечити розроблення щорічної доповіді про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Листопад;...

9.Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проектів Законів України:

Про місцевий референдум (реєстраційний номер 2145а-2). Мінюст. До прийняття Закону;

Про гарантії свободи мирних зібрань (реєстраційний номер 3587). Мінюст. До прийняття Закону;

Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання (реєстраційний номер 2467). Мінюст. До прийняття Закону.

2 травня 2017 року вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2017 рік щодо реалізації Національної Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки.

Серед намічених на 2017 рік 18 заходів відмітимо лише 6, такі як:

5.Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державної реєстрації та діяльності громадських об'єднань» щодо унормування діяльності та державної реєстрації всеукраїнських громадських об'єднань. Мінюст. Серпень...

7.Розробити пропозиції щодо удосконалення механізму формування та організації діяльності громадських рад у органах виконавчої влади. Мінюст. Жовтень...

13.Провести за участю представників інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, навчальних закладів аналіз проектів, спрямо-

ваних на розвиток громадянської освіти населення, що реалізуються в Україні, та визначити заходи з налагодження міжсекторальної співпраці у цьому напрямі. МОН. Червень...

16. Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проект Концепції розвитку громадянської освіти та виховання в Україні. МОН. Вересень.

17. Розробити та оприлюднити щорічну доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Вересень.

18. Забезпечити реалізацію проєктів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення. МОН. Протягом року.

Вважаємо, що початок конкретної роботи зі створення в Україні не уявного, а реального громадянського суспільства призведе до більшої чіткості і системності конкретних завдань і визначення ролі психологічної та педагогічної науки в реалізації Указів Президента України та її Кабміна.

В цьому зв'язку відмітимо особливості розуміння та вживання терміну «громадянське суспільство». Можна виділити щонайменше два протилежні випадки, два значення цього терміну.

В першому значенні воно розуміється часто в умовному сенсі, коли про громадянське суспільство говорять як про вже існуюче, але разом з тим немає ніяких фактичних ознак його діяльності та ефективного впливу на покращення життя українського народу. Немає жодних наслідків його систематичного успішного функціонування в Україні. Водночас бажане видається за дійсне, а суспільна ситуація в країні вже десятиліттями не змінюється на краще.

У другому значенні слід говорити про активне, дієве громадянське суспільство – на зразок того, що успішно функціонує тривалий час у Швейцарії, Німеччині, інших демократичних країнах Європи, Євросоюзу, США. Разом з тим варто усвідомлювати ту дистанцію, яку слід пройти українському суспільству саме як громадянському, починаючи від уявної, спонтанної, групової, слабо організованої, епізодично діючої, фактично пасивної її форми, обмеженої за кількістю втягнутого у громадський процес населення і майже фатально безплідного у протистоянні з владою. Зародки такого громадянського суспільства виникають як правило майже випадково, у ситуаціях загострення морально-політичної ситуації в країні, вони діють переважно формально, емоційно, є слабо організованими, легко піддаються радикалізації і навіть мілітаризації у протистоянні з владою, є революційними, а тому, як правило, – неефективними. Українське суспільство має дійти до своєї розумно організованої, масової, мирної, систематично діючої, еволюційної форми ефективного громадянського суспільства. Можна умовно зобразити це у вигляді двох схем, які наведені далі на рис. 2 і 3.

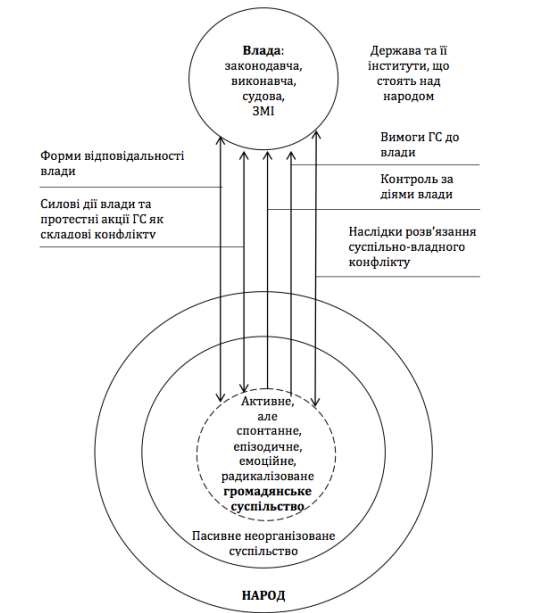

Рис.2. Взаємодія влади, відірваної від народу, суспільства та громадянського суспільства (ГС) в період загострення протистояння, кризи.

На рис. 2 схематично зображений так званий «майданний» тип громадянського суспільства, який, на жаль, вже двічі не давав очікуваного народом ефекту, а у 2013-2014 рр. навіть призвів до негативних наслідків – втрати територіальної цілісності країни, подальшому розвалу її економіки, підвищення рівня корупційності у владних структурах, зниження рівня життя більшості громадян, падіння чисельності населення, погіршення здоров'я людей тощо, хоча на початку Євромайдану були щирі сподівання на те, що його наслідком стане створення громадянського суспільства й утвердження справедливості, дійсного народовладдя. Автор цих рекомендацій добре пам'ятає одну з барикад Євромайдану в грудні 2013 року, на якій зверху розташувалися студенти, а внизу висів на усю ширину барикади плакат «Ми – громадянське суспільство». Тоді, вірячи у ці сподівання молоді, ми написали і розтиражували свою першу статтю про громадянське суспільство і почали її розповсюджувати на майдані. Проте, пізніше там з'явилися і почали діяти інші тенденції, які призвели до протилежних наслідків... Тому зараз більшість населення і самої молоді вже не вірять у «майданну» форму боротьби за покращення життя і не підтримуватиме її в разі чергової появи. Виникає, на наше переконання, потреба в іншій організації українського суспільства –

саме як систематично діючого мирного гуманістично спрямованого громадянського суспільства. Але це вимагає налагодження іншої, вже спільної роботи суспільства і влади. Схематично це позначено на рис. 3.

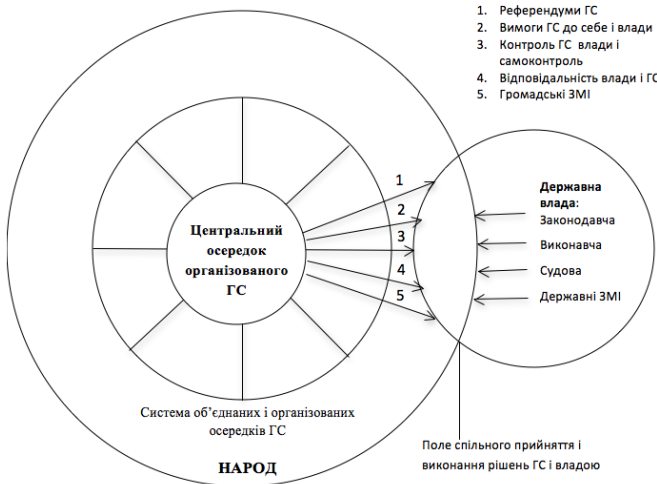

Рис. 3. Партнерська взаємодія організованого і дієвого ГС з державною владою за умов їх консолідації та ефективної взаємодії.

Наважимося стисло викласти попередні психологічні погляди на громадянське суспільство як на антитезу громадянського протистояння, як на предмет мирних перемовин різних сторін з цього непростого питання. В ході творчого переговорного процесу на всіх рівнях суспільства доцільно, на наш погляд, поступово домовлятися про наступні інституціональні, структурні та функціональні моменти побудови вказаного суспільства.

Громадянське суспільство має складатися з рівних між собою позадержавних і позаринкових об'єднань українських громадян, організованих як у вже існуючі спілки, творчі союзи, товариства, громади, що вже існують, так і нових їх територіальних та галузевих осередків, які мають представляти усі сфери суспільного життя. У такому суспільстві мають знайти своє місце й такі історично виправдані утворення, як народне віче, комуни, майдани тощо. Але вищим органом громадянського суспільства має стати **З'їзд**, який збирається не менше одного разу на рік, вирішуючи нагальні проблеми країни. У проміжках часу між з'їздами мають працювати **Всеукраїнська координаційна рада громадянського суспільства**, регіональні координаційні ради, конференції, семінари, круглі столи та інші форми роботи такого су-

пільства. В нинішній складній і драматичній ситуації конче необхідним і терміновим є проведення **Установчого з'їзду** громадянського суспільства всієї України!

Функціонування громадянського суспільства повинно здійснюватися на засадах спеціально затвердженого **Кодексу честі та гідності членів громадянського суспільства**, розробленому на принципах гуманізму, духовності, демократизму, чесності, справедливості, правової рівності, пропорційного територіального, національного і гендерного представництва, ієрархічної організації, дієвого взаємозв'язку, ротації за результатами реальної і ефективної громадянської поведінки обраних представників і координаторів, відпрацювання дієвих форм обговорення проблем і прийняття спільних життєво важливих рішень на основі голосування і проведення референдумів, формування громадянських проєктів, розробку планів їх реалізації на державному і громадському рівнях, контролю та відповідальності за виконання проєктів, удосконалення законодавчого забезпечення діяльності громадянського суспільства тощо.

Особливу увагу слід приділити усуненню важко усвідомлюваних фактів неповаги, приниження одними територіальними, культурними, релігійними, галузевими тощо осередками (або їх безвідповідальними представниками) влади і суспільства інших, що призводить до важких і кінець кінцем трагічних наслідків, які спостерігаються, зокрема зараз в Україні. Разом з тим у нагоді можуть стати відповідні наукові розробки соціальних і політичних психологів, фахівців з юридичної психології, конфліктології, посередництва, психології особистості, управління, праці, творчості, практичної психології тощо. Суспільство має контролювати відданість своїх лідерів зазначеним вище позитивним духовним цінностям і чітко відмежовуватися від тих, хто відкрито чи приховано сповідує негативні духовні цінності! *Лідери громадянського суспільства і представники влади мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, а не владу та можливі її корупційного використання!*

Громадянське суспільство має будуватись як «зверху», так і «знизу», а також у «вертикальному» та «горизонтальному» вимірах – зусиллями всіх організованих суспільних груп народу.

Всеукраїнське громадянське суспільство в сучасних умовах має представляти максимально усіх громадян. Для цього воно може бути організоване на основі вже створюваних об'єднаних територіальних громад сіл, селищ і міст, але диференціюватися, структуруватися у «вертикалі» та «горизонталі» на більш дрібні первинні осередки громадянського суспільства і на більш масштабні регіональні та всеукраїнські об'єднання аж до обласного та центрального рівня. Водночас можуть здійснюватися як різні у часі збори окремих об'єднаних територіальних громад і осередків, так і одночасні збори на базі громадського телебачення, сучасних інформаційних онлайн технологій

тощо. Технічно це можливо реалізувати на базі інтернету, використовуючи з цією метою існуючі соціальні мережі. Відмітимо, що деякі телевізійні шоу-передачі, особливо ті, на які завчасно збираються представники населення з усієї України, можуть здійснюватися в режимі одночасного (або одночасно-поетапного) функціонування (за певним сценарієм) столичного, обласних і районних центрів об'єднаних територіальних громад як секторів громадянського суспільства. В такому разі така пряма народна демократія перевершить за рівнем свого представництва будь-які державні органи представницької влади.

Таким чином **українське громадянське суспільство** може випередити існуючі зарубіжні форми роботи такого суспільства і виправдати сподівання наших зарубіжних колег і власного народу!

На даному етапі побудову та діяльність громадянського суспільства, можливо, мають очолити **в якості лідерів** авторитетні представники майданів різних регіонів країни, його активісти як організатори здорових сил українського суспільства. Адже саме вони створили своїми героїчними діями у трагічні дні народної Революції Гідності, з її самовідданими жертвами з різних сторін, умови для формування сучасного всеукраїнського громадянського суспільства. Разом з тим мають бути усунуті прояви індивідуального, групового чи регіонального егоїзму, а як головне завдання виступити збереження єдиної України, дотримання миру, створення нормальних умов для життєдіяльності громадян засобами соціального співробітництва, партнерства, співтворчості, організації спільної продуктивної та інноваційної праці людей, виховання, навчання і підготовки до дорослого життя дітей, самоактуалізації молоді тощо. І знову повторимо – сучасна українська наука, зокрема філософія, соціологія, культурологія, державотворення, гуманістична психологія і педагогіка – можуть зіграти свою конструктивну роль у побудові громадянського суспільства та зміцненні української держави.

Одухотворення та онаучування лідерів громадянського суспільства має стати обов'язковою умовою їх вибору на керівництво цим суспільством. Згадаємо в цьому плані вислови видатного політика ХХ століття У.Черчилля: «Наука стоїть напоготові, щоб дати мільйонам і десяткам мільйонів людей багатство, якого вони ще не знали».

Громадянське суспільство має забезпечити своєчасне і випереджаюче **розв'язання різноманітних проблем і завдань** забезпечення нормальної життєдіяльності громадян країни, приділяючи, передусім, особливу увагу вирішенню таких пріоритетних проблем і відповідних до них проектів, як:

а) демократична розробка національної і регіональної ідеології, філософії, концепції інтеграції громадянського життя, стратегій, які б сприяли сталому розвитку держави, самого громадянського суспільства, кожного громадянина, всіх сімей України;

б) неперервна підготовка й оновлення демократичних кадрів управлінців, лідерів, економістів, вчених, працівників ЗМІ, владних структур, виявлення патріотичної, морально розвинутої обдарованої молоді і кваліфікованих талановитих професіоналів, їх висування у структури громадянського суспільства і державної влади шляхом створення ефективних «соціальних ліфтів» і «горизонтальних кар'єр» та за необхідності – їх рішуча кадрова ротація за результатами громадянської і професійної діяльності;

в) розробка форвардних стратегічних проектів розвитку нації, розгортання і підтримка масової соціальної, наукової, технічної, економічної, мистецької тощо творчості та ефективної інноваційної діяльності з впровадження перспективних ідей такої творчості у життя, економіку, бізнес, в тому числі і шляхом створення всеукраїнської «Кремнієвої долини» та регіональних інноваційних центрів з розвинутою інноваційною інфраструктурою, експериментальним виробництвом, з виходом на масове виробництво конкурентоспроможних товарів на основі нових технологій і неперервного підвищення продуктивності праці;

г) розвиток освіти, науки і виробництва як єдиного розвивального комплексу, підтримка освітньо-науково-технологічних авторських шкіл, підвищення конкурентоздатності української економіки, поширення авангардного вітчизняного та світового комерційного і бізнесового досвіду;

д) наполегливе вирішення проблеми бідності, підвищення заробітної плати, збільшення тривалості життя, забезпечення житлом, зміцнення здоров'я, виробництва екологічно чистого харчування тощо – на основі заохочення найкращих зразків, а якщо потрібно – «оперативної адміністративної і кримінальної відповідальності» за недотримання відповідних вимог, включаючи обов'язкові вимоги духовного, морального плану тощо.

Пріоритетні завдання, проблеми та шляхи їх вирішення мають неперервно визначатися на регіональних конференціях та опитуваннях і всеукраїнських з'їздах та референдумах, ставитися громадянським суспільством перед державною владою й вирішуватися економікою країни в інтересах усього народу, а не окремих і вузьких його прошарків.

Мають бути визначені і побудовані доцільні форми об'єктивного, неупередженого і чесного *громадянсько-суспільного інформування (громадські ЗМІ, організовані комп'ютерні мережі, громадські інформаційні центри тощо)* про реальний стан життя народу, суспільства і держави. Важливо налагодити продуктивне і зважене обговорення першочергових проблем (життєдіяльності громадян, політичних, історичних, культурних, моральних, наукових, освітніх, інноваційних, економічних, міжнародних тощо) на різних рівнях українського громадянського суспільства і прийняття взаємно узгоджених компромісних рішень (наприклад, на регіональних і всеукраїнських конференціях, громадянських зборах, нарадах, опитуваннях, плебісци-

тах, референдумах, зокрема із використанням нових інформаційних технологій, залученням волонтерів, активістів тощо). Особливо важливим є проведення хоча б **щорічних референдумів**, як це прийнято, у Швейцарії. Безпрецедентним і антидемократичним слід визнати той факт, що за двадцять шість років незалежності України було проведено лише декілька референдумів! Посилання на економію коштів на референдум як на дієвий засіб прийняття загальнонаціональних рішень не витримує жодної критики, враховуючи гігантські корупційні втрати, неефективну економіку, руйнацію економічної інфраструктури внаслідок військових дій тощо.

У функціонуванні громадянського суспільства наявні культурні, історичні, суспільні, освітні, трудові, професійні традиції і цінності різних груп українського народу мають презентуватися на загальнонаціональному рівні з найкращого боку, завдяки чому вони і зайняли своє місце в пам'яті та житті тієї чи іншої громади. Слід зрозуміти, що саме у такій позитивній, плюралістичній, конструктивній презентації в масштабах всієї країни вони можуть дійсно збагачувати українську культуру й економіку!

Хай перших рішень молодого громадянського суспільства на початку його організованого існування буде небагато, але вони мають бути життєво важливими, гуманістично орієнтованими, толерантними, принциповими, прозорими, справедливими, дійсно спільними і формуючими спільність, загальноукраїнськими, що мають бути обов'язковими для виконання усіма членами суспільства і владними структурами.

Ці рішення повинні узгоджуватися з усіма гілками влади на засадах правової рівності, партнерства, паритетності усіх сторін. Водночас слід утримуватися від категоричних оцінок, упереджень, звинувачення сторін і надавати перевагу конвергентним, об'єднуючим, інтеграційним рішенням, націленим на спільне майбутнє. Громадянське суспільство повинно мати право законодавчої, виконавчої і судової ініціативи і бути представлене в усіх гілках влади.

Ворожі, руйнівні, конфліктогенні дії та публічні висловлювання з будь якого боку мають бути заборонені, а встановлений, як правило, соціальний, гуманістичний, громадянський плюралізм думок. Разом з тим доцільно використовувати відомі методи спілкування, діалогу, дебатів, посередництва, компромісу, техніки творчого, інноваційного вирішення проблем з використанням добре організованого і морально відповідального Інтернету, ТБ, ЗМІ, преси тощо.

Доцільно відшукувати і використовувати адекватні й прийнятні форми громадянського контролю і самоконтролю, поступової паритетної взаємодії влади і суспільства – на засадах обов'язкового виконання його обґрунтованих вимог. Важливою функцією громадянського суспільства має виступати самоконтроль, в межах його самоорганізації, й неперервний і безпосередній громадянський контроль дій усіх гілок влади та чиновників.

Громадянське суспільство в особі своїх найбільш чесних і принципових представників повинно безпосередньо і тотально контролювати владу всіх рівнів і видів!

Мають бути відпрацьовані реальні форми накладання відповідальності влади і членів самого громадянського суспільства за невиконання, фальсифікацію чи гальмування виконання загальноприйнятих рішень громадян. Особливої і неперервної уваги потребує моніторинг духовних, моральних, особистісних, громадянських, творчих, інноваційних, професійних якостей службовців, тобто представників влади і керівників громадянського суспільства, які мають втілювати у життя волю народу, служити йому, чесно виконувати службові обов'язки. Слід усвідомлювати, що корупція – це не тільки українська біда, з нею бореться весь світ, тому треба систематично контролювати і рішучо замінювати за потреби представників влади і керівників громадянського суспільства – завжди й усюди! Водночас варто враховувати ту обставину, що специфіка влади та нездоланні егоїстичні інстинкти, сама людська психологія з її індивідуалістичними проявами, утворюють постійно діючі чинники розбещування людини владою, чому може протидіяти лише духовно, морально розвинута особистість громадянина за підтримки та контролю громадянського суспільства. Треба відмовитися, як це відбулося у Швейцарії, від культу влади, а замінити його повагою до честі і гідності кожного громадянина, кожної особистості!

Враховуючи наявність у суспільстві численної **обдарованої молоді і талановитих зрілих, дорослих громадян**, слід встановити доцільний режим вікової ротації лідерів громадянського суспільства і представників влади, реалізувати форми наступності між різними поколіннями лідерів суспільства, вони повинні бути сумірними до темпів зміни поколінь, що усуне ще один вид несправедливості, зокрема пов'язаний із невідповідною представленістю різних поколінь у владі! Кадровий склад влади, враховуючи відповідальний характер його праці, має систематично проходити спеціальне тестування – патріотичне, моральне, мотиваційне, характерологічне, інтелектуальне, творче, продуктивності, психофізіологічне, медичне тощо.

Слід зазначити, що громадянське суспільство в сучасних умовах має помітний виконавчий потенціал, який притаманний різноманітним **волонтерським організаціям**, з якими доцільно укладати угоди про спільне виконання деяких суспільних проєктів і які можна утворювати як інститут самого суспільства.

Ми обмежуємося тут лише базовими, в плані побудови громадянського суспільства, положеннями Основного закону України та існуючих правових документів і висловленими щодо їх реалізації стислими міркуваннями – з надією, що вони привернуть увагу спеціалістів і громадян і можуть бути конструктивно обговорені, уточнені і доповнені саме як основа мирного врегу-

лювання гострої морально-політичної кризи в Україні та подальшого демократичного і соціально-економічного розвитку країни. З часом, вивірені і виправдані принципи роботи створюваного і успішно діючого громадянського суспільства мають бути безпосередньо представлені у Конституції України, в окремому її розділі «Про громадянське суспільство». Для цього статті даного розділу мають бути обговорені і враховані членами Конституційної Асамблеї у підготовці нової редакції Основного Закону України. А зараз має бути терміново розроблений (чи принципово перероблений, доповнений) і прийнятий **Закон України «Про громадянське суспільство України»**, в якому був би закріплений і легітимізований досвід народовладдя молодого громадянського суспільства єдиної України. Слід, вірогідно, створити спеціальну соціально-психологічну службу забезпечення ефективної діяльності громадянського суспільства і влади всіх рівнів.

Доцільно розглянути можливість створення на перевірених життєм основі – успішній діяльності організованого дієвого громадянського суспільства, з його ефективно функціонуючими центральним, регіональними, територіальними, галузевими осередками, що пройшли іспит на вірність моральним, духовним критеріям служіння суспільству – **громадянської партії**, яка б мала право участі у представницькій владі і була б підзвітна громадянському суспільству. Одночасно має бути встановлений граничний термін – не більше двох строків перебування на урядових посадах (3-6 років), враховуючи вимоги солідарності поколінь і ентропію, розпусу будь-якої особистості владою. Найкращі представники влади із громадянського суспільства мають дбати про виховання нових поколінь представників влади і лідерів суспільства, передавати їм свої повноваження і допомагати їм в якості радників, консультантів, наставників.

Виходячи із зацікавленості в мирі і процвітанні рідної країни, слід утримуватися від односторонніх категоричних поглядів на нинішню непросту ситуацію, свідомо прийняти до відома думки опонентів, позбутися крайніх емоційних оцінок і зайвих амбіцій (в гідності ми всі рівні!!!), а де треба – простити одне одному, піти назустріч через компроміс, знайти краще спільне у своїх позиціях на основі наукового, зокрема гуманістичного, системного, конвергентного мислення і народної, громадської мудрості, відклавши на наступний час вирішення не вирішуваних поки що проблем, заради великої мети – збереження єдиної України як умови нашого спільного благополуччя! Ми маємо створити сучасне Громадянське суспільство в рідній Україні заради її стабільності, прогресу і процвітання!

7. ДЕМОКРАТИЧНІ ПРИНЦИПИ, ПРОЦЕДУРИ ТА УМОВИ РОБОТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Демократичні засади діяльності громадянського суспільства визначаються розумінням **демократії** (грец. *demokratia*, буквально – народовладдя, від *demos* – народ и *kratos* – влада) як форми політичної організації суспільства, основаної на визнанні народу в якості джерела влади, що проголошено в конституціях багатьох країн, в тому числі і Конституції України [24].

Відповідно до цього, **основними демократичними принципами**, що забезпечують функціонування сучасного цивілізованого суспільства, згідно з існуючими даними виступають наступні [44; 91; 92]:

1. Принцип народовладдя, з якого випливає принцип громадянського самоврядування;

2. Принцип верховенства права, правового закону, тобто існування закону для людини, а не людини для закону, гарантії права на захист особистості від свавілля політичної влади, що зафіксовано у Конституції України.

3. Принцип пріоритету прав, обов'язків і свобод людини та громадянина, взаємозв'язку свободи і відповідальності, прав і обов'язків, принцип свободи і рівності громадян у своїй гідності;

4. Принцип виборності органів державної влади і громадянського суспільства шляхом голосування;

5. Принцип підпорядкування меншості більшості після голосування і врахування думки меншості більшістю, тобто забезпечення інтересів більшості у гарантуванні прав меншості відстоювати власну позицію, відігравати свою роль у суспільному житті;

6. Принцип плюралізму (від лат. *pluralis* – множинний), тобто можливість існування різних думок, партій, організацій, ідеологій тощо. Згідно з цим принципом суспільно-політичне життя має складатися з діяльності численних взаємозалежних і водночас автономних соціальних та політичних груп, партій, організацій, ідей та програми яких вільно порівнюються та змагаються між собою. Проявом плюралізму в політичній системі є багатопартійність. Плюралізм гарантує існування свободи думки, совісті та віросповідання, громадсько-політичних об'єднань та ініціатив. В ході обговорення цих думок має проявлятися толерантність і виваженість.

7. Принцип поділу влади в демократичній країні, тобто відокремлення виконавчої влади від законодавчої та незалежності судової влади, а також існування системи “стримувань та противаг”.

8. Принцип представництва, за яким у сучасних державах вирізняються форми опосередкованої та безпосередньої прямої демократії, одним із проявів якої вважається громадянське суспільство та референдум.

9. Принцип гласності та врахування громадської думки. Гласність передбачає відкритість держави та державних діячів для критики з боку суспільства; доступність інформації, що має суспільне значення; розвинену та налагоджену систему засобів масової інформації, перш за все незалежних, тобто вільних від державно-політичної цензури. Гласність не може бути всеохоплюючою – її межі визначаються морально-правовим рівнем суспільства та стосуються сфери державних таємниць, які повинні бути чітко фіксовані законом; з цим пов'язана свобода слова, яка можлива лише за умови відповідальності за це слово.

10. Принцип дотримання особистої честі та гідності людини, приниження яких повинно каратись законом; недопущення порушення загальноприйнятних норм моралі та відносин між людьми, зокрема таких порушень цих норм, як порнографія, насильство, заклики до національної, релігійної та соціальної ворожнечі та ін.

Слід зауважити, що існує певна неоднозначність у розумінні принципів і процедур демократії, тому в посібнику наявні з доступних джерел дані піддаються деякому узагальненню, що не змінює їх сутності.

Втілення демократичних принципів у суспільне життя забезпечується відповідними **демократичними процедурами**, такими як [92]:

- Створення демократичної структури суспільства і органів самоврядування шляхом виборів;
- Організація зборів та визначення їх органів і порядку роботи;
- Дотримання правил представницької (опосередкованої) і прямої (безпосередньої) демократії;
- Делегування повноважень, що реалізується на основі вільних та імперативних мандатів;
- Вибори політичної лідерів та керівників громад певним електоратом (від лат. *elector* – виборець), тобто загальною або частковою сукупністю виборців.
- Обговорення та прийняття рішень шляхом голосування на зборах відповідно до їх виду – звичайне зібрання, конференція, з'їзд; проведення систематичного громадянського обговорення актуальних проблем державного і суспільного життя і проектів його покращення;
- Затвердження результатів демократичного обговорення суспільних рішень голосуванням, референдумом; рішення приймаються простою або кваліфікованою більшістю, консенсусом в ході відкритого або таємного голосування на зібраннях громадян; загальнонародне голосування з приводу будь-якого важливого питання держави і суспільства відбувається шляхом референдуму;
- Опонування та змагальність в ході відкритого обговорення кандидатур на виборах або питань, поставлених на голосування або референдум;

- Вивчення громадської думки, наприклад, в ході соціологічних досліджень;
- Звітність обраного керівництва перед членами громади;
- Опротестування, блокування, відзив рішень;
- Гласність усіх сторін державної і суспільної діяльності;
- Критика і самокритика в її конструктивній формі;
- Здійснення контролю і самоконтролю діяльності державних службовців і поведінки членів громадянського суспільства;
- Накладання відповідальності за виконання рішень суспільства і влади тощо.

Сучасна демократія – це передусім механізм здійснення народовладдя, що забезпечує водночас права, обов'язки і свободи особистості. В питанні про демократію центр тяжіння зміщується з питання про те, хто керує, на питання про те, яким чином здійснюється керування. Демократія сьогодні – це механізм здійснення державної влади, який забезпечує виконання волі більшості населення.

Демократичні принципи і процедури реалізуються **в умовах** проведення зборів, зібрань, конференцій громадянського суспільства, що передбачає вирішення ряду організаційних і технічних питань, спрямованих на: встановлення місця та часу зібрання; формування порядку денного; визначення доповідачів за кожним пунктом порядку денного та регламенту їх роботи й обговорення їх доповідей; попереднього інформування учасників зборів; визначення через вибори ведучих збору та протоколу, редакційної комісії; віднайдення та приготування приміщення та його обладнання – столів, стільців, трибуни, мікрофонів, гучномовців, мультимедійної системи для візуальної презентації матеріалів, комп'ютеру, підготовка обслуговуючого персоналу тощо; слід завчасно зробити запас паперу, олівців, фломастерів, підготувати стенди для літератури; приготувати воду, чай, кофе, цукор, печиво для фуршету; заготувати таблички з прізвищами доповідачів та членів президії і все це зробити за 15 хвилин до початку зібрання, щоб дати присутнім познайомитися одне з одним та програмою засідання.

Самі збори мають починатися без запізнення, ведучий повинен запропонувати головуючого, секретаря та редакційну комісію, за яких слід проголосувати. Головуючий має оголосити порядок денний та затвердити його голосуванням, а в ході засідання дотримуватися його та слідкувати за дотриманням регламенту і за нормальним перебігом обговорення доповідей, зокрема надавати можливість задавати запитання і робити відповіді на них, підтримувати дискусію на високому рівні. За кожним пунктом порядку денного має бути сформульоване рішення, яке приймається шляхом голосування.

Секретар має вести протокол – повний або стислий, за яким було б ясно, що слухали та постановили. Все, що відбувається на зібранні, доцільно записувати на магнітофон чи на відео.

Редакційна колегія редагує рішення і виносить його на голосування або презентує його вже після зібрання.

Вибори можуть бути трьох видів: а) «знизу», коли спочатку формується список певного виконавчого органу і виборці голосують за список цілковито, вписуючи або викреслюючи з нього кандидатів, а пізніше орган обирає зі свого складу лідера; б) «зверху», якщо одноосібно обирається лідер, котрий формує виконавчий орган, підбираючи його склад, консультуючись із зацікавленими сторонами; в) «паралельно», коли і склад виконавчого органу і його лідер обираються безпосередньо виборцями або представницьким органом.

Разом з тим вибори проходять за певними правилами:

а) формується комісія, що займається організацією виборів: визначається і затверджується голосуванням рахункова комісія та особисто її склад; визначається порядок її роботи – як будуть організовані її засідання, які питання їй треба вирішувати;

б) визначаються умови висування кандидатур: хто має право висуватися; яким чином відбувається висування (від первинних колективів, від ініціативних груп, самовисуненням); в якій формі подається заява, які відомості має повідомити про себе кандидат; права і обов'язки кандидатів (наприклад, звертатися зі скаргами та побажаннями);

в) умови проведення передвиборної агітації: в яких формах вона проводиться (плакати, листівки, радіо, агітаційні виступи тощо); терміни агітації (зокрема чи можна агітувати в день виборів);

г) порядок проведення виборів: термін виборів; тип виборів: прямі (голосують всі) або ступеневі (попередньо обирається команда «виборців» – делегатів від первинних колективів); рівні (у кожного виборця один голос) або нерівні (певні категорії виборців мають більшу кількість голосів або право вето); загальні (голосують всі) або ні (голосують тільки люди певного стану, віку, з визначеним стажем членства у суспільстві тощо); можливість присутності на виборах спостерігачів або самих кандидатів; форма голосування: відкрите (на зібранні) чи таємне (бюлетенями); порядок реєстрації проголошених виборців; порядок підрахунку голосів;

д) порядок затвердження результатів виборів: чи потрібний якийсь документ (акт, протокол); якщо да, то в якій формі і хто його підписує;

е) порядок оголошення результатів виборів: форма; термін (в день виборів чи на наступний день);

ж) чи отримують обранці якийсь документ (мандат, посвідчення);

з) чи можливе застосування сучасних технологій: комп'ютерне голосування; «праймериз» – попередні «тренувальні» вибори за участю частини виборців зі спеціальної вибірки з метою прогнозування результатів виборів; «екзит-пол» – опитування тих, хто виходить з виборчих дільниць про те, як вони проголосували, щоб спрогнозувати кінцеві результати виборів.

Формування **робочих груп и прес-центру** зібрання: роз'яснення їх задач і комплектування складу; діяльність робочих груп за певними напрямками (спорт, культура, дозвілля, навчання, господарство, шефство тощо); за кожним напрямком група готує пропозиції до плану роботи: список заходів і видів діяльності); кожна група доповідає про свої пропозиції, проекти зібранню (конференції). Прес-центр фіксує всі пропозиції, приміром, на дошці, на екрані тощо).

Зібрання обговорює, вносить уточнення і затверджує пропозиції або проекти робочих груп.

Створюються групи для реалізації пропозицій або проектів, визначаються конкретні строки, форми контролю, відповідальності тощо або ця робота доручається постійно діючому виконавчому органу.

Перераховані вище демократичні принципи, процедури і умови роботи носять загальний характер, вони свідчать передусім про те, що демократична робота громадянського суспільства потребує своєї спеціалізації і визначених інтелектуальних, організаційних та матеріальних зусиль. Проте соціальний, духовний та матеріальний ефект від такої демократичної роботи, судячи з досвіту передових країн світу, де таке суспільство побудоване, говорить сам за себе. Мова, підкреслюємо це, йде тут про загальні засади, тоді як у конкретних історичних, соціальних та політичних умовах вони набувають специфічних ознак, які можуть бути певним чином завуальовані і не одразу зрозумілими. Таку специфіку демонструє, на наш погляд, демократична за своєю сутністю соціально-педагогічна система А.С.Макаренка, яка була здійснена ним в умовах дії тоталітарного режиму в СРСР у 1920-1930 рр.

8. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА А.С.МАКАРЕНКА ЯК ОСВІТЯНСЬКА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ І ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА ТА СПРОБА ВТІЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В ОСВІТУ

Аналіз соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка в контексті реалій сьогодення призводить до думки, що його теорія і практика виховання особистості у колективі має пряме відношення до проблеми розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина. Про це свідчать вже його слова: «Я був просто народним вчителем», – що викарбувані на фронтоні музею його імені в Куряжі під Харковом, де розташовувалася відома на весь світ комуна великого педагога. До такого висновку в останні роки приходять різні науковці. Так, Л.І.Грищенко у своїй статті «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє», надрукованій 2014 року у збірнику Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка «Витоки педагогічної майстерності», стверджує, що «відношення, які функціонують у закладах педагога-новатора, ...створили, по суті, прообраз моделі майбутнього громадянського суспільства» [93].

Ми вважаємо, що А.С.Макаренко творчо втілює у свою соціально-педагогічну систему демократичні ідеї побудови освіти і громадянського суспільства, які у попередні століття і десятиліття висловлювали Монтеск'є, Руссо, Гегель, Д'юї і з якими він безумовно був знайомий і які поєднав з відомим йому досвідом народної педагогіки. На наше переконання, великий педагог створив саме демократичну освітянську модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, яка продемонструвала свою незаперечну ефективність. Про це ми фактично писали у розділі «Теорія і практика виховання особистості у колективі колонії та комуни А.С.Макаренка» в монографії «Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці», що вийшла 2009 року [61].

Зараз ми можемо стверджувати, що в соціально-педагогічній системі нашого видатного педагога майстерно втілені демократичні тенденції, властиві українській народній педагогіці, і демократичні засади розвитку світової освіти, представлені зокрема в демократичній концепції освіти американського філософа і педагога Дж.Д'юї [94]. В цьому плані цікаво розглянути систему А.С.Макаренка саме в контексті сутнісного розуміння громадянського суспільства як форми прямої і розширеної демократії, а також властивих для його функціонування демократичних принципів і процедур. Порівняємо охарактеризовані вище демократичні засади функціонування громадянського суспільства з тими, що були реально втілені у соціально-педагогічній

системі великого педагога. Для цього повторимо в даному місці деякі положення про громадянське суспільство і демократичні засади його функціонування.

Так, під громадянським суспільством сучасними спеціалістами розуміється «...недержавна частина суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті.

Зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються в різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспільного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [42, с. 38].

Основні засади громадянського суспільства, принципи його взаємовідносин із державою, характеристика базових інституцій громадянського суспільства накреслені у «Декларації прав людини і громадянина», що була проголошена ще 26 серпня 1789 року під час Французької революції. Мова йде про такі засади, як свобода, рівність у правах; приватна власність; нація як джерело верховенства влади; закон як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства; право, за яким суспільство може вимагати звіту кожної посадової особи та ін. [42, с. 88].

Громадянське суспільство керується у своїй діяльності такими цінностями, як плюралізм, самообмеження, самоосмислення, особистість, громадянин, наділений чітко визначеним у законодавстві комплексом прав, свобод і обов'язків.

Для функціонування громадянського суспільства характерні соціально-політичні принципи та норми політичного життя, такі як існування в державі реального пріоритету прав людини та громадянина в державно-правовій системі, а також чітко налагоджені механізми й юридичні процедури захисту прав людини, забезпечення соціального захисту громадян, їхніх прав на гідне життя та розвиток тощо» [42, с. 220].

Цінності громадянського суспільства у соціальній сфері становлять: «родина, суспільні та релігійні організації та рухи, недержавні засоби масової інформації, органи громадянського самоврядування тощо. Це механізм формування та вияву суспільної думки, а також розв'язання соціальних конфліктів, усе це складає практику інституційованого оформлення інтересів громадян та їх спільнот» [42, с. 220-221].

До функцій громадянського суспільства відносяться:

1. Соціалізація індивідів, тобто процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто розвиток політичної культури;

2. Самоорганізація та самоврядування у сфері приватних інтересів;

3. Стимулювання правової нормотворчості, шляхом висування вимог юридичної фіксації тих громадянських і політичних прав і свобод, усвідомлення яких визріває у громадянському суспільстві;

4. Інтеграція суспільства через систему горизонтальних зв'язків і каналів інформації;

5. Утворення базових форм громадянської солідарності, заснованої на спільних чи особистих інтересах, вироблення механізму узгодження різнопланових інтересів і врегулювання конфліктів, а також досягнення стабільності.

6. Захист прав і свобод окремих громадян та їх спільнот від неправомірного втручання з боку держави, влади [42, с.208-211].

Зазначені вище засади, цінності і функції реалізуються через перевірені часом демократичні процедури, такі як:

а) здійснення громадянської поведінки у суспільстві на основі правових засад демократії, що містяться передусім в Основному законі країни, її Конституції, та інших законах;

б) організація зборів, зібрань, з'їздів громадян, виборів керівних органів таких зборів, визначення повноважень обраних осіб та утворень, встановлення порядку їх роботи;

в) обговорення та узагальнення актуальних інтересів громадян та їх спілок, нагальних питань і проблем життя громадян та їх об'єднань, формулювання пропозицій щодо покращення життя народу, прийняття підсумкових рішень (резольцій) шляхом голосування, референдуму та їх затвердження більшістю голосів;

г) розробка планів, проектів здійснення рішень зборів як обов'язкових для виконання компетентними інстанціями держави, владою, самою громадою;

д) здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень, планів, проектів;

е) звітування виконавців перед громадою за виконання рішень, здійснення відповідних планів і проектів та визначення форм їх оцінки і міри відповідальності.

З точки зору зазначених вище засад, цінностей, функцій, процедур роботи громадянського суспільства та зіставлення з ними основних засад побудови соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка можна визнати її саме як демократичну за своєю сутністю! До такого твердження призводить розуміння педагогом основних принципів створення і функціонування у колонії та комуні колективу, які складають своєрідну **педагогічну конституцію** [61, с. 83-106]:

1. Колектив об'єднує людей не тільки спільною метою і спільною працею, але і загальною організацією останньої.

2. Колектив виступає частиною усього суспільства і пов'язаний з усіма його іншими колективами, тому через даний колектив кожний його член включається у суспільство.

3. Оскільки колектив є соціальний організм, то він володіє органами управління і координації, які уповноважені представляти інтереси колективу і суспільства, забезпечувати досягнення цілей колективу, здійснювати спільну працю, презентувати обов'язок і честь колективу. Досвід колективного життя включає в себе дуже складні колективні рухи, що базуються на функціях розпорядження, обговорення, підпорядкування меншості більшості, товариша товаришу, відповідальності і узгодженості.

4. Шкільний колектив має враховувати і більш широкий цивілізаційний та історичний контекст, у який включається його країна.

Важливим вихідним пунктом цієї конституції є спрямованість педагогічної системи на досягнення виховного ідеалу, в якості якого А.С.Макаренко вбачав особистість «культурного працівника» і громадянина. Досягнення цього ідеалу можливе тільки у колективі – як соціальному організмі у здоровому людському суспільстві; як вільної групи трудівників, що об'єднані єдиною метою, дією, організована, оснащена органами управління, дисципліни і відповідальності; як цілеспрямований комплекс особистостей, що володіють органами організації колективу. В організації колективу повинні діяти відношення уповноваженості довірених осіб колективу, відповідальної залежності між його членами. І що принципово важливо – педагогічний колектив має не готуватися до майбутнього життя, а жити ним! Інакше кажучи, особистість, людину виховує саме суспільне життя у всій його багатогранності і складності. І призначення вихователя полягає в організації цього складного, багатостороннього явища, ім'я якого – життя. Життя індивідуального в соціальному, індивідуального в колективному, суспільному, народному житті. В контексті проблематики розвитку громадянського суспільства – це життя особистості громадянина, що включається, розвивається, здійснюється і включає, розвиває, здійснює складне суспільне, громадське життя як вищу форму буття людини.

А.С.Макаренко розумів особистість як органічну складову суспільства і виховував її на основі певного культурного проекту у колективі. Головним для здійснення проекту виховання громадянина і працівника є впевненість педагога в тому, що здоров'я, благополуччя, щастя окремої особистості можливі лише за умови їх наявності у мільйонів інших людей. Інакше кажучи, виховання молоді має носити альтруїстичний, колективний, демократичний характер. Дії ж егоїста завжди призводять до горя. Тому треба думати про колектив, про особистість у колективі, про роботу з колективом особистос-

тей у здоровому людському суспільстві. В цьому «**демократична таємниця**» педагогічної системи великого вченого і практика, за якою стоїть величезна виховна й екзистенційна ефективність виховання і життя юної особистості як громадянина у колективі як освітянському осередку громадянського суспільства, що є формою прямої розширеної демократії, народовладдя – вона у А.С.Макаренка набуває величезної виховної та життєвої сили!

В системі А.С.Макаренка втілюється ще одне, дуже важливе філософсько-психологічне положення, що постає як головний “нерв” його педагогічної системи: “Захищаючи колектив в усіх точках зіткнення з егоїзмом особистості, колектив тим самим **захищає** і кожную особистість і забезпечує для неї найбільш сприятливі умови розвитку. Вимоги колективу є виховними головним чином у відношенні до тих, хто бере участь у вимаганні. Тут особистість виступає у новій позиції вихованця – вона не об’єкт виховного впливу, а його носій – суб’єкт, але суб’єктом вона стає, тільки виражаючи інтереси всього колективу” [32, с. 76], тільки вмінючи “виявити безкомпромісні вимоги до особистості дитини, що має певні зобов’язання перед суспільством і відповідає за свої вчинки” [32, с. 79]. З цим пов’язане й таке відоме конституційне положення А.С.Макаренка, що визначає його ставлення до вихованця: «Максимальна вимогливість до учня і максимальна повага до нього!»

Відповідно до зазначених принципових положень здійснюється **організація** шкільного колективу як розвиваючої юну особистість життєтворчої соціально-педагогічної демократичної системи.

Видатний педагог вважав, що процес виховання у своїх безпосередніх формах, спрямованих на юну особу, не є ефективним, оскільки водночас залишається поза увагою соціальна форма існування особистості, тобто колектив. Більш ефективними є опосередковані дії педагога на особистість через колектив, “як колиську особистості”, в якій особистість утворюється і взаємодіє з іншими особистостями, підсилюючи свої життєві можливості існування.

Тому розвиток особистості неможливий без членства у різноманітних соціальних об’єднаннях. Вже у момент свого народження немовля стає членом сім’ї, роду, нації, держави і це відбувається без її відома і бажання – на основі природного і державного права. У різних формах об’єднань зустрічаються ознаки добровільного чи примусового, тією чи тією мірою, входження особистості в ті чи ті групи. В цьому місці слід зазначити схожість поглядів А.С.Макаренка, М.П.Драгоманова, Дж.Д’юї, В.М.Бехтерева і Л.С.Виготського.

Так, можливо, через знайомство педагога із соціально-політичними ідеями М.П.Драгоманова щодо громади, народне самоврядування, його закликами краще зрозуміти особливості суспільної організації розвинутих держав, таких, як... США і Швейцарії, А.С.Макаренко прийшов до усвідомлення ролі демократичних засад в своїй системі.

Це твердження базується на тому вірогідному припущенні, що А.С.Макаренко не міг не знати про демократичну концепцію освіти Дж.Д'юї, що була викладена в його працях «Школа і суспільство, опублікованій в США у 1899 році, і «Демократія та освіта», що вийшла там само у 1916 році. Нагадаємо, що ці книги у 1921-1925 роках були перекладені і декілька разів перевидавалися в СРСР, а сам великий американський філософ і педагог був навіть запрошений 1928 року Наркомпросом в якості радника з питань побудови нової радянської школи... [94].

Слід також додати, що педагогічна система А.С.Макаренка повністю відповідає висловленим ще на початку ХХ століття поглядам на особистість та умови її розвитку і здоров'я у суспільстві іншого видатного вченого, академіка В.М.Бехтерева, який у своїй колективній рефлексології стверджував, що розвинута особистість може з'явитися тільки у розвинутому суспільстві і навпаки [61]. Саме таким і є громадянське суспільство.

Л.С.Виготський в цей же час стверджував, що новонароджена дитина вже в перші дні свого життя характеризується саме максимальною соціальністю, без якої не зможе прожити жодного дня [61]. Закони соціалізації, опосередкування, інтеріоризації, соціальної ситуації та зони найближчого розвитку особистості були сформульовані і висловлені великим психологом саме в цей час. До речі, у харківський період роботи А.С.Макаренка, тобто в куряжській комуні, Л.С.Виготський неодноразово бував у Харкові і, вірогідно, що між ними міг бути встановлений як мінімум опосередкований контакт. Про близькість їх наукових позицій переконливо говорить також український психолог В.Ф.Моргун.

Відповідно до вказаних вище наукових поглядів видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів, А.С.Макаренко визначає засади своєї соціально-педагогічної системи, зокрема наступні принципи своєї “педагогічної техніки”.

По-перше, об'єктом виховання вважається не окрема особистість, а цілий колектив, на який спрямовується “організаційний педагогічний вплив”. Разом з тим реальною формою роботи з особистістю має стати утримання особистості в колективі, за якого б вона вважала, що знаходиться у колективі добровільно, а колектив добровільно вмщав би у собі особистість.

По-друге, виступаючи у своїй виховній функції, колектив має незаперечну перевагу перед педагогами у своєму виховному впливі на окрему особистість. “Педагог в комуні остільки може впливати на окрему особистість, оскільки він сам є член колективу...” [61, с. 72].

По-третє, педагоги не можуть залишатись осторонь цих процесів, а, навпаки, як керівники колективу, мусять “кожну хвилину мобілізувати нашу думку і досвід, наш такт і волю, щоб розібратись у різноманітних виявах, бажаннях, прагненнях колективу і допомогти йому порадою, впливом, поглядом, а іноді навіть і нашою волею. Це дуже складний комплекс робочих напружень».

Все це визначає демократичні засади організації, побудови колективу як розвиваючого юну особистість соціального педагогічного організму. Головною умовою його організації А.С.Макаренко вважає наявність педагогічного виховного центру колективу. На його думку, “активізація суспільних начал шкільного колективу і поєднання виховних заходів і системи стягнення вимагає обов’язкового посилення ролі виховного центру в школі. Таким центром може бути лише директор, як саме відповідальна у школі особа, як уповноважений державою керівник... Директор має передусім бути одноосібним і правомочним вихователем школи. Усі інші шкільні працівники мають діяти за його безпосереднього керівництва і за його прямою вказівкою.

...Педагогічна майстерність директора школи... саме в тому і полягає, щоб, зберігаючи жорстке співвідпорядкування, відповідальність, дати широкий простір суспільним силам школи, суспільній думці, педагогічному колективу, шкільній пресі, ініціативі окремих осіб і розгорнутій системі шкільного самоврядування” [61, с. 82].

Виділяючи в школі особливий центр, яким є директор навчального закладу, А.С.Макаренко розглядає його як посередника життєвих процесів, як кваліфікованого організатора життя особистості в організованому житті колективу, суспільства! І багато чого залежить від здатності директора і вихователя до здійснення такого опосередкування найвищого демократичного рівня!

Отже, організація і керівництво органами шкільного самоврядування має складати головну турботу директора як педагогічного, виховного і господарчого центру шкільного колективу. Як підкреслював А.С.Макаренко, “якщо є єдине керівництво, скоріше за все може бути і єдиний колектив” [61, с. 83]. Працюючи 16 років керівником колонії імені О.М.Горького та комуни імені Ф.Е.Дзержинського, він головні свої сили витрачав на розв’язання саме питань побудови єдиного колективу, його органів, системи повноважень і відповідальності. І будував він такий колектив, свідомо чи несвідомо, на зразок громадянського суспільства!

І, головне, з чого слід починати цю роботу – це ставити загальну колективну мету, формулювати план її досягнення, але не перед окремим класом, а обов’язково перед цілою школою, як єдиним колективом. “...Для цього потрібні єдині шкільні інтереси, єдина шкільна норма роботи, єдине шкільне самоврядування і, нарешті, спілкування, зіткнення (членів) цього колективу...” [61, с. 85]. Мова йде фактично про загальношкільний проект, що об’єднує весь колектив. А.С.Макаренко реалізував у своїй системі проекти завтрашньої радості, середньої і дальньої перспективи.

Першим же практичним кроком на шляху побудови єдиного шкільного колективу має стати створення первинного колективу, адже безпосереднього переходу від цілого колективу до особистості немає, проте є тільки перехід

через первинний колектив, соціально організований з педагогічною метою” [61, с. 85].

Під первинним колективом великий педагог і соціальний психолог розуміє “такий колектив, в якому окремі його члени опиняються у постійному діловому, дружньому, побутовому й ідеологічному об’єднанні”. Водночас А.С.Макаренко йде нетрадиційним шляхом і розглядає як первинний колектив не клас або виробничу бригаду, для яких властивий або фактичний ухід від інтересів цілого шкільного колективу, або поглинання цих інтересів – через замикання дітей у зайвій дружності або родинності, а загін, в який входять учні різних класів й школярі – працівники різних виробничих бригад. Такий загін має різновікову характеристику і складається із самих старших, найдосвідченіших, розвинутіших і грамотніших школярів і самих маленьких комунарів, включаючи й середніх підлітків. Такий різновіковий первинний колектив, у складі 10-15 дітей, як свідчить досвід комуні, приносить найбільший виховний та життєвий ефект, адже, за наявності різнотипових захоплень, організувати його значно важче, він вимагає значно серйозніших вимог і знань. Такий первинний колектив А.С.Макаренко пропонував організувати за принципом “хто з ким хоче”, як найбільш природний, здоровий і вільний. Відмітимо тут, що за цим стоїть феномен дитячої дружби, який природно підсилює дію педагогічного впливу.

Отже, повторимо це, окреслені вище вимоги, правила і норми побудови колективу й утворюють “неписану конституцію”, що визначає увесь уклад і перебіг життя у колонії та комуні.

На чолі зазначеного первинного колективу, загону, має стояти єдиначальник, одна особа, котра уповноважена цим колективом. «Тривалість діяльності такого колективу могла сягати 7-8 років при складі 10-15 чоловік, що змінювався не більше як на 25%. Спочатку в якості командира загону обиралися найсильніша особистість, здатна до командування. Пізніше командиром ставав черговий старший, що не відрізнявся від усякого іншого, здатного тримати загін у руках, керувати, наполягати, досягати поставленої мети. Кінець кінцем, впродовж 16 років роботи, А.С.Макаренко дійшов такого рівня “педагогічного щастя, що міг будь-якого комунара в будь-якому колективі призначити старшим і міг бути впевненим, що він буде блискуче керувати...” [61, с. 92].

Головним органом самоврядування є **загальні збори членів усього колективу**, які збираються в період організації і проривів у роботі установи, але не рідше одного разу на тиждень, а в інші часи не рідше двох разів на місяць. Тобто загальні збори виступали засобом неперервної соціальної, демократичної роботи вихованців!

На початку півріччя загальні збори обирають такі органи самоврядування, як рада колективу (рада командирів), санкомісія, госпкомісія тощо. Особовий склад цих органів попередньо визначається навчально-виховною

частиною і комсомольською організацією у вигляді списку кандидатів. З їх числа і обираються найбільш гідні лідери загонів, які входять у раду командирів.

Усі органи самоврядування цілого колективу працюють точно **за перспективним планом**, окрім центрального органу, ради колективу, котрий розв'язує безліч поточних справ, які не можна передбачити планом. Вирішальним для успішної діяльності усіх органів самоврядування є регулярність роботи, інакше вони втрачають власний авторитет. Тому для підвищення ролі і авторитету органів самоврядування необхідно дотримуватися ряду вимог [61, с. 93]:

а) адміністрація педагогічного закладу ні в якому разі не повинна піднімати органи колективного самоврядування, навіть якщо рішення шкільного керівництва здавалися б правильнішими і скорішими;

б) кожне прийняте органами колективного самоврядування рішення має бути обов'язково виконане без відстрочки і зволікання;

в) якщо адміністрація вважає за неможливе виконати помилкове рішення того чи іншого органу самоврядування, то вона мусить не просто відмінити рішення, а порадитись із загальними зборами колективу;

г) основним методом роботи адміністрації має бути вплив, що базується на авторитеті в самих органах самоврядування, інакше педагог не придатний до роботи в навчальному закладі;

д) робота вихованців в органах самоврядування не повинна віднімати в них багато часу, перетворювати їх на "чиновників";

е) органи самоврядування не треба завантажувати дрібними справами, котрі можуть бути розв'язані адміністративно в поточному порядку;

є) має бути налагоджений точний облік роботи всіх органів самоврядування, всі рішення мають бути записані секретарем ради колективу. Функція перевірки, контролю виконання рішень органів самоврядування може бути довірена всім первинним колективам почергово і тривати протягом одного місяця.

Отже, центральним органом учнівського самоврядування у соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка є **рада командирів**, яка проводить усю поточну роботу у навчальному закладі. Рада командирів складається різними способами – залежно від структури і специфіки закладу, відсутності або наявності виробництва, його специфіки, від активу і віку.

Рада командирів складається переважно із комсомольців, її рішення узгоджуються з бюро комсомольської організації і за її наявності включає в себе всіх командирів загонів, голів усіх комісій, керівника навчального закладу, помічників з навчально-виховної роботи, лікаря, секретарів комсомольського бюро і вожатого піонерської організації. Працездатність ради підвищується, якщо до її складу входять уповноважені первинних колективів, класів

і виробничо-побутових загонів. **Вибори членів ради** відбуваються на загальних зборах шляхом **голосування** персонально за кожного кандидата.

Рада командирів бере на себе функцію **органу уповноважених усього колективу**, є провідником усіх прийнятих нею рішень у колектив, ефективність чого забезпечується наступними умовами [61, с. 96-97]:

а) рада командирів дійсно є представником інтересів усього колективу в цілому та усіх його первинних загонів, що наближує її до вихованців і характеризує її як демократичне (!) утворення;

б) у раді дуже легко і швидко **розв'язуються усі питання**, що стосуються як окремих первинних колективів, так і окремих осіб, оскільки в ній завжди є можливість отримати необхідну інформацію і сформувані відзив у вигляді **оперативного прийняття рішень** відповідальними особами колективу – командирами;

в) рішення ради негайно стають відомими в усіх загонах безпосередньо від їх командирів, які за необхідності пояснюють ці рішення членам своїх загонів;

г) кожний командир відчуває себе уповноваженим загону, оскільки мусять негайно інформувати свій загін про прийняті радою рішення, за виконання яких він відповідає перед радою командирів;

д) сформована таким чином рада стає гнучким органом, здатним до швидкого маневрування цілого колективу, до швидкого виконання абияких рішень у найкоротший строк;

е) цьому сприяє та обставина, що самі члени ради, командири, є учасниками виробництва, побутового господарства, ділового життя загону й усього закладу;

є) оскільки командири презентують виробництво за усіма його наявним видам, цехам і відділам, то на раді можна ставити і вирішувати усі питання виробничої і господарчої діяльності навчального закладу.

Засідання ради відбуваються, як вже вказувалося, не рідше одного разу на тиждень, але можуть скликатись і в екстреному порядку, якщо в цьому виникає потреба. Фактично рада може скликатися кожної хвилини – для цього розроблені конкретні форми оповіщення та спеціальні сигнали.

Цікавим є перелік питань, що входили до компетентності ради командирів колонії ім. О.М.Горького і комуни ім. Ф.Е.Дзержинського і обговорювалися на засіданнях ради командирів – мова фактично йде про різноманітні **поточні і перспективні плани і проекти**, про які в той час писав як про метод навчання земляк А.С.Макаренка у Полтаві Г.І.Ващенко, професор Полтавського інституту народної освіти [61, с. 97-98]:

1. Керівництво роботою усіх інших органів самоврядування і постійне спостереження за їх діяльністю.

2. Підготовка всіх питань до загальних зборів.

3. Вирішення усіх поточних справ основного виробництва, побуту, клубної роботи, спортивної роботи, постачання, матеріального забезпечення вихованців, дисципліни.

4. Питання розподілу справ із прибирання приміщень і території, додаткових робіт, організації суботників тощо.

5. Усі поточні розпорядження у колективі залежно від обставин.

6. Виконання усіх постанов загальних зборів.

7. Проведення усіх кампаній і заходів у закладі.

8. Організація культпоходів, свят, екскурсій і літньої відпустки вихованців.

9. Розподіл і перерозподіл приміщень установи.

10. Переміщення вихованців з одного загону до іншого.

11. Спостереження за бюджетом вихованців і регулювання витрат ними власних грошей.

12. Керівництво змаганням між загонами вихованців і регулярне преміювання найкращих загонів.

13. Керівництво веденням робочого дня в установі через свого уповноваженого – чергового командира закладу.

14. Загальне спостереження за виконанням кошторису витрат колективу і прийняття заходів з економії і скорочення зайвих витрат.

15. Забезпечення допомоги випускникам закладу і керівництво фондом ради для допомоги колишнім вихованцям.

16. Прийняття рішучих заходів з ліквідації окремих негативних угруповань, тенденцій і явищ у колективі.

17. Попередня проробка пропозицій з питань звільнення і випуску вихованців навчального закладу тощо.

Головою – секретарем ради командирів на загальних зборах обирається окрема особа, вихованець, на термін не менше півріччя (може і на декілька місяців). Він звільняється від інших обов'язків і навіть від виробничої роботи, але за наявності нормальних показників успішності навчання.

Повноваження ради командирів з ділових міркувань і при позитивній роботі можуть бути продовжені на наступний повний або неповний термін. І навпаки, якщо рада не виявляє успішної активності і не відповідає новим завданням колективу, то вона може бути переобрана достроково або у повному складі, або частково. Одночасно функції **контролю і відповідальності** органічно вплетені у діяльність колективу, в якому успіх або невдача відбувається на очах комунарів. Відповідно до цього, керівництво закладу у випадках незадовільної роботи ставить питання про **переобрання через голосування** ради. За відсутності міцної суспільної думки у колективі, склад ради командирів може призначатися керівництвом закладу і поступово доповнюватися новими членами шляхом кооптації. Але усяке рішення щодо змін у складі ради командирів має бути обов'язково доведено до відома загальних

зборів. Особливий склад ради командирів після обрання оголошується наказом керівника установи. Рада командирів звітується за свою діяльність перед загальними зборами колективу [61, с. 98-99].

В додаток до ради командирів, в колонії і комуні у кожний момент життя існував так званий **шкільний центр** – звичайно, у кабінеті завідувача, який ніколи не залишався без відповідальної особи. Як зазначає А.С.Макаренко, кожний комунар знав, “що у мою відсутність на моєму місці сидить особа, яка відповідає за установу, усі мої комунари знали, що є центр, який не зупиняє роботу, і що завжди є кого покликати, до кого звернутись. А від цього центра йдуть уповноважені особи. Як такою уповноваженою особою в мене у комуні був черговий командир. Це хлопчик, самий звичайний, який чергує два рази в місяць. Взагалі він не має ніяких прав, але коли він одягає пов’язку, він отримує дуже великі права, ... тоді ваш черговий командир робить велику справу. Це особа, що відповідає за робочий день, за кожний випадок впродовж робочого дня... Серед вихованців або школярів цей хлопчина уміє провести власну владу як владу колективу, не поступившись цією владою, не образивши її, не дозволивши її нікому зневажати... Такий хлопчик у комуні мав право наказу, і наказу безапеляційного... Повноваження цього хлопчика були настільки почесними, що загальні збори ухвалили: рапорт чергового командира перевіряти не можна, повна довіра його рапорту” [61, с. 99-100].

Поряд зі структурою, колектив характеризується також **системою взаємодій та взаємозалежностей**. Особистість вихованця має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших. Це стосується її досить складних взаємозалежностей як у великому цілому колективі, так і у своєму первинному колективі, найближчій групі. Це узгодження має виключати антагонізм між особистими і загальними колективними цілями, навпаки – загальні цілі мають визначати й особисті цілі.

Однак на практиці на кожному кроці виникає протиставлення особистих і колективних цілей та їх узгодження, гармонізація з-поміж собою. Пов’язані з цим численні питання можуть бути розв’язані лише буденною практикою суспільного життя кожного окремого комунара і кожного окремого колективу. А.С.Макаренко називає цю практику стилем роботи. “В нашій педагогіці можна говорити про виховання товариша, про відношення членів одного колективу до членів іншого колективу, котрі не вільні, котрі не обертаються у пустому просторі, але котрі пов’язані своїми обов’язками чи відношеннями з колективом, своїм обов’язком щодо колективу, своєю честю щодо колективу, своїми рухами щодо колективу. Це організоване відношення членів одного колективу до членів іншого колективу має бути вирішальним у постановці виховання... Особливо цікавим є відношення... тих товаришів, де залежність не однакова, де один товариш підпорядкований іншому товаришу. В цьому... найбільша трудність – створити відношення підпорядкування, а не рівностояння... Товариш повинен уміти підпорядковуватися товаришу, не

просто підпорядковуватись, а уміти підпорядковуватись... І товариш має вміння наказувати товаришу, тобто доручати йому і вимагати від нього певних функцій і обов'язків" [61, с. 103-104].

На думку А.С.Макаренка, таке уміння підпорядковуватись і наказувати товаришу як рівноправному члену колективу – надзвичайно важке завдання як для дитячого, так і для дорослого суспільства. Адже це той вид взаємозалежності, що базується не на підпорядкуванні багатству або силі, а на стосунках колективної доцільності. Дитина лише тоді може наказати товаришу або підпорядкуватися йому, спонукати його до дії і відповідальності за її наслідки, коли сама може відчувати відповідальність перед колективом за виконання волі колективу у власній підпорядкованій їй дії.

А.С.Макаренко йшов далі в цьому плані і намагався якомога більше переплести взаємозалежності, взаємодії членів колективу. Він будував систему первинних колективів, причому на правах єдиноначальства, котрі надавав їх командирам. Він намагався подрібнювати колектив на загони з 10 чоловік, щоб число уповноважених було якомога більше, створювати якомога більше різних комісій, а у останній період роботи в комуні ім. Ф.Е.Дзержинського дійшов до форми доручення окремії особистості. І діти йшли назустріч своєму вихователю, отримуючи від цього задоволення, вбачаючи, що в комуні є центр, який керує ними, організовує і відповідає за них. Як це було не важко, не запізно в часі, він ніколи не втрачав нагоди вислухати звіти уповноважених і командирів, визнати роботу задовільною, доброю або незадовільною, підтримуючи, підсилюючи таким чином додатково систему точності, дисциплінованості, відповідальності, по-справжньому організованої та ефективної **демократичної роботи**, з чого власне і складався **демократичний стиль** діяльності колективу [61, с. 105-106].

Підсумовуючи, слід підкреслити основне положення соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка про те, що "правильне ... виховання має бути організоване шляхом створення єдиних, сильних, впливових колективів. Школа повинна бути єдиним колективом, в якому організовані усі виховні процеси, і окремий член цього колективу має відчувати свою залежність від нього – від колективу, має бути відданий інтересам колективу, відстоювати ці інтереси і в першу чергу дорожити цими інтересами. Такий же стан, коли кожному окремому члену надається вибір шукати собі більш зручних і більш корисних людей, не користуючись для цього силами і засобами свого колективу, – такий стан я вважаю неправильним... Я є прибічник такого колективу, в якому весь виховний процес повинен організовуватися... Це все стосується самої сітки колективу. Я... схильний наполягати, що єдиним дитячим колективом, що керує вихованням дітей, повинна стати школа. Й усі інші заклади мають бути підпорядковані школі" [61, с. 107-108].

Таким чином, педагогічна робота у шкільному колективі є не просто виховною, навчальною, а організаційною, управлінською, екзистенційною, демократичною – вона за своєю суттю постає своєрідним життєстворюючим демократичним педагогічним менеджментом. На жаль, сучасні розробки проблеми менеджменту у системі освіти значною мірою обминають цей важливий аспект виховного процесу, зміщуючи акцент на інші сторони функціонування школи. А через це втрачається ефективність навчально-виховного процесу як чинника розвитку особистості учня. Школа перестає бути демократичним організатором життєдіяльності, життєтворчості дітей. На відміну від цього, А.С.Макаренко показав, що особливий демократичний тип організації шкільного дитячого колективу може виступати ефективним механізмом, певною суспільною, демократичною за своєю суттю, матрицею, чинником розвитку сутнісних людських якостей, соціальним геномом, організмом, завдяки чому репродукуються, створюються особистості із суто людськими характеристиками, що випускаються у доросле суспільство як повноцінні громадяни.

Отже, у соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка передбачені і діють конкретні психолого-педагогічні принципи, методи і технології, демократичні за своєю суттю ефективні процедури розвитку особистості від рівня неповнолітнього правопорушника до статусу комунара, громадянина, трудівника як суб'єкта громадянського суспільства і культурного працівника. Згадаємо лише методи мотиваційно-сміслового перетворення юної особистості (виховний «вибух»), техніку цілепокладання через формування перспектив (завтрашньої радості, середньої і дальньої) життя особистості у колективі та суспільстві, інформаційно-пізнавальні методи систематичного вивчення особистості вихованця у колективі, конституційно-організаційні методи паралельної дії та психолого-педагогічного впливу на розвиток особистості у колективі, естетично-стверджуючі методи створення позитивного емоційного тону (мажору), краси колективної дії, громадянської поведінки та трудової діяльності особистості, методи організації системи колективних, суспільних діяльностей дітей та юнацтва на засадах громадсько-господарського самоврядування як засобу становлення і самовиявлення здорової, щасливої особистості

Як наслідок відданості учительського таланту А.С.Макаренка національним і загальнолюдським, демократичним цінностям, самовіддана творча праця народного Педагога стала чинником його перемоги над авторитарною посередністю чиновників. У відношенні до останньої вона виступала як **суто демократична система**. Оцінюючи в даному контексті цю систему А.С.Макаренка з позицій початку ХХІ століття, треба переглянути деякі стереотипи, що вже встигли скластися як у її прибічників, так і у критиків, особливо тих, хто оцінював її здебільшого формально.

У зв'язку з цим, слід одразу ж зазначити, що неупереджений аналіз засвідчує, що розроблена і блискуче втілена великим педагогом у життя система менш за все за своєю сутністю відповідає ... авторитарним канонам комуністичного виховання, яке панувало у Радянському Союзі, до якого її штучно прив'язували його апологети у 50-80-ті роки минулого століття і за що її зараз піддають критиці з позицій сучасної демократії. Зазначимо той відомий факт, що система великого педагога у моменти свого найвищого розвитку неодноразово відкидалася, піддавалася репресіям з боку ортодоксальної більшовицької освіти („наркомпросу”). Як інакше можна оцінювати факт зняття А.С.Макаренка з посади завідувача колонії імені О.М.Горького у 1928 році. До речі, це відбулося на наступний день після від'їзду російського письменника з колонії, де він перебував у гостях три дні влітку. Про це засвідчує також усунення А.С.Макаренка з посади завідувача комуні ім. Ф.Е.Дзержинського у 1935 році. Про це свідчить також передчасна смерть педагога у 1939 році і ліквідація комуні в той же час.

Цілком очевидно, що суть створеної великим педагогом гуманістичної, демократичної системи виховання і життя молоді різко суперечила реальному стану справ в авторитарній країні. За ступенем вірності національним, загальнолюдським ідеалам, ідеям народної демократії А.С.Макаренко був набагато вище офіційних носіїв комуністичної ідеології, які популістські використовували принципи «демократичного централізму» для обману народу, а насправді зверталися до варварських, людиноненавистницьких дій. Це і є справжньою причиною зміни відношення влади до педагога, що кінець кінцем стало причиною його смерті і припинення педагогічного експерименту. Власне, фактичний бік стислого у часі існування і ліквідації соціально-педагогічної системи та її творця повною мірою відповідає трагічній долі мільйонів чесних, порядних, відданих ідеалам гуманізму людей, що були репресовані в ті лиховісні часи.

Сам педагог і мислитель щиро вірив у силу здорового суспільства, колективу, дієву силу ідей гуманізму, демократії, коли стверджував: „...Ідея солідарності захоплює усі сфери життя: життя є боротьба за кожний завтрашній день, боротьба з природою, з темрявою, невіглаством, із зоологічним атавізмом, з пережитком варварства; життя – це боротьба за освоєння невичерпних сил землі і неба” [61]. Ця віра і відданість ідеям гуманізму робить А.С.Макаренка апологетом аж ніяк не вождів „реального комунізму”, а скоріше – відомого автора утопічного комунізму, англійського мислителя Томаса Мора, французьких комунарів та зарубіжних і вітчизняних демократів, до числа яких відносилися Т.Г.Шевченко, М.П.Драгоманов, І.Я.Франко, Дж.Д'юї, В.І.Вернадський та ін.

Проте, може бути висунуте ще одне припущення, за яким народний Вчитель зреалізував у своїй педагогічній системі ідеї волі, солідарності, зла-

годи, взаємодопомоги, організованості, народної демократії, що були властиві українському народу – особливо у буремні, надзвичайно важкі часи його існування. Саме в такий „революційний” час довелося жити і працювати А.С.Макаренку і, головне, піднятися над його жорстокістю і трагізмом – завдяки надзвичайному гуманістичному, демократичному, раціональному потенціалу його соціально-педагогічної системи. Врешті-решт це і призвело до перемоги над авторитарною посередністю тогочасного режиму, до зайняття гідного місця у культурному просторі і часі людства.

А.С.Макаренко не міг будувати свою систему, обминаючи народну мудрість, здоровий глузд життя свого етносу, найефективніші форми народної організації освіти, що викувалися століттями і тисячоліттями боротьби за існування – звичайно оновлюючи їх відповідно до вимог сучасної освіти, критеріїв власного педагогічного досвіду, таланту і майстерності. Тому доцільно шукати витоки його педагогічної системи і у таких історичних формах народного життя, як старослов'янське віче, козацька рада Запорізької Січі, сільська громада, толстовська комуна, навіть... народна армія Н.І.Махна. Разом з тим нам варто сміливо відмовитися від сформованих потужним ідеологічним пресом царської Росії та більшовицького режиму стереотипів, від створюваних впродовж десятиліть фальсифікованих образів народного життя – іноді відверто ворожих, іноді карикатурних, і завжди – штучно викривлених у народній свідомості і пам'яті. Рішуча відмова від них дозволить відшукати справжні народні витоки демократичної виховної системи українського педагогічного генія.

Так, читаючи твори А.С.Макаренка, не можна аж ніяк позбутися думки, що колонія і комуна значною мірою повторювали у своїх рисах “права вольності” та організацію Запорізької Січі, особливо у таких аспектах її життя, як виборність козацької старшини, кошових і курінних отаманів, суддів, писарів, осавулів, діяльність військових, курінних і паланочних козацьких рад, організація військової, освітньої і господарчої тощо справи, сам демократичний устрій Запорізької держави на території середнього і нижнього Подніпров'я, де власне і розташовувалися колонія і комуна [61].

Парадоксальність, навіть фантастичність такого припущення значною мірою зменшуються, якщо згадати, що у формуванні устрою колонії вихованці пропонували замість терміну „командир” використовувати слово „отаман”, а самого А.С.Макаренка діячі наркомпросу відверто й іронічно називали „отаманом ватаги безпритульних”. Запорізький дух де не де, тією чи тією мірою, проривається, відтворюється у думках і мріях вихованців, у самому громадсько-господарчому житті колоністів і комунарів. Так, плани щодо другого переїзду з-під Полтави з метою подальшого розвитку, оновлення свого життя, колоністи певний час пов'язували із переміщенням саме на... Запоріжжя, а один з варіантів розташування там „юних запорожців” прямо асоціювався з островом Хортицею на Дніпрі. Від Запоріжжя колоністи відмовилися

з величезним жалем. Тодішня республіканська і міська влада злякалася перспективи відкритого відродження народних і козацьких традицій „ватагою безпритульних злодіїв” на чолі з „Дон Кіхотом Запорізьким”.

Можна припустити також, що свідомі чи несвідомі спроби педагогічного втілення запорозьких традицій А.С.Макаренком і колоністами спиралися на успадковані і стимульовані революцією гасла про волю, мир, труд, щастя, на суспільні, етнічні архетипи. Цьому ж безумовно сприяли ще свіжі враження і спогади про громадянську війну і повстання селянських мас проти більшовицького свавілля, які пізніше були представлені ідеологією у вигляді жорстоких „банд”, „батьків”, „отаманш Марусь” тощо. Втім, народний визвольний рух у сприйнятті українського населення мав привабливий вигляд, отримував симпатію і підтримку, одним із проявів чого стало прийнятне ставлення до народної армії Нестора Івановича Махна, до речі – теж вчителя, як і А.С.Макаренка.

Відмітаючи усі брехливі ідеологічні нашарування, що дуже нелегко зробити спотвореній громадській думці, згадаймо, як підсумував у липні 1921 року перед бійцями Революційної Повстанської Армії наслідки свого діалогу з лідером більшовиків В.І.Леніним останній отаман новозапорізького українського козацького війська Н.І.Махно: „Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає: свободу особистості, рівність, самоуправління, ініціативу, творчість, достаток... Ми мали можливість і спробували будувати суспільство на ненасильницьких анархічних принципах, але більшовики не дали нам цього зробити. Вони боротьбу ідей перетворили на боротьбу людей. Ненависний народу державний апарат з його представниками, в'язницями тощо не ліквідований, а лише реорганізований. Більшовики проголосили насильство своїм правом...” [61]. Як свідчать історики, над цими словами в кінці своїх днів серйозно задумувався і сам В.І.Ульянов [там же]. І чи не збігаються ці слова народного ватажка з деякими положеннями системи А.С.Макаренка, з основними ідеями побудови громадянського суспільства?

Відмітимо, що на час проголошення Н.І.Махном цієї заяви, колонія проіснувала вже цілий рік... А якщо уявити, що вона розташовувалася під Полтавою, в самому осередку вільного народного життя і поповнювалася фактично сиротами чи дітьми батьків, серед яких були і нащадки запорозького духу, і учасники народних повстань, то висловлене вище припущення втрачає свою неправдоподібність. В цей час в Україні з'явилися також так звані толстовські трудові комуні, артілі, кооперативи, громади, які були засновані на засадах добровільної праці, рівноправ'я, самоврядування, справедливості, правди тощо. Ця обставина теж сприяла розробці А.С.Макаренком виховної системи на засадах „здорового глузду” і новаторської демократичної педагогічної думки. І чи не була протиставлена громадянській війні в Україні педагогічна модель мирного громадянського суспільства у закладах видатного гуманіста?!

Отже, ми бачимо у геніальній, добре адаптованій до драматичної реальності і значною мірою інтелектуально, мудро захищеній А.С.Макаренком від цієї реальності, системі спробу побудови талановитим педагогом на новому витку розвитку освіти, універсальної демократичної теорії і практики відтворення людяності – від рівня людського „дна” до статусу особистості громадянина, культурного робітника, майстра. Ця теорія блискучо підтверджена практикою, є перспективною для людства, яке знову і знову стикається з проблемами дегуманізації і регуманізації молоді – у широкому діапазоні співвідношення між Злом і Добром. Запропонована і перевірена геніальним педагогом система демократичної організації колективу як суспільного вихователя особистості виступає як певна соціально-генетична матриця, соціальний геном, що здатний відтворювати людяність у повному значенні цього терміну, піднімати особистість громадянина і кваліфікованого трудівника до рівня творця людських цінностей у найкризисніших умовах життя. Можна стверджувати, що в соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка втілено освітянську модель громадянського суспільства, демократичну парадигму розвитку освіти, що базується на реалізації певним чином засад, цінностей, функцій, процедур роботи такого типу суспільства. Здійснене ним дивним чином перегукується із сучасними даними про особистість громадянина і громадянське суспільство, про їх характеристику в таких успішних країнах, як Швейцарія, Німеччина та ін.

Цю думку тільки підсилює та обставина, що дана система виникла і показала свою ефективність в жахливих умовах відбудови Росії та СРСР, що найбільше постраждали від першої світової і громадянської війни, від революційних експериментів, де проходили найстрашніші битви і відбувалися найжахливіші масові людські трагедії. Не дивно, що соціально-педагогічна система А.С.Макаренка була створена саме в Україні, яка опинилася в цей час у самому пеклі соціальних, політичних, військових катастроф. Тільки така демократична освітянська система могла протистояти їх драматичним наслідкам і врятувати молодь.

Зрозуміло і те, чому після другої світової війни ця система була затребувана у Німеччині та Японії – в тих країнах, які розпочали цю війну, зазнали в ній нищівної поразки і в яких найбільш гостро постала проблема ефективного відтворення економіки, добробуту народу, культури, демократії, що врешті-решт і було зроблено.

Логічно стверджувати, що соціально-педагогічна система А.С.Макаренка виступає у контексті трагічного ХХ століття як своєрідний гуманістичний, демократичний, освітянський „вибух”, котрий дає змогу швидко й інтенсивно долати прірву між варварством і людяністю, між Злом і Добром, утверджувати цінність творчої, духовно розвинутої особистості громадянина і працівника. Не визиває сумніву, що і у наш час, коли проблеми занепаду і відродження культури неперервно виникають у житті як окремих країн, та і

усього світу, глобальне гуманістичне значення теорії і практики А.С.Макаренка щодо розвитку особистості у колективі як складової суспільства буде неодмінно зростати. Більш того – система великого педагога має розглядатися у сучасних умовах дійсно як освітянська модель громадянського суспільства, як прояв демократичної парадигми розвитку освіти, що має величезне значення для соціального, економічного, духовного прогресу кожного народу і всього людства. Тому необхідно здійснювати практичні інноваційні кроки щодо реалізації величезного творчого потенціалу соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка як освітянської моделі розвитку громадянського суспільства, як зразка успішного втілення демократичної парадигми у вітчизняній системі освіти. Заразом сучасні педагоги і психологи мають реалізувати «Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», затверджену відповідним Указом Президента України від 26 лютого 2016 року [73].

До речі, про перспективність такої роботи свідчать також праці інших видатних педагогів і психологів – В.О.Сухомлинського, А.В.Петровського, І.П.Іванова, І.А.Зязюна, І.Д.Беха, О.Захаренка, М.П.Щетиніна та багатьох інших науковців і практиків, ідеї яких можуть бути корисними для побудови не тільки освітянської моделі, але і дієвого всезагального громадянського суспільства в Україні. Зазначені дані слід використовувати у створенні інноваційних форм їх втілення, зокрема у вигляді освітянських проєктів побудови шкіл нового демократичного типу, у розробці спеціальних тренінгів розвитку освітянського осередку громадянського суспільства тощо [59; 60; 63].

9. РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ І ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ У ПОБУДОВІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ ОСВІТЯНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА В УЧНІВ

Соціальні педагоги і практичні психологи системи освіти можуть суттєво посприяти створенню освітнянського осередку громадянського суспільства в межах виконання ними своїх професійних функцій. Адже розвитку української психології притаманні майже з моменту її виникнення, а в останні десятиліття особливо – стійкі гуманістичні тенденції, утвердження принципів демократизму, духовності, соціалізації, громадянського виховання у стосунках між учнями, батьками, педагогами, керівниками освіти та соціальним оточенням навчальних закладів. Її гуманізм, демократизм значною мірою передбачені існуючими нормативними документами, що регламентують діяльність психологічної служби системи освіти [46; 47].

Слід особливо підкреслити цю обставину: побудова елементів освітнянського осередку громадянського суспільства є природним продовженням тих функціональних обов'язків соціальних педагогів і практичних психологів, що намічені у теоретико-методологічних засадах і нормативних документах цієї служби.

Так, планом роботи соціального педагога (соціального педагога по роботі з дітьми-інвалідами) передбачені такі функції по роботі з учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, керівниками навчальних закладів, органами держадміністрації та місцевого самоврядування, як діагностичні, прогностичні, консультативні, захисні, профілактичні, соціально-перетворювальні та організаційні [46, с. 445-448].

Це стосується не тільки соціальних педагогів, але і практичних психологів, про що свідчать «Тимчасові нормативи часу на основні види роботи практичного психолога (соціального педагога)» й «упорядковані під звітність практичного психолога нормативи, розроблені Національним центром продуктивності Міністерства праці України та затверджені наказом Міністерства освіти України від 07.12.1995 р. № 339». Наведемо, зокрема такі основні види роботи практичного психолога (соціального педагога), як:

Організаційно-методична робота:

Підготовка до проведення тренінгів, ділових ігор тощо з учнями (дітьми), батьками, медпрацівниками.

Підготовка до педагогічних консилумів.

Підготовка до виступів на батьківських зборах, педагогічних нарадах, семінарах для педагогів.

Підготовка до проведення виховних годин з учнями (дітьми), навчальних занять (курси за вибором, факультативи, гуртки).

Робота в бібліотеці, самопідготовка.

Консультації в навчально-методичних центрах (закладах).

Участь в навчально-методичних семінарах психологів (соціальних педагогів).

Психодіагностична робота.

Індивідуальна психодіагностика одного учня, педпрацівника, батька (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендацій).

Групова психодіагностика, соціально-психологічні дослідження одного класу (групи дітей), групи педпрацівників, батьків.

Консультативна робота.

Індивідуальне консультування: а) учнів (дітей) у т.ч.: дошкільного віку, початкових класів, середніх класів, старших класів; б) педпрацівників; в) батьків.

Профконсультації з учнями (включаючи бесіди з батьками, педагогами) без проведення психодіагностичної роботи, у т.ч. середніх і старших класів.

Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота.

Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота з учнями (дітьми) у т.ч.: а) індивідуальна; б) групова.

Проведення ділових ігор, тренінгів для педпрацівників, батьків.

Психологічна просвіта.

Виступи перед учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, в установах та організаціях тощо.

Навчальна діяльність.

Викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків.

Зв'язки з громадськістю.

Відвідування учнів (дітей) вдома, бесіди з батьками.

Відвідування батьків за місцем роботи.

Вирішення питань з місцевими органами виконавчої влади та громадянського самоврядування [46, с. 449-451].

Отже соціальні педагоги і практичні психологи системи освіти України де-факто вже виконують значну частину роботи по функціонуванню громадянського суспільства саме в освітньому його секторі. Залишилося зробити лише ще декілька кроків для того, щоб така робота призвела до створення і розвитку ефективно діючого освітянського осередку громадянського суспільства України. Про це свідчать й інші документи, що регламентують їх роботу, зокрема рекомендована форма **Журналу реєстрації звернень учнів, батьків, вчителів** [46, с. 452], **Соціальний паспорт класу** з такими його параметрами, як: I. Гендерна характеристика класу, II. Стан здоров'я учнів, III. Види позанавчальної діяльності учнів, IV. Соціальна поведінка учнів і V. Інформація про соціальне середовище розвитку учнів [46, с. 455-457], **Облікова картка сім'ї дитини**, щодо якої здійснюється соціальний супровід

[46, с. 458-459], **Акт обстеження матеріально-побутових умов проживання дитини** [46, с. 460-461], **Суб'єкти соціально-психологічної діяльності** в мікрорайоні навчального закладу, який містить перелік державних і недержавних організацій і фізичних осіб, з якими взаємодіє соціальний педагог в мікрорайоні навчального закладу [46, с. 462-463].

Отже, психологічна служба системи освіти України вже значною мірою підготовлена для виконання завдань зі створення деяких важливих елементів освітянського осередку громадянського суспільства України відповідно до Конституції України, Указу Президента України про затвердження Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства та планів Кабінету Міністрів України щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, певні пункти якого має виконувати Міністерство освіти і науки України. Відповідні завдання вже передані Міністерством для виконання керівництву навчальних закладів, тобто до їх виконання мають професійно залучатися усі педагогічні працівники, в тому числі і соціальні педагоги та практичні психологи системи освіти.

Звичайно, що виконуючи відповідні функції, соціальні педагоги і практичні психологи мають спиратися на Кодекс честі та гідності членів громадянського суспільства у своїй професійній діяльності [46, с. 54-66], вміти пропагувати принципи побудови громадянського суспільства, знання про значення, структуру і функції ефективно діючого громадянського суспільства. Соціальні педагоги і практичні психологи мають бути готовими до розробки і проведення спеціальних тренінгів громадянської поведінки, виконання комунікативних, організаційних, контрольних та відповідальних функцій в ході функціонування громадянського суспільства та громадянської поведінки особистості. Звичайно, що попередній варіант Кодексу честі та гідності членів громадянського суспільства, проект якого пропонується у Додатку, має бути обговорений і доповнений.

В ході організації освітянського осередку ГС навчального закладу звичайно виникнуть різноманітні запитання і уточнення. Так, виконувані практичними психологами психодіагностичні функції доцільні тоді, коли під час створення громадянського суспільства необхідно висувати у керівні органи найбільш підготовлених і обдарованих юних і дорослих громадян, а за наявності конкурсних ситуацій – обирати найкращих серед кращих за допомогою існуючих тестів, опитувальників, спеціальних методик (як приклад у додатку наводяться опитувальник КОС-1 на виявлення комунікаційних і організаційних схильностей, а можуть бути додатково використані, приміром, особистісні опитувальники на визначення рис характеру, методи соціометрії, референтометрії, інтелектуальні тести, психосоціальні анкети, тести інтересів, методи визначення темпераменту, рефлексивні тести тощо).

Консультативна допомога психологів керівникам освітніх закладів та громадянським активістам може передбачати заходи з виявлення необхідних

для створення громадянського суспільства особистісних ресурсів, презентацію дорадчих послуг з різних питань функціонування громадянського суспільства і доцільної громадянської поведінки в ньому особистості.

Після певної підготовки соціальні педагоги і практичні психологи можуть надавати дорадчі послуги з питань налагодження членами освітянської громади ефективного демократичного обговорення (деліберації) нагальних проблем життя – в режимі дебатів, дискусії, діалогу, творчого спілкування.

Психотерапевтичні та психопрофілактичні функції можуть виконуватися практичними психологами в тому разі, коли інтенсивна громадянська поведінка призводить деяких активістів до надмірного напруження, стресів, зривів тощо.

Звичайно, що функції юних і дорослих громадян як членів громадянського суспільства мають бути визначеними більш докладно в процесі проведення експериментального тренінгового формування освітнього осередку громадянського суспільства у навчальних закладах – залежно від їх типу, профілю, наявності певного громадянського потенціалу, соціально-психологічної підготовки, правової культури, моральної готовності до цього тощо.

Водночас слід враховувати ту обставину, що в умовах побудови освітянського осередку громадянського суспільства соціальні педагоги і практичні психологи мають працювати як на професійних, так і на добровільних, «громадських», волонтерських засадах, у позаробочий час. Тому постає питання про залучення до цієї роботи громадянські і суспільно активних людей із числа як педагогічних працівників, так і старшокласників (приміром тих, хто працює за відповідними темами в системі МАН), студентів педагогічних, психологічних, філософських та соціологічних факультетів вишів (особливо в період проходження практики), громадянські активних батьків учнів з відповідною професійною підготовкою та бажаннями, пенсіонерів, навіть безробітних з числа молоді та дорослих, що тимчасово втратили роботу. Соціальні педагоги і практичні психологи можуть значно підвищити ефективність своєї суспільно-громадянської діяльності, якщо очолять волонтерські структури психолого-педагогічного профілю тощо.

10. ОРІЄНТОВНА ПРОГРАМА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТЯНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ НА ОСНОВІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ І ПРОЦЕДУР

Все зазначене вище щодо розвитку громадянського суспільства та особистості громадянина дає підстави для здійснення спроби експериментальної побудови освітянського осередку такого суспільства в навчальних і науково-дослідних закладах системи освіти. Актуальність постановки такої проблеми визначається передусім важливістю підготовки учнівської молоді до виконання своїх громадянських обов'язків уже в освітянському осередку громадянського суспільства в умовах вказаних навчальних і наукових закладів. Адже в них працюють дорослі педагогічні працівники та учні старших класів віком від 16 років, тобто юні громадяни України, які вже живуть у певному громадянському осередку, серед громадян країни. До цього слід додати батьків учнів як громадян. А якщо говорити про вищі навчальні заклади, про студентство, яке завжди відрізнялося своєю соціальною активністю, то можна бути впевненими у доцільності розбудови саме освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової всеукраїнського громадянського суспільства. Слід також враховувати працівників науково-дослідних інститутів НАПН України та МОН України, які як громадяни України, як члени профспілок працівників освіти і науки теж мають право входити у склад всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства.

Слід також враховувати ту обставину, що вже підготовлені підручники, посібники, словники, програми викладання у вищих навчальних закладах України дисципліни «Основи громадянського суспільства» [1; 12; 42; 44; 50; 52; 59; 60; 63; 71]. Тобто є всі передумови для того, щоб почати будувати освітянські осередки громадянського суспільства в Україні. Такі осередки можуть стати справжньою школою громадянського виховання і життєдіяльності учнівської молоді вже у навчальних закладах і виступати, як це довели своїм досвідом А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, І.П.Іванов тощо, найдієвішим фактором їх громадянського особистісного становлення і природною умовою реалізації суспільних життєвих сил у найбільш відповідній для цього віковій ситуації самоактуалізації. Через ці та інші обставини громадянське суспільство начебто просить у загальноосвітню, професійно-технічну та вищу школу і може бути сформоване там у вигляді його освітянських осередків.

Розглянемо стисло можливі етапи становлення, організації та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, приміром – у загальноосвітньому або вищому навчальному закладі – у вигляді орієнтовної поетапної програми, яка звичайно потребує подальшого

уточнення в ході обговорення, кваліфікованої експертизи, апробації, зокрема у наукових, педагогічних, учнівських та батьківських громадах науково-дослідних і навчальних закладів. Ця програма включає, на думку автора, наступні етапи:

1.Збір громади та організація громадянського суспільства.

2.Правове забезпечення та легітимізація діяльності громадянського суспільства.

3.Висування нагальних проблем і пропозицій та їх громадське обговорення і затвердження (деліберация).

4.Формування першочергових проектів вирішення нагальних проблем та планів їх реалізації.

5.Голосування та референдум, мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання пріоритетних проектів.

6.Контроль та відповідальність суспільства і влади за виконання прийнятих проектів.

7.Звіт про виконання проектів, законодавче забезпечення удосконалення і визначення наступних етапів роботи громадянського суспільства.

Розглянемо більш докладно зазначені етапи роботи.

1.Збір громади та організація громадянського суспільства.

Це стартовий, підготовчий етап, на якому створюється ініціативна група з учнівської молоді, педагогів та батьків, що повинна пізніше стати основою Координаційної ради осередку. На цьому етапі важливо усвідомити сенс, необхідність, мотивацію даної роботи, чому сприяють переживання нагальних проблем і розуміння потреби у подоланні кризових моментів життя громадян і країни, необхідність подальшої демократизації суспільства і держави, підготовки молоді до виконання своїх громадянських і суспільних функцій з метою покращення їх власної долі. На цьому етапі ініціативна група має пройти первинну правову, організаційну та психологічну підготовку і самопідготовку, щоб юридично грамотно здійснювати свої наступні дії з побудови і функціонування осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

Мова йде передовсім про чітке знання відповідних статей Конституції України (див. у Додатках), існуючих законодавчих актів, зокрема Закону України «Про освіту», Закону України «Про громадські об'єднання», проекту Закону «Про громадянське суспільство в Україні», Указу Президента про затвердження Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні від 26 лютого 2016 року, Плану заходів Кабінету міністрів України з реалізації Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016, 2017, 2018 і подальші роки, відповідних планів МОН України, вітчизняного і зарубіжного досвіду тощо. Здійснюється краще усвідомлення мети, за-

вданий, порядку роботи громадянського суспільства, демократичних принципів і процедур його діяльності, необхідності прийняття етичного кодексу роботи його членів, комплектування з громади первісної структури громадянського суспільства. Визначення громадянського суспільства та демократичних засад його роботи здійснюється на прикладі роботи таких суспільств у Швейцарії, Німеччині, Євросоюзі, США.

На даному етапі важливим є прийняття ініціативною групою Етичного кодексу роботи членів громадянського суспільства (див. проект у Додатках). Цей кодекс має включати перелік базових моральних якостей особистості громадянина як основи громадянського суспільства (ГС) і влади держави. До них відносяться такі як: честь та гідність, патріотизм, відданість Батьківщині, духовність, демократизм, готовність членів ГС до партнерських стосунків із владою, наявність громадянської культури, моральність, чесність, плюралізм, толерантність, відповідальність, активність, творчість тощо.

Ініціативна група збирає громаду різними засобами. Це можуть бути чергові збори об'єднаної територіальної громади або загальні збори колективу закладу. Громада може збиратися в умовах навчального закладу за домовленістю з його дирекцією та керівництвом управління освіти і науки місцевої державної адміністрації, які мають цьому сприяти. Громада може збиратися також на заклик ініціативної групи для розв'язання нагальних проблем життя суспільства та держави і діяти на основі чинного законодавства.

Далі відбувається організація первинного осередку громадянського суспільства як позавладного і позаринкового громадського об'єднання громадян, активно і цілеспрямовано діючих на конституційних і демократичних засадах. Освітнянський осередок має бути ієрархічно побудованим у «вертикалі» та «горизонталі» і взаємопов'язаним з центральним та територіальними осередками громадянського суспільства. Він повинен бути структурований за певними функціями спільноти громадян, наділений певними повноваженнями і мати визначений ступінь представництва (сім'я, жінки і чоловіки, групи за інтересами, гурти, гуртки, учнівське та студентське товариство, професійні союзи освітан і науковців, творчі спілки тощо). Метою осередку є виявлення нагальних потреб і проблем життя народу, обговорення і вирішення їх самостійно та у співпраці з обраною ними державною владою, формування проектів покращення життя.

Здійснюється структурування присутніх на зібранні осередку на сфери, сектори і служби: на «народ» (ДЕМОС, якщо учасників багато), на сектори громадянського суспільства народу (в обох випадках – і при масовому варіанті з чисельністю спільноти 100-200 чоловік і більше, і при кількості 15-20 учасників). Формуються його служби (правова, соціологічна, економічна, педагогічна, психологічна, медична, творчо-інноваційна, волонтерська, міжнародна тощо), служба представників державної влади народу (законодавець, виконавець, суддя) та служба представників ЗМІ, що відповідальні

за гласність і свободу слова. Намічаються заходи з легітимізації громадянського суспільства (на основі Закону України «Про громадські об'єднання»), складання договорів між членами громадянського суспільства і представниками державної влади.

Отже, ініціативна група, яка далі виконує функцію координаційної ради ГС навчального (науково-дослідного) закладу освіти, встановлює і пропонує затвердити голосуванням структуру суспільних органів, намічає створення додаткових громад, спілок, гуртів та гуртків у навчальному закладі, складає список представників, лідерів цих утворень та розробляє план стартових громадських дій і графік їх виконання, визначає органи ГС з метою побудови розвинутого та дієвого освітнього осередку ГС. Це такі органи, як його керівництво, що складається із Ради координаторів, очолюваної головним координатором (назви попередні), що обирається не більше, ніж на рік, на ротацийній основі. Правова служба займається оформленням договірних стосунків між ГС і владою та оточуючими громадами (тобто у «вертикалі» та «горизонталі») і здійснює далі юридичну експертизу і супровід наступних дій, зокрема процесу генерування громадянами суспільної думки і пропозицій ГС тощо. Соціологічна служба проводить вивчення громадянської думки членів освітянського осередку, допомагає ним у виявленні нагальних проблем життя країни і навчального закладу, налагоджує процес обговорення проблем і пропозицій з їх вирішення, тобто деліберацию.

До функції цих двох служб та призначених ними волонтерів належить організація голосувань і референдуму, встановлення представництва ГС у стосунках з владою – з метою доведення до неї пропозицій і проектів та контролю за їх виконанням відповідальними посадовими особами, організації громадянського впливу на дії влади, її переконання у необхідності виконання громадянських вимог і пропозицій. Складається також служба з організації профільних волонтерських команд для виконання відповідних доручень і проектів ГС. Обов'язковою є служба громадських засобів масової інформації (представники від місцевої преси, радіо і ТБ, спеціалісти зі створення інформаційних сайтів у фейсбуці, блогів, функціонування електронної преси, інформаційної аналітики, що, за терміном І.А.Зязюна, виконує інформологічну функцію тощо) і т.п. Особливо важливою є соціально-психологічна служба ГС, члени якої, соціальні педагоги і практичні психологи, працюють як на професійних, так і на добровільних, громадських, волонтерських засадах.

Ми говоримо про координаційну раду як про координаційну службу, що обслуговує ДЕМОС за визначенням.

Відбуваються вибори на зборах лідерів освітянського осередку ГС (на основі обговорення їх особистісних суспільних досягнень, можливо через тестування їх інтересів, схильностей, рис характеру, комунікаційних, організаційних, інтелектуальних, творчих здібностей тощо). Уточнюються характер і

рівень представництва членів освітнього осередку ГС, делегуються повноваження та функціональні обов'язки обраних лідерів. Встановлюються ієрархічні та координаційні зв'язки осередку ГС з його внутрішніми та зовнішніми структурами, тобто з власними секторами та оточуючими його суспільними утвореннями, тобто територіальними, профсоюзними, віковими, гендерними та іншими місцевими, регіональними асоціаціями громадян та центральною Координаційною радою ГС у Києві.

Особливого розгляду потребує характер представництва членів конкретного осередку, оскільки в ньому в умовах окремого навчального закладу міститься обмежена кількість громадян в масштабі усього всеукраїнського учнівсько-викладацько-наукового освітнього корпусу. Теоретично, на рівні одного осередку може бути представлений, скажімо, за допомогою сучасних інформаційних технологій, взаємозв'язок з усіма освітянськими осередками української освіти і науки або навіть з усім народом. Але практично досягти цього технічно дуже складно, хоча і можливо. В цих умовах доцільно говорити про відносно ієрархізоване демократичне представництво, тобто про опосередковану його форму. Прямою формою демократії може стати добре організований всеукраїнський референдум. Тому виникає питання про моделювання в одному осередку якомога більш широкого демократичного представництва, що може забезпечити добра підготовка і організація роботи членів ГС і його координаційної служби.

Теоретично можна представити і такий варіант опосередкованого демократичного представництва, який реалізується однією особою, власне особистістю одного громадянина, члена освітянського осередку. І це не абстрактний випадок, а можлива реальність, до якої треба прагнути, формуючи ідеальну правову культуру громадянина. Автор посібника, не претендуючи на володіння такою культурою повною мірою, відчуває, спираючись на підготовлений ним текст посібника, до якого рівня громадянської компетентності треба прагнути кожному члену освітянського осередку громадянського суспільства, щоб воно реально запрацювало. Мова йде, зрозуміло, про опанування різних видів демократичних компетенцій.

2. Правове забезпечення та легітимізація діяльності громадянського суспільства.

На цьому етапі здійснюється неперервне правове, соціально-психологічне, громадянське навчання, самопідготовка активу і всіх членів ГС, за такими вказаними раніше правовими документами, як: Конституція України, відповідні Закони України, законодавчі акти, Укази Президента, плани КМ України, інструкції, демократичні настановлення, методичні матеріали щодо реформи децентралізації влади, рекомендації Київського інституту громадянського суспільства та соціальні ініціативи громадян як членів КС. Цей процес координує правова і педагогічна служба координаційної групи.

Проводиться конституційне самовизначення членів освітянського осередку громадянського суспільства і державної влади за відповідними статтями Основного закону, громадянська самоідентифікація учасників такого суспільства за конституційними правами, обов'язками і свободами людини і громадянина. Формується правова компетентність учасників громадянського суспільства, що передбачає систематичне вивчення ними таких документів, як Конституція України, Закон України «Про громадські об'єднання», проект Закону України «Про громадянське суспільство», що має стати правовою основою розвитку і функціонування громадянського суспільства.

На основі відповідних статей закону України «Про громадські об'єднання» готуються документи для офіційної реєстрації освітянського осередку ГС як громадського об'єднання. Готові документи оформлюються належним чином і подаються в органи реєстрації. Правова служба ГС здійснює юридичний супровід відповідної роботи його членів від її початку до завершення.

3. Висування нагальних проблем і пропозицій та їх громадське обговорення (деліберация).

На цьому етапі членами ГС, передусім представниками сфери ДЕМОС, визначаються (через систему ієрархічного і максимально розширеного представництва, що має механізм зворотного централізованого узагальнення думок) актуальні потреби і проблеми розвитку людини, суспільства, держави та пріоритети, порядок їх обговорення і прийняття шляхом голосування. Відбувається демократичне деліберативне обговорення нагальних проблем життя і розвитку громадян, народу та держави, систематизація цих проблем і встановлення першочерговості їх розгляду та вирішення. Виявлення проходить на зборах шляхом вільного висування, усного опитування, письмового анкетування, соціологічного дослідження тощо, за чим проводиться презентація, обговорення, аналіз та відбір переліку пріоритетних потреб, проблем та ідей щодо їх вирішення, що постають на шляху покращення життя народу, та обґрунтований розподіл їх на дві групи – для подальшого суспільно-громадянського (волонтерського) та державного (галузево-професійного) вирішення. Здійснюється режим народного, демократичного, деліберативного обговорення з використанням творчих і продуктивних методів, наприклад, комплексу технологій деліберативної мозкової штурму та творчого пошуку варіантів рішень з найвищою якістю («японські гуртки якості») тощо. Проводиться класифікація потреб, проблем за схемою «ціль-засіб», «мета-метод» на два класи – громадянські (волонтерські) та державні (галузево-професійні) і формулюються дві відповідні групи запитань і пропозицій для референдуму (5 запитань в кожній групі – так, щоб вони диференціювалися також за масштабом адресації – для людини, сім'ї, територіальної громади, громадянського суспільства та держави).

На основі суспільного обговорення, деліберативної пріоритетних проблем формуються пропозиції щодо їх вирішення суспільством і владою, волонтерами і службовцями державних інститутів. Сформульовані членами первинних осередків громадянського суспільства пропозиції щодо вирішення першочергових проблем покращення життя народу приймаються на проміжних голосуваннях як важливі для громадян і далі на кінцевому референдумі як проекти, обов'язкові для вирішення суспільством і державною владою.

Організовується соціологічною службою регулярно виявлення та систематизація актуальних для існування та розвитку освітянського громадянського суспільства, навчального закладу і освіти держави питань, проблем, пропозицій щодо перспектив життя учнів, педагогів, батьків, мешканців найближчого до навчального закладу місцевого середовища, регіону, країни та їх узагальнення – на основі спостереження, співбесід, ініціації, опитування, конструктивного діалогу, дебатів, мозкових штурмів, узагальнення та затвердження на зборах обґрунтованих і зважених пропозицій членів освітянського осередку ГС.

Соціологічна та соціально-психологічна служба налагоджує поточний процес неперервного спілкування, діалогу, дебатів, обговорення, деліберативної на зборах різноманітних проблем, формулювання пропозицій щодо поліпшення життя народу та визначення шляхів їх виконання на різних рівнях представництва ДЕМОСУ та їх узагальнену гласну презентацію координаційній службі та усьому ГС. Слід зазначити, що система прийняття рішень ГС щодо вимог до себе і влади для покращення життя має проходити ряд ієрархічних етапів. Так, на першому етапі це може бути вільне ініціативне висування різноманітних нагальних проблем і ідей окремими членами ГС або опитування з метою визначення усієї актуальної маси проблем. Цей проблемний масив має далі аналізуватися, узагальнюватися, систематизуватися, ієрархізуватися, визначитися пріоритетна послідовність його обговорення та виконання лідерами секторів ДЕМОСУ і далі – правовою, соціологічною, творчо-інноваційною, соціально-психологічною, волонтерською службами ГС та службою державної влади і службою ЗМІ, тобто в режимі гласності. Характер обговорення й опитування поступово змінюється з інформаційного, інформологічного на оцінювальний, референтний і тоді виникає необхідність громадського прийняття рішень через певні референтні голосування, можливо, спочатку Координаційною радою, котра має сформулювати питання для секторального голосування і загального кінцевого референдуму (проектів), а услід за цим організувати його проведення і обробку результатів. Згадаємо, що в Швейцарії щорічно проводяться 3-4 федеральні референдуми, десятки кантональних і сотні муніципальних плебісцитів, референтних опитувань тощо. Так діє демократія, народовладдя!

4. Формування першочергових проектів вирішення нагальних проблем та планів їх реалізації.

Порядок узагальнення та оформлення питань, проблем, ідей, пропозицій ГС відбувається на різних рівнях опитування громадської думки – ідеї знаходяться в аксіологічному ієрархічному русі і таким чином відбувається їх розподіл для вирішення самим громадянським суспільством (зокрема – через його волонтерські структури) і через владу – різними державними інститутами – наукою, системою освіти, економікою, промисловістю, військовими силами, правоохоронними органами тощо. Відбувається диференціація прийнятих рішень та шляхів їх виконання у формі створення обґрунтованих проектів на різних рівнях громадянського суспільства – від рівня освітянського осередку конкретного навчального закладу і навчальних закладів регіону до системи освіти в цілому, тобто до рівня всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства, інших його осередків, усього ГС держави. Отже, після такого проведення проблемних опитувань та узагальнення їх результатів Координаційна рада освітнього осередку ГС приймає рішення про визначення пріоритету проектів та їх виконання самими осередками ГС та офіційними владними структурами і підпорядкованими ним державними інститутами. Відбувається прогностичне інноваційне втілення результатів прийнятих проектів у громадянське і державне життя через більш конкретні плани з метою покращення життя громадян і суспільства, дітей та дорослих у різних його вимірах.

На основі формування, обговорення та прийняття учасниками громадянського суспільства шляхом проведення референтного голосування визначаються першочергові суспільні та державні проекти. Намічаються плани виконання проектних рішень шляхом систематизації, узагальнення і формування двох груп громадянських і державних проектів та планів їх виконання з метою реального покращення життя народу. Це здійснюється (в перспективі, коли воно буде створено, а на даному етапі футурогенно, прогностично) через проведення всеукраїнським громадянським суспільством референдуму з визначення значущості та першочерговості вирішення самим суспільством і державною владою нагальних проблем народу із застосуванням суспільно-волонтерських і державно-галузевих (професійних) ресурсів. На всеукраїнському референдумі освітянського осередку ГС приймається рішення щодо формування двох першочергових – громадянського і державного – проектів покращення життя народу. Разом з тим залишаються в проектному пакеті й інші чотири пари проектів – суспільних і державних, які утворюють певну їх чергу, вирішення яких планується пізніше. Тобто у проектному пакеті ГС завжди мають бути в роботі десять проектів – два першочергових вирішуваних, і вісім обговорюваних між засіданнями освітянського осередку. І цей пакет проектів має неперервно оновлюватися і конкретизуватися від засідання до засідання.

5.Голосування та референдум, мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання пріоритетних проектів.

Слід зазначити, що голосування в роботі освітянського осередку громадянського суспільства відбуваються неперервно – і на стартових, і на проміжних, і на завершальних етапах організації, вибору лідерів, розгляду та обговорення проблем, пропозицій, формування проектів і планів їх виконання. Голосування виконує функцію забезпечення стабільності, неперервності суспільного руху, продуктивності обговорення, оскільки усуває непотрібні емоції, критику і самокритику як гальмуючі творчість чинники, котрі майже виключаються таким чином і переносяться на момент голосування, де виявляються у відкритому чи закритому режимі варіантами «так» чи «ні» голосування. Референдум же юридично завершує цей процес (як суспільний конкурс нагальних проектів), результативно увінчує демократичну роботу ГС і робить його рішення обов'язковими для виконання суспільством і владою. Тобто маємо суспільну демократичну систему затвердження усіх питань роботи ГС: просте голосування – референтне голосування – референдум.

Прийняті на голосуваннях та референдумі більшістю голосів рішення є мобілізаційними щодо їх поточного і кінцевого виконання суспільством і владою. Ці рішення мають стимулювати, мобілізувати, концентрувати зусилля суспільства і влади на виконанні прийнятих проектів і планів. Разом з тим, думка меншості має бути врахована як прояв конструктивної критики у доведенні рішень до більш високого ступеня якості, у контролі за виконанням проектів і планів.

Після голосувань та референдуму обговорюються більш детально плани розробки двох першочергових, суспільного і державного, проектів – шляхом залучення громадянських (волонтерських) та державних (галузево-професійних) експертних і робочих ресурсів. Здійснюється детальна розробка громадянського (волонтерського) та державного (галузево-професійного) проектів і планів покращення життя народу на основі їх обговорення у відповідних сферах і службах, застосування проектних технологій, творчих методів, графічно-текстової мультимедійної презентації, проведення взаємного контролю і самоконтролю можливих виконавців, фахівців з проектування, конструювання, технології, економістів, менеджерів. Заразом служба ЗМІ забезпечує гласність усіх громадських процесів, завдяки чому у критичних ситуаціях можливе підключення думки членів різних секторів сфери ДЕМОС і служб та підсилення загального інтелектуального потенціалу, підвищення рівня ефективності дії громадянського підсилювача, суспільного «комп'ютера» у вирішенні нагальних проблем. У встановленні невіршуваності проблеми, неможливості розробки проекту і плану розглядається і приймається через голосування і референдум питання про їх відтермінування у часі, про

певну ротацию проектів в їх списках, звернення до проблем і проектів, що стоять нижче в їх прийнятому раніше референтному переліку.

Отже, в ході обговорення і голосування прогноуються можливості, а в ході референдуму актуалізується максимальна мобілізаційна готовність ГС і влади до виконання суспільних проектів наявними волонтерськими командами, а державних проектів – певними галузями народного господарства, підприємствами, спеціалістами – та наслідки втілення прийнятого громадянського і державного проектів у життя країни, суспільства, сім'ї та людини.

6. Контроль і відповідальність суспільства і влади за виконання прийнятих проектів.

В ході прогностичного обговорення процесу і наслідків здійснення громадянських та державних, проектів у життя, визначаються форми контролю і можлива відповідальність за позитивні та негативні наслідки: ухвала чи догана, посадове підвищення чи ротация кадрів – виконавців як з боку лідерів громадянського суспільства, так і службовців, посадових осіб держави.

Визначаються форми здійснення поточного і кінцевого контролю і відповідальності представників громадянського суспільства і державної влади за виконання визначених референдумом пріоритетних проектів і планів покращення життя народу, прийнятих на засіданнях (як теперішнього, так і попереднього) осередку громадянського суспільства проектів.

Виділяються внутрішній самоконтроль та зовнішній контроль на всіх етапах роботи, що супроводжується оцінкою виконання проектів самим громадянським суспільством в цілому, його службами і членами, експертними групами служб, волонтерською службою (наприклад у питаннях допомоги дітям, дорослим, людям похилого віку, педагогам, обдарованим і талановитим тощо) та професійними фахівцями місцевої влади, держави, державними службовцями, обов'язок яких полягає саме у служінні народові. Відбувається взаємний контроль усіма учасниками співдії і з боку ГС, і з боку державної влади. Проте контроль має бути конструктивним, не переходити у некеровану критику і критиканство.

Забезпечується самовідповідальність громадянського активу та відповідальність владних структур перед ГС за результати виконання громадянських і державних проектів і планів. У випадку їх ефективного виконання використовуються моральне заохочення через пресу, рекомендації електорату щодо ставлення на виборах до тих чи інших кандидатів у депутати тощо. У випадку невиконання застосовуються різні види відповідальності – від звітів з поясненнями у ЗМІ, громадського осудження, постановки питань про кадрову невідповідність деяких службовців, аж до актів протесту, передбачених законодавством. Відповідальність координаторів освітянського осередку здійснюється через їх звіти, заохочення або осуд, через дострокову ротацию і виводу зі складу координаційної ради тощо

Здійснюється неперервний соціально-психологічний супровід соціальними педагогами і практичними психологами всіх етапів становлення і функціонування освітянського осередку ГС та громадянської поведінки її членів (поточна психодіагностика, психорозвиток, психоконсультування, психотерапія, психокорекція тощо) – на громадських, волонтерських засадах, але в разі необхідності можливе звернення і до професійної компетентності спеціалістів на контрактній основі. Для відповідних витрат створюється і використовується спеціальний Фонд громадянського суспільства або можливості спеціально передбаченого для цього бюджетного фінансування, виділення спеціалістам грантів для надання ними кваліфікованих юридичних, психологічних, організаційних, технічних тощо послуг ГС, як це передбачено Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства. Набутий досвід побудови і функціонування громадянського суспільства неперервно вивчається й узагальнюється, піддається експертизі, визначаються подальші перспективи розвитку освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової громадянського суспільства регіону та країни.

7.Звіт про виконання проектів, законодавче забезпечення удосконалення і визначення наступних етапів роботи громадянського суспільства.

Підводяться підсумки завершеного циклу (поточного, місячного або квартального) роботи громадянського суспільства його учасниками і лідерами, здійснюється оцінка зробленого, оформлюються і публікуються звіти, в тому числі і в ЗМІ, висуваються пропозиції щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства у всіх його ланках, визначаються перспективи – найближчі (готовність до наступного засідання), середньострокові (декілька місячно-квартальних циклів) та віддалені (планування на рік і далі). Оцінюються членами громадянського суспільства якість процесу і результатів його функціонування на основі паритетної взаємодії з державною владою та обговорення шляхів удосконалення спільної роботи. Розробляються плани майбутніх дій громадянського суспільства відповідно до наступності і почерговості розгляду і формулювання інших проблем, які були поставлені і прийняті через референдум на даному засіданні громадянського суспільства і можуть бути уточнені у проміжку часу між засіданнями в самостійному, так би мовити домашньому порядку.

Здійснюється висування юридичних пропозицій щодо правового удосконалення діяльності громадянського суспільства та державної влади, що необхідне для підвищення ефективності їх спільної роботи з покращення життя народу (обговорення, оцінка роботи, своєї та інших учасників, їх враження і побажання). Формулюються юридичні доповнення і поправки, зокрема пропозиції щодо внесення змін з боку освітянського та інших осередків громадянського суспільства спільно з народними депутатами до проекту Закону

«Про громадянське суспільство в Україні» в редакції 2002 року (або пізнішого проекту 2013 року) і його включення та прийняття народними депутатами, приміром – від відповідних територіальних громад до порядку денного роботи ВР України. Можливо вдасться нарешті хоча б з третьої спроби прийняти цей закон ВР про правознавче забезпечення дії прямої демократії, передбаченої Конституцією України.

Таким чином, дана орієнтовна програма визначає логіку, послідовність дій з розвитку та діяльності освітянського осередку громадянського суспільства, що необхідно для розуміння його сутності. Громадянське суспільство може утворюватися і функціонувати шляхом певної модифікації традиційних зібрань громадян або об'єднаних територіальних громад, передбачених реформою децентралізації.

Для обговорення і відпрацювання більш конкретних питань побудови і функціонування громадянського суспільства розглянемо їх на прикладі соціально-психологічного тренінгу розвитку первинного освітянського осередку громадянського суспільства.

11. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ ПЕРВИННОГО ОСВІТЯНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ДІЄВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПАРТНЕРСЬКІЙ ВЗАЄМОДІЇ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

11.1. Передмова: мета, завдання, принципи і порядок роботи тренінгу, в залежності від кількості учасників, технологічні моменти тренінгу.

В тренінгу моделюються основні функції громадянського суспільства (ГС), що визначаються Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання», проектом Закону України «Про громадянське суспільство в Україні» від 2002 року, наявним зарубіжним досвідом та існуючими науковими даними щодо розвитку громадянського суспільства як форми прямої розширеної демократії.

Мета тренінгу передбачає:

- формування компетентності учасників тренінгу у питаннях створення та роботи, організації та функціонування первинного осередку громадянського суспільства на базі освітянського (науково-дослідного, навчального) закладу;

- навчання правових і організаційних засад цієї роботи, зокрема знання відповідних статей Конституції та інших законів України, проекту закону «Про громадянське суспільство в Україні», уміння їх імплементації на основі демократичних принципів, процедур і умов;

- формування здатності до продуктивного спілкування між членами громадянського суспільства (ГС), демократичного обговорення, деліберативної та вирішення ними нагальних проблем країни у партнерській взаємодії з обраною ним державною владою (ДВ).

- розвиток здібностей до розробки на демократичній основі соціально-економічних, культурних тощо проектів покращення життя народу шляхом послідовного та обґрунтованого вирішення його нагальних проблем;

- надання консультативно-тренінгових послуг спеціалістам з питань створення первинних освітніх осередків ГС у різних навчальних закладах;

Завдання тренінгу співпадають з назвою 7 етапів його роботи, що наводяться далі у загальному алгоритмі побудови і функціонування первинного освітянського осередку ГС і далі – у процедурі здійснення сценарію тренінга.

Принципами роботи тренінгу є:

- Конфіденційність;
- Активність і актуалізація здібностей, обдарувань, талантів учасників;
- Участь у тренінгу впродовж усього періоду його роботи;
- Діагностика актуальних властивостей особистості;
- Створення атмосфери довіри і відвертості;

- Презумпція демократії, тобто незаперечне визнання і прийняття, відповідно до Конституції, принципу народовладдя, за якого влада юридично і фактично належить народу і проголошується свобода і рівноправ'я усіх громадян;

- Принцип конституційного, громадянського, особистісного самовизначення учасників тренінгу, самоідентифікації тренінгової групи як освітнянського осередку ГС, тобто Конституційно зумовленої форми, осереддя прямої, розширеної, позавладної і позаринкової демократії, безпосереднього народовладдя, яка паритетно доповнює інші форми представницької демократії, органи державної влади і має на меті покращення життя народу через застосування демократичних принципів і процедур, що сприяють виявленню і розв'язанню нагальних проблем народу шляхом повнішого і ефективнішого використання ресурсів суспільства і держави.

- Відсутність зловживання критикою, голослівних сумнівів і звинувачень одне одного, перенесення критики на етап голосування, коли можна висловити своє ставлення демократичним шляхом – дуже важливим є вироблення позиції співробітництва і злагоди за наявності адекватних форм самоконтролю і контролю громадянської поведінки;

- Наявність зворотного зв'язку;

- Опора на кращі традиції минулого, на принцип «тут і тепер», на оптимістичну спрямованість у майбутнє;

- Відкритість у спілкуванні та продуктивність діалогу, включення в публічне обговорення, демократичну деліберацію проблем, пропозицій, проектів;

- Увага передусім до поведінки особистості, до її позитивних проявів;

- Партнерство і взаємодопомога;

- З попередніми принципами пов'язаний принцип організованості, синтезу зусиль, суспільного синергетизму, соціальної солідарності, творчого додання стихійності й ентропії;

- Принцип стимулювання усіх учасників до висування реальних і вирішуваних проблем, їх обговорення в ході діалогу, дискусії, дебатів, делібрації, актуалізація творчої та інноваційної діяльності, взаємного консультування, прийняття конструктивних рішень та їх виконання на базі використання громадсько-волонтерських, суспільно-державних та державно-професійних ресурсів, акцент на прогресивну громадянську поведінку,

- Акцентування учасників на громадянську підготовку, творчу, продуктивну працю, взаємне кооперативне підсилення, мультиплікацію їх особистісного громадянського потенціалу та його актуалізацію.

Порядок роботи тренінгу в залежності від кількості учасників:

a) масовий варіант, за схемою марафону, «форуму-театру» або розширеної (на зразок телевізійного шоу-реаліті) ділової гри з кількістю 50-70-150

учасників (залежно від ситуації проведення тренінгу – в школі, районі, обласному центрі, столиці, учбовій телестудії тощо – з відповідною системою представництва і делегування повноважень); одночасно утворюються дві сфери: велике коло – «народ» («ДЕМОС»), яке сегментується за територіальним принципом (вулиці, райони міста, області); в середині «народного» кола розташовується коло координаторів (вони теж народ, його спеціалізовані представники, що представляють і тим самим інтегрують усі сегменти народу); внутрішнє коло – це група координаторів сегментованого ГС, яку складають лідери служб ГС та їх заступники, представники державної влади (ДВ) і ЗМІ. Виділяються лідери таких служб ГС, як правова (юридична), соціологічна (регламентна), економічна, педагогічна, соціально-психологічна, творчо-інтелектуальна, міжнародна тощо, представники ДВ – законодавчої, виконавчої, судової – та ЗМІ;

б) малий варіант з одним колом із 15-20 учасників з відповідною, але формалізованою скороченою диференціацією на сфери і служби, в якому деякі процедури редукуються, реалізуються символічно у вербальному, інструктивному плані;

в) тренінг ведуть два інструктори (тренери), по чергово змінюючи одне одного, враховуючи велике психофізіологічне та інтелектуальне навантаження на них.

Тривалість роботи: масового варіанту (марафон, форум-театр, шоу-реаліті) – 2-3 дні, 3-5 годин кожний день, а малого варіанту 3-5 годин; в першому випадку відпрацьовується найповніше весь сценарій, у другому випадку – лише частково, формально, вербально.

Технологічні моменти проведення тренінгу, важливі для ведучих, полягають в тому, що нормальний хід тренінгу має забезпечуватися командою менеджерів, яку очолюють, як мінімум, два ведучих та їх помічники, котрі мають досконало знати сценарій і виконувати якнайменше наступні функції:

- Визначення мети і завдань;
- Структурування учасників у групи, їх розміщення відповідно до мети і завдань;
- Впорядкування, організація роботи;
- Забезпечення роздавальними матеріалами ;
- Обслуговування функціонування певної апаратури, зокрема мікрофонів, мультимедіа, комп'ютерів, роздача паперу, фломастерів, ручок тощо;
- Супроводжувати виконання визначених вправ, ігор, спілкування, подавати певні команди, формувати робочі групи тощо;
- Обговорення звітів про результати кожного етапу та перехід до наступного етапу тощо.

11.2. Загальний алгоритм роботи первинного тренінгового осередку громадянського суспільства у навчальних закладах системи освіти.

Вказаний алгоритм включає в себе 7 етапів роботи, які узагальнено описані в орієнтовній програмі експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства у попередньому розділі.

1. Збір громади та організація громадянського суспільства.

Вступ: мета, завдання, принципи і порядок роботи учасників тренінгу, визначення громадянського суспільства та демократичних принципів і процедур його роботи, етичний кодекс, універсалиї (принципи) діалогу та спілкування, знайомство учасників.

Організація тренінгового осередку громадянського суспільства, визначення характеру представництва і повноважень його учасників.

2. Правове забезпечення та легітимізація діяльності громадянського суспільства.

Конституційна, правова підготовка, ідентифікація учасників тренінгового суспільства як громадянського (права, обов'язки, свободи людини і громадянина) тощо.

3. Висування загальних проблем і пропозицій та їх громадське обговорення і затвердження (деліберація).

Визначення актуальних проблем розвитку людини, суспільства, держави та пріоритету, порядку їх обговорення і вирішення шляхом голосування.

Суспільне обговорення, деліберація пріоритетних проблем та пропозицій щодо їх вирішення суспільством, волонтерами, і владою, службовцями державних інститутів.

4. Формування першочергових проектів вирішення загальних проблем та планів їх реалізації.

Формування, обговорення та прийняття учасниками тренінгового громадянського суспільства (шляхом проведення проміжних референтних голосувань і кінцевого референдуму) першочергових суспільних та державних проектів.

Обговорення планів виконання двох першочергових, суспільного і державного, проектів шляхом залучення громадянських (волонтерських) та державних (професійних) ресурсів.

Прогнозування в ході обговорення можливостей і наслідків втілення результатів розробки громадянського і державного проектів у життя країни, суспільства, сімей та людини.

5.Голосування та референдум, мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання пріоритетних проектів.

Відбувається послідовне голосування і прийняття рішень учасниками тренінгу на всіх проміжних етапах роботи і кінцевий референдум після формування проектів і планів їх виконання як обов'язкових для суспільства і владних структур. Це сприяє мобілізації усіх наявних суспільних (волонтерських) і державних (галузевих і професійних) ресурсів на виконання в умовах тренінгу пріоритетних проектів у вигляді планів їх реалізації.

6.Контроль і відповідальність суспільства і влади за виконання прийнятих проектів.

Визначення форм контролю та відповідальності за виконання прийнятих на засіданнях (минулому і даному) тренінгового громадянського суспільства проектів службами тренінгу – правовою, соціологічною, економічною тощо.

7.Звіт про виконання проектів, законодавче забезпечення удосконалення і визначення наступних етапів роботи громадянського суспільства.

Підведення підсумків тренінгу кожним учасником і його ведучими, оцінка зробленого, оформлення його результатів у формі звіту, висування пропозицій щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства, визначення перспектив, найближчих (наступного заняття), середньострокових (декількох наступних циклів) та віддалених (на рік і далі).

11.3.Докладна процедура здійснення сценарію тренінгу.

1.ЗБІР ГРОМАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Вступне слово ведучих інструкторів (тренерів): мета, завдання, порядок роботи учасників тренінгу, визначення громадянського суспільства та демократичних принципів і процедур його проведення, етичний кодекс, універсальні діалогу, спілкування, первісне комплектування сфер, знайомство.

Тренінг ведуть 2 спеціально підготовлені інструктори (тренери), яким допомагають помічники (секретар, асистенти). Далі курсивом наводиться текст усного звернення інструкторів до учасників:

- Дякуємо Вам за згоду взяти участь у тренінгу з розвитку освітянського осередку громадянського суспільства в нашому навчальному закладі (інституті)! Мабуть серед присутніх є такі, хто вперше зустрівся з даним терміном і хоче запитати, а що це таке – громадянське суспільство. Тому я спробую відповісти на це запитання. Якщо говорити стисло, то це зібрання

юних і дорослих громадян, які займаються певними справами для покращення свого життя. Такі зібрання влаштовувалися століттями і тисячоліттями тому назад і називалися віче, радами, комунами, толоками, на яких обговорювалися і вирішувалися спільні проблеми, висувалися пропозиції і намічались плани їх розв'язання. Були часи, коли громада сама розв'язувала всі свої проблеми. Проте з часом почали формуватися поліси і держави, з'явилася державна влада, яка взяла на себе функцію управління народом і представництва його інтересів. В одних країнах це вдавалося робити успішно, в інших навпаки. Існує теорія і практика громадянського суспільства (ГС). Багато зробили для теоретичного обґрунтування проблеми розвитку ГС Монтеस्क'є, Ж.-Ж.Руссо, Гегель, Алмонд, Поппер і багато інших філософів, соціологів, психологів, педагогів. Є блискуча практика розвитку і функціонування ГС у світі. Це передусім ГС у Швейцарії, яке функціонує вже більше п'яти століть і призвело до найкращого рівня життя народу. Так, назвемо лише декілька показників. Приміром, за даними 2017 року, середня заробітна плата швейцарців сягає 3855 доларів, за цим показником Швейцарія в останні роки займає перше місце у світі. А середня тривалість життя дорівнює 83 роки, за яким Швейцарський Союз займає 4 місце у світі. Це також майже п'ять століть мирного життя в умовах, коли навколо цієї країни відбувалися численні війни, революції, кризи. Це передова швейцарська освіта і наука. Для психологів і педагогів це всесвітньо відомі психологи К.Юнг, Ж.П'яже і С.Фанті, а також педагог Песталоцці. У другій половині XIX століття видатний український філософ і педагог М.П.Драгоманов, проживаючи в Женеві, закликав співвітчизників придивитися до політичного устрою Швейцарії і США і запозичити найкраще для устрою України та Росії.

В конфедеративній Швейцарії неперервно збираються громадяни, які обговорюють проблеми народного життя, висувують пропозиції щодо їх вирішення, затверджують їх на референдумах, пред'являють їх державним інститутам, контролюють їх виконання. За останні 25 років були прийняті на п'яти тисячах федеральних, кантональних та муніципальних референдумах відповідна кількість народних рішень, з яких реалізовано у життя 74%.

Враховуючи досвід роботи ГС у Швейцарії, Німеччині, скандинавських країнах, Євросоюзі, США, вивчаючи численну літературу з цієї проблеми, в тому числі і підручники для студентів, а також беручи до уваги наші враження від двох українських майданів, ми пропонуємо наступне визначення.

Громадянське суспільство – це позадержавні і позаринкові об'єднання громадян, які, використовуючи демократичні принципи і процедури на зібраннях громадян, спільно обговорюють потреби і проблеми життя народу (в США вони називаються делібераціями або дорадчими нарадами), висувують відповідні до них пропозиції, визначають їх, приймають на ре-

ферендумі як пріоритетні і обов'язкові для суспільства і влади, формують проекти і плани з їх реалізації з метою покращення життя народу. ГС діє в режимі неперервного розв'язання проблем життя шляхом використання мудрості народу, пошуку і використання невичерпних суспільних і державних ресурсів. Водночас використовується величезний потенціал прямої і розширеної демократії, Основного закону – Конституції та інших законів для досягнення щастя народу. Цьому допомагає освіта і наука, діючі в ній демократичні засади. Так, на переконання А.С.Макаренка, що побудував у своїх навчально-виховних закладах освітянську модель громадянського суспільства, щастя окремої людини можливе лише за умов щастя всіх людей і навпаки. Якщо сказати стисло, то ГС – це демократичний вирішувач проблем народного життя з притаманними йому процедурами і методами, інакше кажучи – своєрідний соціальний комп'ютер, мультіплікатор, системний підсилювач творчих сил громадян, ефективність роботи якого значно перевищує просту суму зусиль окремих людей.

В сучасній Україні, що прямує в Євросоюз, прагнення до розвитку і перші кроки зі створення ГС виявлялися на майданах, у спробах прийняти Закон «Про громадянське суспільство в Україні» в редакції 2002 і 2013 років, в Указі Президента України від 26 лютого 2016 року, яким затверджена Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства, у щорічних планах Кабміну щодо реалізації даної стратегії і планах МОН по громадянському вихованню тощо. В Україні працює НДІ громадянського суспільства. До науково-методичної розробки відповідних питань долучається УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, де відкрита відповідна планова тема. В ППООД на початку 2017 року був виданий практико орієнтований журнал «Територія успіху» №1 (4) з темою випуску «Освіта дорослих і розвиток громадянського суспільства», а 2-3 листопада 2017 року був проведений міжнародний форум на тему «Освіта дорослих і розвиток громадянського суспільства». У листопаді 2017 року вийшли відповідні до Указу Президента України методичні рекомендації Рибалки В.В., після чого він отримав розпорядження директору ППООД Л.Б.Лук'янової розробити сценарій тренінгу з розвитку освітянського осередку ГС, який вже готовий для апробації і апробується в різних навчальних і науково-дослідних закладах.

- Загальна мета тренінгу: формування компетентності учасників у питаннях організації та роботи первинного освітянського осередку громадянського суспільства; навчання правових засад цієї роботи, зокрема знання відповідних статей Конституції України, та умінь їх реалізації у соціально-економічні проекти покращення життя народу; розвиток здатності до партнерського спілкування і взаємодії між членами ГС та обраною ним державною владою; оволодіння навичками висування та обговорення нагальних

проблем та пропозицій щодо їх вирішення у вигляді певних проєктів; розробка планів реалізації проєктів покращення життя народу; удосконалення зусиллями учасників проєкту закону «Про громадянське суспільство в Україні» та його прийняття ВР.

- Первісне комплектування сфер ГС і ДВ; до сфери «ДЕМОС» ГС запрошуються керівники громадських організацій – профспілкових, культурних, творчих, виховних, вікових, гендерних тощо; до сфери «КООРДИНАТОРИ» юристи, соціологи, психологи, педагоги, представники державної влади – керівники освітніх закладів та їх помічники; представники ЗМІ.

- Розміщення членів сфер у двох колах: а) «народ» (ДЕМОС) – амфітеатр, тобто власне громадянське суспільство і б) «координатори» – представники служб ГС – правової, соціологічної, економічної, педагогічної, психологічної, творчо-інноваційної, міжнародної та державної влади з її законодавчою, виконавчою та судовою гілками, представник ЗМІ. У малому варіанті тренінгу, з кількістю учасників 15-20 громадян, утворюється одне коло з тренером-ведучим та його помічниками з відповідною поточною ротацією функцій та інтеграцією учасників у ході тренінгу. У другому випадку відбувається скорочення часу, формалізація деяких функцій учасників тренінгу.

- Перед кожним учасником презентуються на екрані мультимедійної системи або розкладаються тексти законодавчих актів, офіційні документів, методичні матеріали, чисті аркуші паперу формату А4, А3, А2, олівці, фломастери тощо.

- Апаратура: мікрофони, комп'ютери, монітори, мультимедійний екран, динаміки тощо, що передбачає участь відповідного обслуговуючого персоналу.

- Почергове знайомство з учасниками ГС і ДВ, з їх очікуваннями і побажаннями. Перед кожним учасником має стояти на столі паперовий трикутник із зігнутого навпіл аркушу паперу форматом А4, на зовнішній стороні якого спочатку записується його ігрове ім'я (допускається використання власного імені), а далі, на наступних етапах, – конституційне «прізвище», громадянське кредо, домінуючі особистісні властивості, що полегшує утворення служб ГС і ДВ. На зворотному боці аркушу кожний учасник в кінці тренінгу пише свій стислий відкоригований словесний суспільно-громадянський портрет як певний результат своєї участі. Завчасно готуються сигнальні плакати, чисті аркуші, на яких попередньо або поточно робляться інформаційні нотатки.

Учасники отримують та послідовно обговорюють (привласнюють) пункти Етичного кодексу роботи та універсалії (принципи) діалогічного спілкування між собою, приймають самозобов'язання їх дотримуватися в ході роботи.

Організація тренінгового осередку громадянського суспільства, визначення характеру представництва і повноважень його учасників. Здійснюється остаточне структурування присутніх на сфері: а) «ДЕМОС», громадянське суспільство народу (в обох випадках – у масовому варіанті і у кількості лише 15-20 учасників) та б) «КООРДИНАТОРИ», робочі служби ГС (правова, соціологічна, економічна, педагогічна, психологічна, творчо-інноваційна, міжнародна тощо), до цієї координаційної служби долучаються представники державної влади народу (законодавчої, виконавчої, судової), а також – представник ЗМІ, що відповідальний за гласність; здійснюється легітимізація ГС, складання договорів між членами ГС і представниками влади.

Структурування учасників тренінгу відбувається за доцільно-добровільним принципом. До кола «ДЕМОС» запрошуються у випадку широкого та репрезентативного представництва представники територіальних громадських освітянських об'єднань з усіх областей України. Мова йде про такі об'єднання, як:

- Профсоюзи працівників освіти і науки;
- Асоціації матерів і батьків;
- Учнівські та студентські об'єднання;
- Мала академія наук школярів;
- Працівники освіти дорослих;
- Педагогічне товариство, яке утворюється викладачами вищих навчальних закладів і співробітниками інститутів НАПН України;
- Товариство психологів, в яке входять наукові працівники інститутів НАПН України, вищів і психологічної служби системи освіти і освіти дорослих;
- Творчі спілки (письменників, художників, кінематографістів тощо).

Сфера «ДЕМОС» розподіляється на 25 секторів, кожний з яких складається з 8 представників означених вище обласних територіальних об'єднань і нараховує таким чином 200 представників. З часом впроваджується ієрархічний, дистанційний (мобільні телефони, смартфони, планшети, скайп ноутбуків тощо) принцип представництва, коли кожний представник кожного сектору «ДЕМОСУ» налагоджує оперативну комунікацію в режимі онлайн з членами своїх територіальних об'єднань, передусім, з їх керівництвом, активом і волонтерськими групами при них (приміром до 20-30 громадян). Тому за належного інформаційного забезпечення у роботу тренінгу в найближчій перспективі можуть бути залучені до 5000-7500 громадян. А у середньостроковій і віддаленій перспективі – десятки і сотні тисяч громадян, які причетні до системи освіти – учнівської та студентської молоді, батьків, викладачів, науковців тощо. Функції сфери «ДЕМОС» – визначення проблем, генерування ідей і пропозицій щодо їх вирішення, формування проєктів, складання планів щодо їх розробки і втілення у життя, прийняття найбільш пріоритетних з них до розробки шляхом голосування, участь у поточних голосуваннях

та загальному референдумі ГС, проведення поетапного та кінцевого контролю і накладання відповідальності на виконавців з боку ГС і ДВ.

Сфера «КООРДИНАТОРИ» складається із професійно підготовлених, незалежних від влади спеціалістів, які здійснюють консультативні, дорадчі, регламентні, тренувальні, планувальні, інноваційні, волонтерські, прогностичні функції, професійного супроводу роботи сфери «ДЕМОС», тобто громадянського суспільства.

Це представники таких служб, як:

- Правова служба (спеціалісти з громадянського та державного права);
- Соціологічна служба;
- Економічна служба;
- Медична служба;
- Педагогічна служба;
- Психологічна служба;
- Творчо-інноваційна служба;
- Волонтерська служба;

В цю ж сферу входять також державні службовці, що представляють три гілки влади – законодавчої (народні депутати чи депутати місцевих рад, що входять, приміром, до комітету освіти і науки), виконавчої (члени МОН України чи відповідальні за освіту і науку місцевих адміністрацій, дирекції закладів) та судової влади – адвокати, спеціалісти з адміністративного та державного права тощо.

Вибір і запрошення представників обох сфер відбувається на добровільній основі, звернення спрямовуються до представників усіх зазначених категорій, починаючи від самого вищого рівня і нижче. У випадку відмови від участі в роботі тренінга, вказані представники замінюються обраними з числа громадянського суспільства виконавцями замінюваних ролей. До роботи волонтерських груп запрошуються добровольці з числа старшокласників, студентів, молодих педагогів, батьків учнів .

Обов'язковим є обрання голосуванням лідерів і заступників секторальних груп в сфері «ДЕМОС» і спеціалістів в сфері «КООРДИНАТОРИ» – щоб затвердити їх повноваження на представництво і керівництво секторами і зберегти у всіх можливих далі ротаціях постійне ядро ГС, керівництво волонтерських команд, що необхідно для набуття досвіду роботи у ГС з виконання поточних завдань.

Для кращого обґрунтування комплектування сфер, служб і робочих груп підключається психологічна служба сфери «КООРДИНАТОРИ», що виконує, приміром, психодіагностичну функцію – за умов наявності замовлення, конкурсної ситуації, часу тощо. Вона може здійснювати тестування комунікаційно-організаційних схильностей, інтелектуальних здібностей, психофізіологічних особливостей особистості всіх учасників тренінгу. Ця служба

може також налагодити оперативне психологічне консультування членів ГС і ДВ на предмет виявлення і актуалізації скритих особистісних ресурсів, необхідних для ефективного виконання ролевих функцій.

Роздавальний матеріал:

Список необхідних документів відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання».

Проект суспільно-громадянського договору між первинним освітянським осередком громадянського суспільства навчального закладу та представниками місцевої влади.

Вказані формальні процедури є конче необхідними, оскільки, як показує життя, і представникам «громадянського суспільства» і представникам «державної влади» властивий недостатній рівень правової культури. А без правової культури неможливо побудувати дієві ГС, ДВ і ДЕРЖАВУ!

2.ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

На цьому етапі здійснюється конституційна, правова підготовка, ідентифікація учасників тренінгового суспільства як членів громадянського суспільства (права, обов'язки, свободи людини і громадянина), конституційне самовизначення себе членами громадянського суспільства і державної влади за відповідними статтями основного закону.

Кожний учасник отримує в якості роздавального матеріалу (або сприймає і вивчає по екрану мультимедійної системи) список із 19 статей Основного закону України, що стосуються сутнісних засад демократії, прав громадян на об'єднання тощо і по черзі обирають, бажано не повторюючи вибір попереднього учасника, «свою» найбільш прийнятну для нього, значущу або улюблену статтю Конституції України з цих наведених в їх переліку 19 статей (див. Додаток), обґрунтовує її, «привласнює» її та формулює своє конституційне прізвище, використовуючи для цього одне-два ключові слова з цієї статті. Це прізвище пишеться нижче ігрового імя на зовнішній стороні зігнутого навпіл іменного аркушу великими літерами – щоб можна було прочитати присутнім і особливо – керівникам ГС і відповідних служб. Наприклад учасник з ігровим іменем «ВАЛЕРІЙ» обирає першу статтю Конституції та формулює відповідне конституційне прізвище, що записує під ігровим імям на папері, наприклад, як:

ВАЛЕРІЙ

Ст. 1.ДЕМОКРАТ

(або Ст.1.НЕЗАЛЕЖНИК, Ст.1.ПРАВОВАХИСНИК, Ст.1.ДЕРЖАВНИК). Номер статті слід наводити обов'язково.

Здійснюється громадянська самоідентифікація учасників тренінгу за основними, конституційними, правами, обов'язками, свободами людини і громадянина.

Процедура цього етапу в деяких аспектах повторює попередню. Треба вибрати із списку прав, обов'язків та свобод ті три, що наводяться в їх списку і є найбільш значущими для учасника – тобто конкретні найбільш прийнятні або характерні для нього право, обов'язок, свободу, і записати їх як своє громадянське кредо. Громадянське кредо записується учасником на іменному папері нижче ігрового імені та конституційного прізвища. Разом вони будуть виглядати так:

ВАЛЕРІЙ

Ст. 1. ДЕМОКРАТ

ЖИТТЯ, ВЛАСНИК, ЗАХИСНИК

Ці три слова утворюють громадянське обличчя учасника тренінгу.

Роздавальний матеріал наводиться у Додатку.

Кожному учаснику роздається нормативний список властивостей особистості, який треба вивчити, а потім обрати з нього три властивості, які найбільше притаманні йому і записати їх унизу під попередніми складовими соціально-психологічного портрету особистості громадянина як прояви його громадянської індивідуальності. Робиться особистісна самодіагностика учасників за нормативним переліком властивостей особистості (див. у розділі 5 посібника контент-частотну формулу властивостей особистості). Наведемо нижче цей портрет, доповнюючи те, що учасник зробив раніше

ВАЛЕРІЙ

Ст. 1. ДЕМОКРАТ

ЖИТТЯ, ВЛАСНИК, ЗАХИСНИК

ТВОРЧИСТЬ, ДУХОВНІСТЬ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Уважний погляд на зміст цього соціально-психологічного портрету громадянина дає підстави для змістовної характеристики учасника як члена ГС з певними функціональними можливостями. Лідери ГС і представники служб і влади можуть звертатися до кожного учасника під час виконання поточних завдань не всліпу, а знаючи їх певні рольові можливості. З іншого боку, на основі проведеного конституційного самовизначення, громадянської самоідентифікації, особистісної самодіагностики кожний учасник може краще зрозуміти, з якими секторами ГС, службами координаційної сфери і гілками ДВ він хотів би співпрацювати далі в тренінгу. Разом з тим краще усвідомлюються функціональні можливості членів ГС, конкретних служб, гілок влади та ЗМІ (преса, радіо, ТБ, Інтернет-видання).

Все це кожному учаснику необхідно записати на сигнальному плакаті форматом А4, який слід піднімати, коли відбуватиметься остаточне структурування присутніх на сфері, служби, волонтерські групи тощо.

Важливо вже на цьому етапі виділити лідерів цих сфер (бажано також і їх заступників), які будуть провідними діючими особами на наступних етапах

роботи. Якщо дозволяє час і є декілька кандидатів на одне місце (за великої кількості учасників тренінгу), то для більш точного обрання лідерів, їх заступників і лідерів волонтерських груп, представників державної влади, далі можна вдатися до послуг психологічної служби і провести необхідне тестування кандидатів.

Коли відповідні сфери, служби і робочі групи скомплектовані, то здійснюється легітимізація ГС відповідно до закону «Про громадські об'єднання». Для цього правовою службою ГС оформляються і подаються у відповідні органи управління освіти і науки місцевої адміністрації певні документи для реєстрації ГС. Цей етап можна реалізувати в умовах тренінгу і формально, письмово чи усно, але чітко проговорити це представниками правової служби ГС і представниками судової влади ДВ. Між учасниками тренінгу, тобто членами ГС і ДВ укладаються стислі угоди – на зразок того, що пропонується у Додатках. Цей договір також може бути укладений у вербальній формі, але чітко, з проговорюванням усіх пунктів зацікавленими сторонами угод, а також затвердженням голосуванням.

3.ВИСУВАННЯ НАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І ПРОПОЗИЦІЙ ТА ЇХ ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ І ЗАТВЕРДЖЕННЯ (ДЕЛІБЕРАЦІЯ).

Визначаються актуальні проблеми розвитку людини, суспільства, держави та пріоритет, порядок їх обговорення і прийняття до вирішення шляхом голосування. Виявлення актуальних проблем відбувається шляхом вільного висування, усного опитування по черзі, письмового анкетування, соціологічного дослідження тощо, після чого вони фіксуються, презентуються, обговорюються. Здійснюється їх аналіз та відбір, складається їх перелік як пріоритетних потреб, проблем та ідей, що постають на шляху покращення життя народу. Вони обґрунтовано розподіляються на дві групи: а) для подальшого суспільно-громадянського, волонтерського і б) державного (галузевого, професійного) вирішення. Дотримується режим народного, демократичного віче, громадського обговорення, деліберативної. Як додаткові використовуються творчі і продуктивні методи, наприклад, технології мозкового штурму та пошуку варіантів рішень з найвищою якістю («японські гуртки якості») тощо; проводиться класифікація потреб, проблем, пропозицій за схемою «ціль-засіб», «мета-метод» на дві групи – громадянські (волонтерські) та державні (галузево-професійні); формулюються дві відповідні групи проблемних запитань для голосування (треба вибрати 5 в кожній групі з попереднього необмеженого їх списку).

Отже, виявлення, усвідомлення та ранжування проблем і пропозицій з точки зору вірогідності їх вирішення ГС і ДВ відбувається в умовах тренінгу через наступні кроки:

- Вільне висунання потреб і проблем та їх послідовне обґрунтування кожним учасником по колу з їх реєстрацією секретарем тренінгу;
- Усне опитування і письмове анкетування за допомогою опитувальника, що наводиться у додатку;
- Колективна презентація, обговорення та обґрунтування потреб, проблем і пропозицій з їх вирішення;
- Вивчення міжнародного досвіду виявлення проблем покращення життя народу;
- Аналіз, узагальнення, класифікація проблем, їх розподіл на дві групи: а)вирішуваних ГС, його волонтерськими службами та б)розв'язуваних гілками державної влади, тобто науковими, освітніми, виробничими, економічними, транспортними тощо галузями народного господарства та професіоналами – науковцями, інженерами, технологами, конструкторами тощо;

Результатом здійснюваного процесу має бути формулювання двох груп потреб і проблем у своїй підготовленій до ранжувального голосування формі у кількості 15-20 одиниць в кожній групі. В кожній з цих двох груп має після голосування залишитися по п'ять відредагованих, добре і однозначно зрозумілих питань. З них далі, після подальшого «референдумного» ранжування обираються дві основні обов'язкові для виконання проблемні групи як основа формування далі двох груп проектів. Повний ранжований список (5 x 2 = 10) виступає як перспективний для роботи учасників тренінгу, а також як резервний на той випадок, якщо перші за рангом проблеми як основи двох першочергових проектів виявляться важко або принципово невирішуваними.

Як допоміжний матеріал презентується опитувальник для виявлення актуальних проблем і пропозицій членів громадянського суспільства, тобто вимог до членів самого суспільства і представників влади – для покращення справ у різних сферах життя народу (див. у Додатках проект опитувальника).

Робиться перерва на відпочинок (на обід – у малому тренінгу, до наступного дня – у марафоні).

Для ШООД НАПН України, де можливе проведення тренінгу, можна передбачити, постановку і обговорення проблеми зі створення на базі ШООД і в межах оточуючої Інститут територіальної громади первинного осередку ГС за участю інших освітянських установ на зазначеній території. Останній можна розглядати як певну організаційну матрицю для репродукування далі первинних освітянських осередків ГС як по горизонталі, так і по вертикалі. Тим більше, що в ШООД вже існує консультативно-тренінговий психологічний центр.

Здійснюється підготовка до проведення голосування в територіальних секторах сфери «ДЕМОС» учасників тренінгу у формі оцінювального опитування. Одночасно в бюлетені вносяться дві групи питань (проблем) по п'ять питань в кожному переліку, що отримали найвищі бали у голосуванні в секторах. Кожному учаснику голосування пропонується пронумерувати представлені питання за п'ятибальною шкалою оцінок (найбільш значущі – 5 балів, найменш значущі – 1 бал). Після голосування відбувається підрахунок балів шляхом їх звичайного складання, а отримані суми балів виступають підставою для ранжування цих проблем за критерієм першочерговості та обов'язковості. На наступному етапі секторальні результати узагальнюються на сфероїдальному референтному оцінюванні і виділяються дві групи найбільш актуальних проблем – по п'ять проблем в кожній групі – 5 суспільних та 5 державних проблем, на основі яких формуються 10 проектів.

4. ФОРМУВАННЯ ПЕРШОЧЕРГОВИХ ПРОЕКТІВ ВИРІШЕННЯ НАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ТА ПЛАНІВ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ.

Продовжується неперервне суспільне обговорення, деліберація пріоритетних проблем та пропозицій щодо їх вирішення суспільством і владою, службовцями державних інститутів. Проводиться громадське визначення значущості та першочерговості вирішення ГС і ДВ проблем народу із застосуванням суспільно-волонтерських і державно-професійних ресурсів та прийняття рішення щодо формування двох першочергових – громадянського і державного – проектів покращення життя народу і восьми наступних за пріоритетом. Триває обговорення наявних ресурсів та прийняття учасниками тренінгового громадянського суспільства двох першочергових суспільно-волонтерського і державно-професійного проектів шляхом проведення референтного голосування.

Розробляються та обговорюються плани здійснення громадянського (волонтерського) та державного (професійного) проектів покращення життя народу на основі їх обговорення у відповідних сферах і службах, застосування проектних технологій, творчих методів, графічно-текстової презентації, проведення взаємного контролю і самоконтролю процесу проектування, забезпечення гласності, можливої ротації проектів тощо.

Для розробки ГС і ДВ проектів обираються два найбільш значущі для «народу» референтні проблеми. Для їх вирішення застосовуються різноманітні методи – творчі і продуктивні. Формуються творчі команди як з боку ГС, так і ДВ. Водночас враховуються рівень кваліфікації, творчий потенціал, наукова підготовка складу як відповідних волонтерських команд, так і державних наукових, проектно-конструкторських установ та виробництв, до яких може звертатися ДВ в режимі консультування тощо.

Можуть використовуватися методи організації творчої діяльності, розробки проєктів, що наведені у Додатках. Можна також застосовувати стратегії творчої діяльності (аналогізування, комбінування, протиставлення, універсальну, спонтанну стратегію – за В.О.Моляко), прийоми наукової організації праці, методи роботи японських гуртків якості тощо.

Як додатковий прийом може використовуватися обмін творчими і продуктивними групами у вирішенні по черзі громадянсько-волонтерського та державного проєкту або спільне їх громадянсько-державне здійснення. У випадку принципової невіршуваності через проєкт затверджених на голосуванні проблем може допускатися тимчасова відмова від неї чи відстроєння її та перехід до проблеми з меншим ранговим місцем в їх прийнятому за результатами голосування переліку.

Для пробної розробки на тренінгу в ПООД можливе, в додаток до двох проєктів, якщо серед них за голосуванням цього немає, висування проблеми і формування проєкту з експериментального створення на базі Інституту і найближчих науково-дослідних і навчальних закладів. На одній території поряд із ПООД знаходяться ще три Інститути НАПН України, Національна педагогічна бібліотека НАПН України імені В.О.Сухомлинського, Загальноосвітній навчальний заклад МОН України та Шевченківського районного управління освіти і науки, Технічний ліцей Шевченківського району м. Києва. Це унікальне сполучення освітніх закладів. Створення на цій основі проєкту первинного територіального освітнього осередку ГС може відбуватися за таким попереднім планом, як:

- визначення меж територіальної громади (орієнтовно – житловий масив, що окреслений бульваром академіка Щусєва, вулицею Олени Теліги, Рижською вулицею та Орловським провулком, з яким межують Миська клінічна лікарня №25, Інститут післядипломної медичної освіти МОЗ України, приватний сектор тощо);

- складання переліку установ і житлових будинків на території громади;

- виявлення громадських організацій в установах і будинках;

- визначення можливих проблем населення території і прогнозування можливих особливостей розроблюваного проєкту та плану його вирішення;

- отримання дозволів на проведення експерименту від МОН України, районної державної адміністрації Шевченківського району, районного управління освіти і науки тощо;

- проведення переговорів і укладання договорів з керівництвом громад і представниками влади про створення органів ГС;

- навчання керівників громадських об'єднань в ході проведення тренінгу організації та функціонування ГС тощо.

Розробка в ході тренінгу обраних проектів і планів їх виконання може бути передана на реальне здійснення у позатренінговій формі органам державної влади і громадянському суспільству району.

Роздавальний матеріал:

Існуючі методи організації творчої діяльності, що класифікуються за ознакою їх найбільшого впливу на ті чи інші підструктури творчої особистості та її діяльності.

Творчий проект як засіб покращення громадянським суспільством життя народу.

Технологія роботи японських гуртків якості як дуже близьких до природи громадянського суспільства промислових аналогів групової творчої і продуктивної діяльності.

В ході обговорення прогнозуються можливості і наслідки здійснення, втілення громадянського і державного проектів у життя територіальної громади, району, міста, країни, суспільства, а також сімей і громадян та можлива відповідальність за ці наслідки: ухвала чи догана, посадове підвищення чи ротація кадрів – відповідно до конкретних наслідків поведінки відповідальних виконавців як з боку ГС, так і ДВ.

Для вирішення цього завдання створюється спеціальна експертна прогностична група, яка піддає конструктивній критиці розроблені і представлені на обговорення проекти ГС і ВЛАДИ. Мова йде як про позитивні, так і негативні наслідки впровадження розроблених проектів у життя. Водночас схвалення і критика мають бути юридично, соціально, економічно, педагогічно, психологічно обґрунтовані. Позитивні наслідки мають бути схвалені на особистісному рівні складу експертних творчих і продуктивних груп. Якщо ж негативні наслідки домінують, то група експертів висуває пропозиції щодо необхідних змін, ротації скомплектованих раніше служб, волонтерських і державних команд та їх лідерів. В цьому разі можливе повернення нового складу робочих груп до невирішених проектів.

У роздавальних матеріалах з додатку наводяться технології розробки проектів, методи творчої діяльності, загальна схема роботи японських гуртків якості тощо.

5. ГОЛОСУВАННЯ ТА РЕФЕРЕНДУМ, МОБІЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ І ДЕРЖАВНИХ РЕСУРСІВ НА ВИКОНАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ ПРОЕКТІВ.

Голосування може бути відкритим і таємним, ієрархічним і завершальним, оперативним і тривалим, секторальним і цілісним, тобто окремими секторами сфери «ДЕМОС» або усім тренінговим ГС. Воно може бути паперовим і комп'ютеризованим, але у будь-якому разі його результати мають ста-

тус таких, що відповідають волі більшості учасників голосування, є демократичними і мають бути обов'язковими для врахування іншими секторами ГС і службами, гілками ДВ. В кінці роботи над проектами два найпріоритетніші серед них приймаються на загальносуспільному референдумі як обов'язкові для виконання ГС і ДВ.

6. КОНТРОЛЬ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА І ВЛАДИ ЗА ВИКОНАННЯ ПРИЙНЯТИХ ПРОЕКТІВ.

Визначаються форми, суб'єкти і об'єкти контролю та відповідальності за виконання прийнятих на засіданнях (в тому числі попередньому відносно даному) тренінгового громадянського суспільства проектів.

Суб'єктом контролю може бути кожний учасник тренінгу – і окремі члени та сектори сфери «ДЕМОС» і сфери «КООРДИНАТОРИ». Тоді контроль набуває ознак взаємного контролю. Бажаний також і самоконтроль кожного суб'єкта самого себе на відповідність прийнятим правилам поведінки в тренінгу. Об'єктом контролю і самоконтролю виступає в широкому плані відповідність поведінки учасників тренінгу статтям Конституції, Законів України, правам, обов'язкам та свободам громадянина, відповідності результатів роботи учасників бажаним, що здійснюється в процесі обговорення, прийняття та виконання проблем, проектів і планів по їх розробці та втіленню в життя. Контроль слід розглядати не як засіб визначення об'єкта покарання, а як необхідний механізм прийняття і виконання рішення, який забезпечує зворотній зв'язок у результативному досягненні мети. Для кращого розуміння природи контролю можна звернутися до психологічних досліджень цього феномену, які провів відомий львівський психолог Я.І.Цурковський.

Суб'єктам контрольної діяльності не слід захоплюватися негативними оцінками процесу і результатів роботи учасників тренінгу, але пропонувати шляхи подолання негативних сторін роботи. Якщо це не допомагає, то слід накладати відповідальність за невдачу передусім на себе, а потім на інших. Мова йде про два типи відповідальності – інтернальний, тобто покладання відповідальності на себе, та екстернальний – на інших. В критиці і самокритиці, в накладанні інтернальної та екстернальної відповідальності слід дотримуватися вимог тактовності, інтелігентності, конструктивності. Відповідальність може бути також позитивною (ухвала, подяка, комплімент, повага, позитивне ставлення, авторитет тощо) та негативною (докір, ротація, заміна, догана, ігнорування, відзив з тренінгу тощо), індивідуальною та колективною тощо. Контроль і відповідальність мають виступати факторами покращення ефективності та збільшення компетентності роботи учасників тренінгу.

7.ЗВІТ ПРО ВИКОНАННЯ ПРОЕКТІВ, ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ І ВИЗНАЧЕННЯ НАСТУПНИХ ЕТАПІВ РОБОТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Підведення підсумків тренінгу кожним учасником, лідерами територіальних секторів, керівниками служб, ведучими, висування пропозицій щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства та державної влади, ЗМІ необхідно для підвищення ефективності їх подальшої спільної роботи з покращення життя народу. Звіт здійснюється в формі кінцевого обговорення, оцінки роботи тренінгу, своєї та інших учасників, звіту, висловлення вражень, побажань, подяк.

Має проходити обговорення по колу процесу і результату роботи ГС і ДВ, ЗМІ у вирішенні через задіяні процедури проблем, пропозицій, поставлених і прийнятих на голосуваннях і референдумі проектів, побажань щодо запропонованих шляхів удосконалення спільної роботи, особливо в частині взаємного узгодження, співробітництва між ГС і ДВ. Учасники також удосконалюють свої соціально-психологічні портрети, переписують їх на зворотному боці аркушу зі своїм ім'ям, конституційним прізвищем, громадянським кредо та особистісною своєрідністю, в чому виявляється навчальний ефект тренінгу.

На цьому етапі особлива увага приділяється процедурним і результативним аспектам роботи кожного учасника тренінгу – через самопізнання і самооцінку власної компетентності, оцінку якості розроблених проектів, побажань на майбутнє тощо. Одним із висновків фінального обговорення має стати констатація того, чи вдалося учасникам тренінгу створити освітянський осередок громадянського суспільства на базі даного навчального чи наукового закладу, що треба для його створення в умовах, приміром, конкретного вишу або інституту НАПН України, загальноосвітнього навчального закладу, Приміром, на базі об'єднаної територіальної громади, що включає в себе науковців ІПОД, ІПВ, ІТМН, ІСП НАПН України, вчителів Технічного ліцею Шевченківського району м. Києва, персонал Лікарні №25, викладачів і слухачів Інституту післядипломної медичної освіти в Шевченківському районі м. Києва тощо. Наробки тренінгу у вигляді повного звіту мають бути передані органам державної влади району і міста Києва і осередку громадянського суспільства більш високого рівня.

Окреме питання стосується необхідності і можливості внесення змін з боку учасників тренінгу від ГС та ДВ до проекту Закону «Про громадянське суспільство в Україні» в редакції 2002 (2013) року і його включення в порядок денний роботи ВР України. Це може стати одним із важливих наслідків роботи учасників тренінгу, адже потребують удосконалення різні статті проекту цього Закону України. Приміром, в питанні взаємодії між ГС і ДВ, як це

відбувається згідно із законодавством Швейцарії, де до розгляду приймаються всі прийняті на референдумах пропозиції і 74% з них втілюються у життя. На засіданні тренінгу правовій службі можна знайти через Інтернет відповідні статті законів Швейцарії, Німеччини, США і врахувати їх у своїх пропозиціях. Кожне засідання ГС має завершуватися формулюванням декількох пропозицій до проекту цього Закону «Про громадянське суспільство в Україні», основні розділи і статті якого наведені нижче:

Розділ I. Загальні положення

Стаття 1. Народ і громадянське суспільство в Україні.

Стаття 2. Визначення термінів і понять.

Стаття 3. Принципи діяльності громадянського суспільства.

Стаття 4. Завдання громадянського суспільства в Україні.

Розділ II. Організаційно-правові основи діяльності громадянського суспільства

Стаття 5. Суб'єкти й інститути громадянського суспільства.

Стаття 6. Неприбуткові організації.

Стаття 7. Права й обов'язки інститутів громадянського суспільства.

Стаття 8. Режим легалізації інститутів громадянського суспільства.

Стаття 9. Громадянське суспільство в Україні і міжнародне громадянське суспільство.

Стаття 10. Припинення і призупинення діяльності інститутів громадянського суспільства.

Розділ III. Громадянське суспільство і держава

Стаття 11. Гарантії незалежності інститутів громадянського суспільства.

Стаття 12. Форми контролю громадянського суспільства над державою.

Стаття 13. Судовий захист інститутів громадянського суспільства.

Стаття 14. Відповідальність держави, її органів, посадових і службових осіб за порушення цього Закону.

Розділ IV. Заключні положення

[Газета «Голос України», 2002 рік, 11 жовтня. Олександр Мучник, президент Інституту муніципальної демократії і прав людини (Одеса)].

З часом даний Законопроект може буде удосконалений достатньою мірою для того, щоб його подати на прийняття ВР Україною.

В кінці засідання освітянського осередку ГС визначаються перспективи – найближчі (наступного заняття), середньострокові (декілька майбутніх кварталних циклів) та віддалених (на рік і далі) – роботи освітнього осередку громадянського суспільства.

11.4. Деякі ігрові вправи та техніки до тренінгу розвитку громадянського суспільства

1. «Хвиля знайомства і солідарності», відповідно до якої від першого учасника до другого і далі передається рукоштовнання, потиск руки, обіймання, добрі теплі погляди та ім'я – спочатку за, а потім – проти руху годинникової стрілки.

2. Асоціативний «словниковий пошук» понять по темі «суспільство», «соціальність», «громадянин», для чого слід послідовно по колу згадати, відшукати розташовані у словнику української мови слова, що починаються на «со...» (приміром, соборність, солідарність, совість...), «соц...» (соціальний, соціал-демократія, соціум...), «су...» (суспільство, сукупний, сучасний, супутник...), «спіл...» (спілкування, спільний, спільнота...), «гром...» (грумада, громадянський...) тощо.

3. Використання універсальних принципів діалогічного спілкування за Г.О.Баллом, таких як: повага до партнера по діалогу; прийняття партнера по діалогу таким, яким він є і орієнтація на його найвищі досягнення; поєднання поваги до партнера з повагою до себе; принцип згоди, конкордантності, щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими слід керуватися у цьому діалозі; принцип толерантності; принцип діалогічної взаємодії, за яким культурне поле, в якому живе і діє особистість і суспільство, не звужується, а збагачується. Передбачається три типи варіантів погодженого підсумку діалогу: збіг підсумку діалогу з думкою когось одного із його учасників, а інші визнаються хибними, до чого мають бути готовими усі партнери; синтез компонентів підсумку на основі поєднання спільних думок партнерів; неможливість досягнення спільного підсумку в даний момент і його відстрочення на майбутнє.

4. Жестове зображення сенсу деяких статей Конституції, прав, свобод, обов'язків громадянина тощо.

5. Психолого-педагогічний театр «Play black» з інсценізації, імпровізації засобами пантоміми гравцями, одягнутими у темне трико, понять, ситуацій громадянського суспільства і громадянина, прав, свобод та обов'язків громадянина.

6. Виступи барда з музичними гімнами солідарності, соборності – Е.О.Помиткін.

7. Вірші поетів про солідарність, дружбу тощо.

8. Представник ЗМІ періодично бере інтерв'ю у того чи іншого учасника, запитуючи його про глибинний сенс того чи іншого поняття, явища, події ГС – як він це розуміє, що це таке, навіщо це, які наслідки тощо. Таким чином здійснюється зворотній зв'язок у тренінгу.

9. Висування й обговорення гірлянд асоціацій, які визивають статті Конституції, Закону України «Про громадські об'єднання», права, свободи і обов'язки людей і громадян тощо.

10. Тренінг пошуку консенсусу між учасниками тренінгу.

11. Ділова гра «японський гурток якості» з покращення проміжної продукції роботи учасників тренінгу.

12. Гра «Накопичення згоди» через формування вміння ставити закриті запитання, що викликає відповідь «так» (тренінг емпатії).

13. Ділова гра «колективний мозковий штурм», «масова мозкова атака» з постановки і вирішення творчих проблем.

14. Гра «Мистецтво компліменту», тобто похвали за позитивну громадянську поведінку за певними правилами (сенс, без гіперболи, висока думка, без претензій, без повчань, без приправ, на фоні анти компліменту собі, щирість з теплою інтонацією і поглядом). Початок компліменту може бути таким: - Як Вам вдається...; - Я раніше не знав, що Ви...; - Чи знаєш ти, що...; - У тебе...; Я чув, що...; Видно, що ти...; - Ти завжди...; Мені хотілось би вміти...; - Де ти тільки навчився...; Я із задоволення повчився би у тебе...; Я б хотів так, як ти...

15. Обговорення демократичних процедур – розвиток правової компетентності, громадське вивчення реального стану життя народу і держави, його проблем і шляхів покращення якості за певними параметрами (тривалість життя, здоров'я, добробут, освіченість, освіта тощо) на зборах громадян; виявлення нагальних першочергових проблем; прийняття спільних рішень шляхом голосування і досягнення консенсусу (голосування, референдум); розробка проєктів і планів щодо виконання прийнятих рішень на основі кращого використання суспільних і державних ресурсів; самоконтроль, контроль і відповідальність суспільства і державної влади за виконання прийнятих проєктів і планів; звіт за виконання обов'язків перед народом; схвалення або опротестування звіту, блокування, відзив рішень, ротація виконавців і відповідальних.

16. Вправи з використання стратегій творчої діяльності за В.О.Моляко, таких як: аналогізування, протиставлення, комбінування, універсальної і спонтанної стратегії.

**ЗАКЛЮЧЕННЯ:
ДЕМОКРАТИЧНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ І РОЗВИТОК
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИСТОСТІ
ГРОМАДЯНИНА**

Таким чином, посібник висвітлює деякі історичні, філософські, теоретичні і практичні аспекти проблеми побудови громадянського суспільства та розвитку громадянина в Україні і особливо – такої його складової, як освітня осередок громадянського суспільства. Розглянуто певні правові, організаційні, психологічні, педагогічні питання становлення і функціонування такого суспільства, зокрема орієнтовна програма його розбудови і діяльності в умовах навчального та науково-дослідницькому закладу системи освіти, а також деякі практичні засоби, що сприяють цьому. Посібник містить у собі допоміжні матеріали, необхідні для обговорення відповідних аспектів проблеми лідерами і членами освітнянських осередків громадянського суспільства, представниками влади, соціальними педагогами і практичними психологами – у налагодженні їх функціонування в умовах навчальних та інших закладів системи освіти.

Цьому сприяють історичні відомості про громадянське суспільство, наведені у працях Т.Гоббса, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегеля, М.П.Драгоманова, Г.А.Алмонда, К.Поппера, а також сучасні концепції створення і функціонування громадянського суспільства. Особливо важливим для побудови громадянського суспільства України є позитивний зарубіжний досвід становлення та ефективного функціонування даного типу суспільства у таких країнах, як Швейцарія, Німеччина, США, Євросоюз та ін.

Наводяться основні властивості особистості громадянина як члена громадянського суспільства та загальні правові, соціально-психологічні й організаційні засади побудови освітнянських осередків громадянського суспільства. Разом з тим, корисними для сьогодення можуть стати нароби зарубіжних і вітчизняних педагогів, що знайшли визнання у світі. Мова йде, передусім, про філософсько-педагогічні погляди Дж.Д'юї на роль демократії і розвинутого суспільства в розбудові освіти та про соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, яку деякі сучасні фахівці і автор вважають ефективною освітнянською моделлю розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, сам дух якої доцільно використати у реформуванні системи освіти, звичайно з врахуванням вимог сьогодення.

Запропонована орієнтовна програма експериментального розвитку освітнянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у закладах освіти і науки на основі демократичних засад, у використанні засобів психологічної служби системи освіти, зокрема соціально-психологічного тренінгу. Звичайно, що вона має стати предметом обговорення, експер-

тизи спеціалістами, доповнення і удосконалення. Цікаво те, що аналіз професійних функцій соціальних педагогів і практичних психологів системи освіти свідчить про те, що де-факто психологічна служба системи освіти вже приступила до побудови і функціонування елементів освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в умовах навчальних закладів, що треба враховувати як серйозний практичний доробок в напрямку створення всеукраїнського громадянського суспільства.

Одне із головних положень посібника, щодо якого автор згодний з думками інших фахівців і яке він піддає психолого-педагогічному обґрунтуванню, полягає в тому, що в умовах побудови демократичної України, в якій утверджується народовладдя (грец. *demokratia* – влада народу, від *demos* – народ і *kratos* – влада) її освіта має також будуватися на демократичних принципах, процедурах і умовах [15; 44; 49; 97 та ін.]. Ця думка вже більше двох століть обстоюється у світовій філософії та педагогіці, в якій утверджується демократична парадигма – як основа побудови демократичної держави, громадянського суспільства і особистості громадянина. Можна погодитися з думкою деяких сучасних психологів і педагогів, що в останні десятиліття відбувається зміна авторитарної парадигми на демократичну [97]. Судячи по доступним автору джерелам, ця парадигма вже здавна осмислюється рядом філософів і педагогів, серед яких слід відмітити передовсім таких реформаторів американської освіти, як Т.Джефферсон (1743-1826), Н.Вебстер (1758-1843) і Дж.Д'юї (1859-1952). Останній в своїх працях «Школа і суспільство» (1899 р.), «Демократія та освіта» (1916 р.) та ін. сформулював демократичну концепцію освіти, що справила величезний вплив на навчання учнівської молоді і дорослих у США та інших країнах – Канаді, Австралії, Швейцарії, Росії та ін. [44; 49].

Ось як сам Дж.Д'юї визначає головні ідеї своєї демократичної концепції: «Оскільки освіта є процес суспільний, а суспільні основи освіти бувають різні, то для того, щоб обговорювати стару і будувати нову освіту, необхідно мати визначений ідеал суспільства. Для оцінки важливості того чи іншого виду суспільного життя нами вибрані два положення: ступінь спільності інтересів групи для всіх її членів і свобода взаємодії даної групи з іншими. Інакше кажучи, небажано будувати суспільство, яке встановлює внутрішні та зовнішні перешкоди для вільної взаємодії і обміну життєвим досвідом між людьми. Демократичне суспільство забезпечує рівний доступ своїх членів до всіх благ і гнучке пристосування своїх установ через взаємодію різноманітних видів спільного життя. Освіта в такому суспільстві створює у людей особистий інтерес до суспільних стосунків та управління суспільством і такий світогляд, завдяки чому зміни у суспільстві відбуваються поступово, не породжуючи безладу» [96].

Зазначимо, що в Росії, після реформи 1861 року і формального звільнення від кріпацького рабства більшості сільського населення країни (зазначимо тут, що і США саме в цей час позбулися рабства – внаслідок громадянської війни 1861-1865 рр.), про необхідність запровадження громадянських, демократичних засад у народне життя думали багато мислителів. Приміром, про це писав видатний український філософ, соціолог, історик і педагог М.П.Драгоманов. Живучі у 1876-1889 р.р. у Женеві й очолюючи там осередок вітчизняних політичних емігрантів, він видавав публіцистичний збірник «Громада» (усього було надруковано 5 томів), в якому, зокрема закликав співвітчизників вже тоді звернути увагу на досвід політичного устрою і освіти США та Швейцарії [88]. Можна не сумніватися, що висловлені М.П.Драгомановим громадянські, демократичні ідеї були добре відомі його послідовникам – І.Я.Франку, Л.Українці, В.І.Вернадському, А.С.Макаренку, Г.І.Вашенку та ін.

Ми маємо підстави стверджувати, що вітчизняні психологи і педагоги не залишилися осторонь світового процесу демократизації школи і найбільш відомим втілювачем демократичної концепції, парадигми в освіту став А.С.Макаренко як народний вчитель. Існують біографічні свідчення про те, що А.С.Макаренко був знайомий з роботами і «демократичною концепцією освіти» Дж.Д'юї вже у 1921 році... В його соціально-педагогічній системі демократична парадигма була блискучо втілена з урахуванням народних традицій [28; 31; 32]. Цьому безумовно сприяло і те, що у 1920-х роках в СРСР вийшли багатьма виданнями вказані вище праці Дж.Д'юї, а сам він 1928 року був запрошений Наркомпросом СРСР в якості іноземного радника з питань розбудови радянської освіти на основі його демократичної концепції [94]. Проте пізніше, у 1937 році, з утвердженням в СРСР сталінської ідеології авторитаризму, його праці як «прибічника і захисника троцькізму», були заборонені, а послідовники його педагогічних ідей здебільшого репресовані. Була закрита і комуна А.С.Макаренка, а він сам помер від інфаркту 1 квітня 1939 року...

Тому можемо погодитися с деякими психологами і педагогами в тому, що в сучасній Україні відбувається, хоча і зі значним запізненням, трансформація освіти, для якої характерна зміна авторитарної парадигми на демократичну [97].

Саме поняття парадигми (від грецького – *приклад, взірець*) означає «прийняту певним науковим співтовариством *модель* постановки та вирішення проблем, яка забезпечує існування наукової традиції. Застосування терміну «парадигма у цьому сенсі було започатковане у праці Куна «Структура наукових революцій»... Концепція П.Куна, для якої засадничим є поняття «наукове співтовариство», спрямована проти надісторичної нормативності епістемологічних образів науки; наголошує на їхній функціональній залежності

від панівного в дану історичну епоху способу діяльності наукового співтовариства; викриває умовність демаркаційної лінії, що відокремлює раціональну науку від нераціональних форм інтелектуальної діяльності. За Куном, наукова революція – це зміна парадигм (точніше, повна або часткова зміна «дисциплінарної матриці» [76, с. 465]. Таке розуміння парадигми повністю відповідає сутності зміни авторитарної парадигми на демократичну в українській освіті, що реально розпочалася на початку 90-х років ХХ ст.

Про парадигмальний характер трансформації української освіти добре сказав у своїй статті В.Д.Прищук, охарактеризувавши демократичну парадигму (в цьому він погоджується з думкою російського вченого М.Алексеева) як таку, що містить у собі сучасні психологічні і педагогічні підходи. Мова йде, зокрема про гуманістичний, розвивальний, індивідуальний, компетентнісний, діяльнісний, особистісно орієнтований підходи. Вчений вбачає «актуалізацію демократичної парадигми в таких педагогічних напрямках, як: гуманістична педагогіка, дитиноцентрована педагогіка, педагогіка співробітництва, педагогіка толерантності, особистісно орієнтована педагогіка, особистісно-соціально орієнтована педагогіка, суб'єктно орієнтована педагогіка (суб'єкт-суб'єктний підхід), діалогічний підхід та ін.» [97].

Покажемо в цьому плані вважаємо також висновок, до якого дійшли редактори і автори колективної американсько-української монографії «Культура і спільнота у становленні педагога» (2000 р.) професори Крістофер Кларк і Тетяна Кошманова. Вони вважають, що «вчитель критичної педагогіки є освітянином і політичним активістом. У навчальному класі він створює «спільноту учіння», що сприяє розвитку демократичних цінностей і практик через групове розв'язання проблем. У коледжі викладач бере участь у розвитку програми і навчального розпорядку. У широкій суспільній спільноті педагог працює над поліпшенням навчальних умов та освітніх можливостей через її залучення і політичну діяльність... Головним у теоріях критичної орієнтації є важливість розвитку у майбутніх вчителів демократичних цінностей, допомоги студентам *знайти їх голос* і розвинути їх ідентичність, пов'язання їх навчального досвіду з роботою у великій освітній спільноті. На побутовому рівні критичну педагогіку переважно розуміють як синонім соціал-конструктивізму» [28, с. 19]. До речі, одним із засновників вказаного напрямку педагогіки, тобто соціал-конструктивізму, американські фахівці вважають Л.С.Виготського, зіставляючи його погляди саме з ідеями Дж.Д'юї. Можна припустити, що під час перебування Дж.Д'юї у Москві в кінці 1920-х років, ці мислителі могли зустрітися і обмінятися своїми думками...

Слід зазначити, що демократична парадигма вже починає запроваджуватися у сучасній українській освіті. Серйозне наукове обґрунтування демократизації освіти саме через громадянське суспільство здійснене групою сучасних філософів, соціологів, педагогів, які працюють за українсько-канад-

ським проектом «Демократична освіта», котрий очолює директор Центру вивчення демократії Університету Квінз (Канада) Джорж Перлін. Цей проект представлений у колективній монографії «Основи демократії» (2002 рік) такими відомими громадськими і державними діячами України, як академіки В.Г.Кремень, В.П.Андрущенко, професор А.Колодій та колектив авторів з усієї України. В монографії робиться оптимістичний висновок щодо того, що розвиток української освіти цілковито залежать від перспектив демократизації країни і навпаки [44].

Це передбачає, зокрема втілення в освіту демократичних принципів, процедур, умов не тільки в ланці її управління та організації, але і у самий процес виховання та навчання, життя учнівської молоді, як це блискуче зробив А.С.Макаренко. Заразом демократичні засади, що у своїй «суспільній» формі представлені у 7 розділі посібника, мають специфічно, «освітньо» трансформуватися – методологічно, дидактично, психолого-педагогічно, технологічно – не втрачаючи своєї сутності і не підмінюючись іншими поняттями.

Впровадження зазначених демократичних принципів і процедур у громадянське суспільство та освіту звичайно не починається з нуля, а спирається на певні демократичні починання, елементи демократії, які вже здавна втілюються у соціальне життя країни. Так, вони вже входять у свідомість та робочий тезаурус політиків, урядовців, педагогів, психологів. Вони представлені певним чином у роботі різноманітних об'єднань, зібрань, рад різного рівня – від наукових і педагогічних до місцевих і Верховної ради. Проте цих елементів ще дуже мало і вони реалізуються переважно формально, політично заангажовано, бюрократично, спотворено. Необхідна значно глибша, системна, справжня демократизація державного, суспільного, освітнього й особистісного життя.

Демократизація, як на це вказував Дж.Д'юї, вкрай необхідна освіті, зважаючи на її суспільний характер – візьмомо до уваги ту обставину, що навчання і виховання учнівської молоді здійснюється переважно у групових формах – у класах, групах, аудиторіях, колективах шкіл. Але по суті справи освіта носить переважно індивідуальний характер, коли психологічну ситуацію навчання більшості учнів можна описати відомим висловом «самотність у групі». Очевидною є проблема ізоляції індивідуума в соціумі, його відмежованості від цього соціуму, низька суспільна активність. Демократизація ж починається з протилежного, як це показано у соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка – коли живий освітній соціум структурується на різноманітні суспільні утворення – загони, команди, колективи, з яких великим педагогом створювалася спочатку колонія (у своєму первісному значенні, як в США, – община мігрантів, їх громада в чужій країні), а потім – комуна (громада на засадах самоврядування, взірцем якої є комуна як територіально-адміністративна одиниця в сучасній Франції). І між їх членами налагоджується

активна жива взаємодія за певними правилами і кожний учень включається в цю демократичну взаємодію як у розвивальну матрицю.

В такій матриці завдяки демократичним принципам і процедурам в кожній особистості відбувається ефективне демократичне засвоєння, концентрація, примноження, «мультиплікація» соціальних сил і нею та колективом досягається системний результат, що принципово перевершує індивідуальну та сумативну групову результативність навчання і праці. Тільки у демократичних умовах освіти на особистість найкраще спрямовується, в ній систематизується, концентрується і нею творчо випромінюється величезна соціальна природа засвоєваних і використовуваних знань, умінь, навичок, компетенцій, адже вони навіть за своєю етимологією носять соціальний характер («ком-пе-тенція» – від корня «ком», який є і в слові «ком-уна»...).

Отже, якщо ми хочемо, щоб юна людина у майбутньому жила у демократичному суспільстві, то треба, щоб вона штучно не викидалася з нього в авторитарній школі, а жила ще в дитинстві у демократичному освітньому середовищі повною мірою, а не елементарною, скороченою. Демократизація має охоплювати всі періоди вікового становлення людини – від народження, дитинства і юності до молодості і зрілості й далі. Тому вказані демократичні принципи, процедури і умови мають бути єдиними для усього життя особистості, маючи разом з тим свою якісну і кількісну вікову специфіку. Саме це розуміли в свій час, на наше переконання, Дж.Д'юї та його послідовники в США, Швейцарії та інших європейських країнах, формуючи і втілюючи демократичну парадигму в систему освіти для учнівської молоді й дорослих. Саме такою, демократичною за своєю суттю, можна вважати соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, школу виховання громадянина В.О.Сухомлинського, технологію комунарського творчого виховання школярів І.П.Іванова та ін. [15; 32; 44; 50; 62]. На сучасному етапі розвитку української освіти найкращу можливість втілення демократичної парадигми створює, на наше переконання, освітній осередок громадянського суспільства.

Звичайно, що сутність демократичної парадигми української освіти треба ще краще зрозуміти, розвинути, перевести на мову дидактики, втілити у доречні методи і технології навчання і виховання. Саме цьому має сприяти серйозний історичний досвід її розробки, накопичений зарубіжними і вітчизняними філософами, соціологами, педагогами і психологами, а головне – усвідомлення гострої потреби у демократизації країни та суспільства, у розвитку особистості громадянина і громадянського суспільства. Автор посібника вірить в те, що представлені в ньому дані будуть корисними для розгортання комплексної роботи з побудови освітянського осередку ефективно діючого громадянського суспільства України – як форми прямої демократії і соціально-економічного прогресу українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Абрам'юк Ігор. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою / Ігор Абрам'юк, Анатолій Ткачук (Інститут громадянського суспільства). – К.: Легальний статус, 2011. – 64 с.
- 2.Аджемоглу, Дарон; Робінсон, Джеймс. Чому нації занепадають / пер. з англ. Олександра Дем'янчука. – 2-ге вид., випр. – К.: Наш формат, 2017. – 440 с.
- 3.Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л.І.Казміренко, Є.І.Моїсеєва. – К.: КНТ, 2007. – 306 с.
- 4.Андриенко О.В., Максименко С.Д. Теория разума. – К.: Издательство ООО «3 Медиа», 2010. – 510 с.
- 5.Антонов А.В. Психология изобретательского творчества. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.
- 6.Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избранные работы. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
- 7.Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
- 8.Ващенко Г. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – Видання перше. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. – 441 с.
- 9.Вундт В. Психология народов. – М.: Изд-во Эксмо; СПб: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
- 10.Гегель Г.В.Ф. Гражданское общество / Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. Философская пропедевтика. – М.: Мысль, 1973. – С. 7-212, С.43-54.
- 11.Губко О.Т. Психологія українського народу. Наукове дослідження в чотирьох книгах. Книга перша. Психологічний склад праукраїнської народності. – К.: ПВП «Задруга», 2003. – 402 с.
- 12.Гураль П.Ф., Софінська І.Д. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення і конституційно-правове регулювання. Плани семінарських занять для студентів 5 курсу (магістрів) юридичного факультету. – Львів: Юрид. фак.-т ЛНУ ім. Івана Франка. – 2012. – 19 с.
- 13.Децентралізація. Запитання-відповіді / Колектив Інституту громадянського суспільства. – К.: ТОВ «Київська друкарня», 2016. – 158 с.
- 14.Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
- 15.Д'юї Дж. Демократія і освіта (1916 р.). – Львів: Літопис, 2003. – 294 с.
- 16.Енциклопедія освіти / Акад. педагог. наук України; гол. ред. В.Г.Кремень. – К.: Юрінком Інтер. – 2008. – 1040 с.
- 17.Єрмаков І.Г., Нечипоренко В.В., Пузіков Д.О. Теорія і практика життєвого проектування саморозвитку особистості: Практично-зорієнтований

посібник. – Запоріжжя: Вид-во Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2011. – 436 с.

18. Закон України «Про громадські об'єднання» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, №1, ст. 1.

19. Закон України «Про громадянське суспільство в Україні» (проект) // Голос України, 2002, 11 жовтня.

20. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.

21. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.

22. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка. – К., 1997.

23. Кононенко В.П. Рада козацька загальна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9.

24. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV. – Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. – 48 с.

25. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.

26. Краткий политический словарь / Абаренков В.П., Абова Т.Е., Аверкин А.Г. и др.; Сост. и общ. ред. Л.А.Оникова, Н.В.Шишлина. – 6-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1989. – 623 с.

27. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г.Кремень. – 2-ге вид. – К.: Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.

28. Культура і спільнота у становленні педагога / За ред. К.М.Кларка і Т.С.Кошманової. – Львів: Вид. Центр Львівського національного ун-ту імені Івана Франка. – 2000. – 408 с.

29. Лукин П. В. «Народные собрания» у восточных славян: возможности сравнительного анализа // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2004. № 3(17). – С. 5-11.

30. Лук'янова Л.Б. Дорослість як базова категорія андрагогіки // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. – К.: Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – Випуск 2. – 312 с. – С.19-27

31. Макаренко А.С. Воспитание гражданина. – М.: Просвещение, 1968. – 374 с.

32. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности. Составитель В.В.Кумарин. – М.: Педагогика, 1972. – 336 с.

33. Маковський А.М. Золоті запитання / Передмова М.Дмитренко. – К.: Видавник Микола Дмитренко, 2006. – 64 с.

34. Матага Звонимир. Право на свободу общественных объединений в соответствии с европейской конвенцией о защите прав человека и основных

свобод / Звонимир Матага, магістр права, советник Европейского суда по правам человека. – К.: «ИКЦ «Леста», 2010. – 56 с.

35. Меерович М. Технология творческого мышления / Марк Меерович, Лариса Шрагина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 506 с.

36. Мищик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. – 2-ге вид. – Дніпропетровськ: Січ; К.: МП «Пам'ятки України», 1991. – 302 с.

37. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены). – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.

38. Моргу́н В.Ф. Психологія керівництва первинним колективом // Трибуна. – 1997. – №9-10. – С. 19-21.

39. Моргу́н Ф.Т. Бессмертная душа Украины. – К.: Сільські вісті, 1994. – 350 с.

40. Мороз Людмила. Основи професійно-психологічного тренінгу: (У запитаннях та відповідях): Навч. посібник. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2004. – 130 с.

41. Ничкало Н.Г. Психопедагогіка праці як міждисциплінарна основа освіти дорослих / Н.Г. Ничкало // Професійне навчання дорослого населення: теоретико-методологічні засади: [монографія]/ авт. кол. Н.Г. Ничкало, В.О. Радкевич, О.І. Щербак, Н.І. Дорошенко, О.В. Василенко, В.Є. Скульська. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 264 с.

42. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл./ Н.Г. Джингарадзе, М.А. Ожеван, А.В. Толстоухов та ін. – К.: Знання України, 2006. – 232 с.

43. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін.; За ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.

44. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с.

45. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку. Монографія. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 486 с.

46. 17. Панок В.Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів. – Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.

47. Перша психологічна допомога: посібник для працівників на місцях. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. – 64 с.

48. Печчеи Аурелио. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

49.Пилинський Я.М. Від нації мігрантів до нації громадян. Як американська освіта створила американську націю: наукове видання / наук. ред. Н.Г.Ничкало. – К.: Стилос, 2016. – 324 с.

50.Пилинський Я.М. Деліберативна освіта в умовах децентралізації. Посібник з організації дорадчого навчання громадян. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. – К.: «Стилос», 2018. – 173 с.

51.Подшивалкіна В.І., Бефані А.А., Яремчук О.В., Акімова Л.Н., Свінаренко Р.М., Гусакова М.П., Родина Н.В., Будіянський М.Ф., Чачко С.Л. Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві. Монографія за загальною науковою редакцією Подшивалкіної В.І. – Харків: «Бурун і К», 2012. – 368 с.

52.Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

53.Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.

54.Рейнарт Е. Як багаті країни забагатили... і чому бідні країни лишаються бідними. – К.: Темпора, 2014.

55.Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості / Валентин Рибалка. – К.: Шк. світ, 2009. – 128 с.

56.Рибалка В.В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого: посібник / В.В.Рибалка. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 220 с.

57.Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: Навчально-методичний посібник / В.В.Рибалка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 512 с.

58.Рибалка В.В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / Рибалка В.В. – Київ, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Я.Франка, 2016. – 424 с.

59.Рибалка В.В. Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади // Андрагогічний вісник: Науковий електронний журнал (заснований у 2012 році, виходить 1 раз на рік). Випуск 8, 2017. Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Житомир. – 218 с. – С. 150-158.

60.Рибалка В.В. Сприяння розвитку особистості громадянина і дієвого громадянського суспільства засобами практичної психології: метод. реком. – К.: Талком, 2017. – 90 с.

61.Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.

62.Рибалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. – Житомир; Изд-во ЖГУ им. И.Франка, 2015. – 872 с.

63.Рибалка В.В. Школа – духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави: посібник / Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф., Басанець О.М., Третьякова Т.М., Конюхова Н.М., Гривачевська А.А.; за наук. ред. Рибалки В.В. і Самодрини А.П. – К.: Талком, 2018. – 452 с.

64.Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Валентин Рибалка. – К.: Шк. світ, 2010. – 128 с.

65.Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Савчин М.В. – Івано-Франківськ: Місто Н.В., 2008. – 280 с.

66.Самодрин А.П. Педагогічна організація регіону: теорія і практика. Монографія. – Кременчук: ПП Щербатих, 2006. – 232 с.

67.Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д.Звереві. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

68.Сухомлинский В.А. Избранные произведения. В 5-ти т. / Редкол.: Дзевежин А.Г. (пред.) и др. Т. 3. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. – К.: Рад. школа, 1979. – 719 с.

69.Ткачук А.Ф. Децентралізація для всіх: від загальної інформації до конкретних порад / Анатолій Ткачук. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 52 с.

70.Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль)/Анатолій Ткачук. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 80 с.

71.Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 96 с.

72.Указ Президента України №68/2016: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року. «Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.

73.Феномен інновації: освіта, суспільство, культура: монографія / За ред. В.Г.Кременя. – К.: Педагогічна думка. – 2008. – 472 с.

74.Філіпчук Г.Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – К.: 2002.

75.Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В.І.Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 746 с.

76.Цурковский Я. И. Теория и практика исследования контрольных психических процессов у спортсменов (Собственные исследования), главы 1 и 2. // Труды Львовского Государственного института физической культуры. – Львов, 1958. – Т. III. – С. 265-324.

77.Челпанов Г.И. Очерки психологии / Г.И.Челпанов. – М.; Обнинск: ИГ-СОЦИН, 2009. – 248 с.

78.Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.

79.Чернобровкіна В.А. Психологія особистісної свободи: монографія / В.А.Чернобровкіна; Держ. заклад «Луган. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка», 2012. – 487 с.

80.Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. – К.: Вища школа, 2004. – 674 с.

81.Briener P. Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform [book review]// Journal of Politics. – Vol. 55. – P. 545-547.

82.Gutmann A. Democratic Education. – Princeton, 1987.

83.<http://vseslova.com.ua/word/> (Віче, народне зібрання на Русі)

84.<https://ru.wikipedia.org/wiki> (Вече).

85.<http://newsland.com/user/4297709718/content/kak-rabotaet-grazhdanskoe-obshchestvo-v-shveitsarii/4478161/>.

86.<http://veche.kiev.ua/journal/4544> (Гор Ткаченко. Громадянське суспільство і Європейський Союз: функціонування й співпраця // Журнал «Віче», №2, січень 2015].

87.<https://uk.wikipedia.org/wiki> (комуна)

88.<https://uk.wikipedia.org/wiki/> (Драгоманов Михайло Петрович)

89.<http://www.kuluar.com.ua/2013/05/22/hromadyanske-suspilstvo-ssha/>(статья Майкла Макфола в “Независимой газете”)Comment

90.<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (Майдан)

91.https://studopedia.ru/2_22072_printsipi-i-osnovnie-kriterii-demokratii.html

92. <http://dedovkgu.narod.ru/org/org11.htm> (демократические процедуры в...)

93.<https://www.google.com.ua/search>(статья Л.І.Грищенко «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє»).

94.<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (Дьюи, Джон)

95.http://b-ko.com/book_157_glava_18_5.2 (японські гуртки якості)

96.http://narodnoe.org/old/Classics/Dewey/_01_Dewey_J_Democratic_conception_of_education.htm

97.<http://pryschak.vk.vntu.edu.ua/file/b085b3ca2e0fb35c9a6f924b841b3aa5.doc>

ДОДАТКИ

А.ЕТИЧНИЙ КОДЕКС РОБОТИ ЧЛЕНІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРЕДСТАВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (ПРОЕКТ)

1. У побудові та функціонуванні громадянського суспільства його членам, представникам влади, соціальним педагогам і практичним психологам слід завжди пам'ятати, що особистість дитини, батьків, педагогів, усіх громадян країни є найвищою у світі цінністю, найбільшим багатством суспільства і самої особистості, яка має гідно сприйматися, поважатися, утверджуватися, зберігатися, захищатися, нарощуватися і розкриватися усіма можливими засобами – саме це є головною ознакою громадянської культури і мегатехнологією діяльності усіх причетних до справи покращення демократії, реального народовладдя. Одночасно варто спиратися на відповідні статті Конституції України. Лідери і члени ГС, посадові особи державної влади несуть відповідальність за утвердження цієї цінності.

2. Кожна дитяча і доросла особистість, маючи величезну соціальну та індивідуальну цінність, усвідомлюється і переживається нею і суспільством у феномені честі та гідності і виявляється в кожному акті сприймання, уваги, мислення й уяви, в кожному вчинку і дії і має бути врахована, підтримана, збагачена на користь юної і зрілої особистості та усього громадянського суспільства як його справжнє багатство, як власне людський капітал. Це відповідає самому духу Конституції України. Лідери і члени ГС, посадові особи держави мають бути компетентними у цих та інших питаннях роботи з громадянами.

3. Честь і гідність дитини генетично виростають із честі та гідності їх батьків, родин, громад, народу, батьківщини, людства, виявляються, збагачуються й співіснують у взаємодії з ними в умовах громадянського суспільства. Тому соціальний педагог і практичний психолог мають піклуватися про честь і гідність школи, педагогічного і учнівського колективу, кожного учня, батька та педагога, про власну честь і гідність, свою професійну репутацію і власний авторитет, та захищати їх від зазіхань кривдників. У стосунках з громадянами слід поводити себе настільки гідно і чесно, але без зайвої амбіційності та гордовитості, аби вони сприймали Вас з повагою, довірою, надією і тягнулися до Вас за порадою і допомогою у важкі хвилини життя – в такі хвилини Ваша честь і гідність, престиж та імідж будуть визначальними чинниками успішної діяльності у побудові і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства. Лідери і члени ГС і представники ДВ мають захищати інтереси громадян, їх свободу, права та обов'язки.

4. Слід бути чесними, дотримуватися усіма засобами слова, даного учням, батькам та педагогам, ніколи не говорити неправди, краще промовчати, якщо

це дозволяє ситуація, а саме мовчання не сприймається двозначно. Слід ставитися до дитини, батьків і педагогів так само, як Ви бажали б, щоб ставилися до Вас, тобто поважливо, оберігаючи, з величезним інтересом, увагою, надаючи їм важливого значення тощо. Соціальний педагог і практичний психолог мають бути активними захисниками, поборниками, провідниками гуманістичних ідей і справ у навчальному закладі, знаючи, що сама моральна атмосфера закладу, духовність соціального середовища сприяє успішності розвитку особистості громадянина і громадянського суспільства. Разом з тим, члени і лідери ГС і посадові особи держави мають додержуватися вимоги конфіденційності щодо особистих даних про громадян.

5. Не можна проходити повз проявів безчестя і негідництва, бути байдужим до будь-яких аморальних вчинків і негідних дій у громадянському суспільстві та державі, вони повинні бути засуджені і піддані бойкоту, незалежно від того, ким вони були спричинені. Слід проводити систематичне попередження ситуацій приниження, знецінення честі і гідності усіх учасників навчально-виховного процесу, усвідомлюючи, що саме в таких ситуаціях може знижуватися успішність навчання, гальмуватися особистісне зростання, зароджуватися девіантна поведінка, агресія, конфлікти, суїцидальні тенденції. Науковці і педагоги як члени громадянського суспільства і представники держави мають дотримуватися етичних правил у психологічних дослідженнях і педагогічному пізнанні інтимних сторін життя громадян.

6. Не втрачайте нагоди підносити цінність і самоцінність, честь і гідність дорослих і дітей, їх батьків і вчителів похвалою, компліментом, заохоченням, добрим словом і жестом тощо – тим самим Ви підносите віру особистості в себе, включаєте і сприяєте процесам особистісного саморозвитку, самоактуалізації морального, естетичного, інтелектуального, творчого потенціалу учня і педагога.

7. Значне місце у діяльності соціального педагога і практичного психолога має займати принцип рівності у гідності всіх сторін спілкування у громадянському суспільстві та рівноправного партнерства у взаємодії членів громадянського суспільства з представниками влади, що визначає необхідність профілактики проявів амбіційності, гордовитості, «зіркової хвороби», понадлюдськості та культу особи будь-кого із членів педагогічного та учнівського колективу, громадянського суспільства і влади, що дозволить завчасно усунути чинники приниження, знецінення, підпорядкування, експлуатації, нищення однією надто піднесеною особистістю інших особистостей і припинити так звану «війну достоїностей».

8. Соціальні педагоги і практичні психологи у всіх своїх справах, психодіагностичних, психорозвивальних, психопросвітніх, психокорекційних, психореабілітаційних, психотерапевтичних тощо заходах мають спиратися на позитивні духовні цінності Гуманістичного Світогляду, Життя, Людини,

Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини та уникати прояву і протидіяти негативним духовним цінностям темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, потворності, брехні.

9. Гідно презентуйте і застосовуйте свій гуманістичний світогляд і відповідні професійні установки, погляди, принципи, правила, компетентність у розумінні та використанні засобів побудови громадянського суспільства, відпрацювання його функцій виявлення і обговорення проблем життя громадян, народу, висування вимог до себе і представників влади, стратегії прийняття громадянських рішень, контролю і відповідальності за виконання цих рішень для покращення життя народу. Вступайте у виправдані форми професійної кооперації у роботі з громадянами.

10. Соціальні педагоги і практичні психологи мають бути справжніми громадянами своєї країни, які мають такі риси своєї особистості, як соціальність, самосвідомість, креативність, духовність, честь і гідність, культурність, патріотизм тощо. Саме через рівноправні партнерські стосунки можуть утверджуватися якості члена освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, покращуватися шкільне життя і розвиватися особистість громадянина в учнів, педагогів і самих працівників психологічної служби системи освіти.

11. Від соціального педагога і практичного психолога очікують особливого професійного громадянського ставлення до проблем розвитку особистості громадянина учня, педагога, керівника, компетентності та здорового глузду при виваженіму розумінні і вирішенні складних життєвих проблем, а в разі неможливості їх розв'язання власними силами – кваліфікованої передачі на інші рівні громадянського суспільства і, через владу, державним інститутам. Здійснюйте кваліфіковану пропаганду позитивного досвіду розвитку і функціонування громадянського суспільства.

12. Будьте чесними, щирими перед людьми і правдивими перед самими собою, уникайте подвійної моралі, як би Вам не хотілося бачити психологічну дійсність і свою особистість в ній кращою чи гіршою, ніж вони є насправді. Слід завжди берегти пам'ять про честь і гідність минулих поколінь, бути чесним і достойним щодо своїх сучасників і все робити для становлення й утвердження честі і гідності майбутніх громадян суспільства і людства тощо.

Б. СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗРОБКИ І ОРГАНІЗАЦІЇ ПЕРВИННОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРОЕКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

У прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії України сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-які об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

В.ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ» (ВІДОМОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ (ВВР), 2013, № 1, СТ.1)

Цей Закон визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, гарантованого Конституцією України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань.

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Поняття громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

2. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

3. Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

4. Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

5. Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Стаття 2. Сфера дії Закону

1. Дія цього Закону поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань в Україні.

2. Дія цього Закону не поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення:

- 1) політичних партій;
- 2) релігійних організацій;
- 3) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;
- 4) асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань;
- 5) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування;
- 6) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями), утворених на підставі інших законів.

3. Особливості регулювання суспільних відносин у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення окремих видів громадських об'єднань можуть визначатися іншими законами.

4. Неурядові організації інших держав, міжнародні неурядові організації (далі - іноземні неурядові організації) діють на території України відповідно до цього та інших законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 3. Принципи утворення і діяльності громадських об'єднань

1. Громадські об'єднання утворюються і діють на принципах:

- 1) добровільності;
- 2) самоврядності;
- 3) вільного вибору території діяльності;
- 4) рівності перед законом;
- 5) відсутності майнового інтересу їх членів (учасників);
- 6) прозорості, відкритості та публічності.

2. Добровільність передбачає право особи на вільну участь або неучасть у громадському об'єднанні, у тому числі в його утворенні, вступі в таке об'єднання або припиненні членства (участі) в ньому.

3. Самоврядність передбачає право членів (учасників) громадського об'єднання самостійно здійснювати управління діяльністю громадського об'єднання відповідно до його мети (цілей), визначати напрями діяльності, а також невтручання органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в діяльність громадського об'єднання, крім випадків, визначених законом.

4. Вільний вибір території діяльності передбачає право громадських об'єднань самостійно визначати територію своєї діяльності, крім випадків, визначених законом.

5. Рівність перед законом передбачає, що громадські об'єднання є рівними у своїх правах та обов'язках відповідно до закону з урахуванням організаційно-правової форми, виду та/або статусу такого об'єднання.

6. Відсутність майнового інтересу передбачає, що члени (учасники) громадського об'єднання не мають права на частку майна громадського об'єднання та не відповідають за його зобов'язаннями. Доходи або майно (активи) громадського об'єднання не підлягають розподілу між його членами (учасниками) і не можуть використовуватися для вигоди будь-якого окремого члена (учасника) громадського об'єднання, його посадових осіб (крім оплати їх праці та відрахувань на соціальні заходи).

7. Прозорість, відкритість передбачає право всіх членів (учасників) громадського об'єднання мати вільний доступ до інформації про його діяльність, у тому числі про прийняті громадським об'єднанням рішення та здійснені заходи, а також обов'язок громадського об'єднання забезпечувати такий доступ. Публічність означає, що громадські об'єднання інформують громадськість про свої мету (цілі) та діяльність.

Стаття 4. Обмеження щодо утворення і діяльності громадських об'єднань

1. Утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності

держави, підриив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки, забороняються.

2. Громадські об'єднання не можуть мати воєнізованих формувань.

3. Інші обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі на утворення і діяльність громадських об'єднань, можуть бути встановлені виключно законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

4. Громадським об'єднанням не можуть надаватися владні повноваження, крім випадків, передбачених законом.

Стаття 5. Гарантії права на свободу об'єднання

1. Ніхто не може бути примушений до вступу у будь-яке громадське об'єднання. Належність чи неналежність до громадського об'єднання не може бути підставою для обмеження прав і свобод особи або для надання їй органами державної влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування будь-яких пільг і переваг.

2. Кожна особа має право добровільно у будь-який час припинити членство (участь) у громадському об'єднанні шляхом подання заяви до відповідних статутних органів громадського об'єднання. Членство в громадському об'єднанні припиняється з дня подання такої заяви та не потребує додаткових рішень. З того самого дня припиняється перебування члена громадського об'єднання на будь-яких виборних посадах у громадському об'єднанні.

Дія абзацу першого цієї частини не поширюється на членів громадського об'єднання, обраних на посади керівника громадського об'єднання чи заступника такого керівника. Членство в громадському об'єднанні зазначених керівників припиняється з дня, наступного за днем обрання нового керівника чи його заступника.

3. Вимога про зазначення відомостей щодо членства (участі) особи у громадському об'єднанні, якщо така вимога не пов'язана з реалізацією особою своїх прав як особи, яка має право представляти громадське об'єднання, або члена (учасника) громадського об'єднання, не допускається, крім випадків, визначених законом.

Стаття 6. Спільна реалізація громадськими об'єднаннями своєї мети (цілей)

1. Громадські об'єднання мають право реалізовувати свою мету (цілі) шляхом укладення між собою на добровільних засадах угод про співробітництво та/або взаємодопомогу, утворення відповідно до цього Закону громадських спілок, а також в інший спосіб, не заборонений законом.

2. Громадські об'єднання можуть здійснювати співробітництво з іноземними неурядовими організаціями та міжнародними урядовими організаціями з дотриманням законів України та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Розділ II

УТВОРЕННЯ ТА РЕЄСТРАЦІЯ ГРОМАДСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Стаття 7. Засновники громадського об'єднання

1. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років.

2. Засновниками громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи. Засновниками громадської спілки не можуть бути політичні партії, а також юридичні особи, щодо яких прийнято рішення щодо їх припинення або які перебувають у процесі припинення.

3. Кількість засновників громадського об'єднання не може бути меншою, ніж дві особи.

4. Засновниками громадської спілки не можуть бути юридичні особи приватного права, єдиним засновником яких є одна і та сама особа.

5. Засновником громадської спілки не може бути юридична особа приватного права, якщо засновник (власник істотної участі) цієї юридичної особи внесений до переліку осіб, пов'язаних зі здійсненням терористичної діяльності, або щодо яких застосовано міжнародні санкції.

6. Засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною.

7. Повноваження засновника громадського об'єднання закінчуються після державної реєстрації громадського об'єднання в установленому законом порядку.

Примітка. Під істотною участю у цьому Законі слід розуміти пряме та опосередковане, самостійне або спільно з іншими особами володіння 10 і більше відсотками статутного (складеного) капіталу або голосів за придбаними акціями (частками) юридичної особи або незалежно від формального володіння можливість значного впливу на управління чи діяльність юридичної особи.

Стаття 8. Члени (учасники) громадського об'єднання

1. Членами (учасниками) громадської організації, крім молодіжної та дитячої, можуть бути особи, визначені частиною першою статті 7 цього Закону, які досягли 14 років. Вік членів молодіжної, дитячої організації визначається її статутом у межах, встановлених законом.

2. Членами (учасниками) громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи, фізичні особи, які досягли 18 років та не визнані судом недієздатними.

Стаття 9. Утворення та реєстрація громадського об'єднання

1. Утворення громадського об'єднання здійснюється на установчих зборах його засновників та оформлюється протоколом.

2. Протокол установчих зборів громадського об'єднання має містити відомості про:

1) дату та місце проведення установчих зборів;
2) осіб, які брали участь в установчих зборах (відповідно до частини одинадцятої цієї статті);

3) рішення про утворення громадського об'єднання із зазначенням мети (цілей) його діяльності;

4) рішення про визначення найменування та за наявності – скороченого найменування громадського об'єднання;

5) рішення про затвердження статуту громадського об'єднання;

6) рішення про утворення (обрання) керівника, органів управління громадського об'єднання відповідно до затвердженого статуту;

7) рішення про визначення особи (осіб), яка має право представляти громадське об'єднання у правовідносинах з державою та іншими особами і вчиняти дії від імені громадського об'єднання без додаткового уповноваження (далі – особа, уповноважена представляти громадське об'єднання), – для громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність без статусу юридичної особи, якщо утворення (обрання) органів управління не передбачено рішенням про утворення такого об'єднання;

8) рішення про визначення особи (осіб), яка має право представляти громадське об'єднання для здійснення реєстраційних дій, – для громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи.

3. Юридична особа приватного права бере участь в утворенні громадської спілки через свого керівника або іншого уповноваженого представника, який діє на підставі довіреності на вчинення дій щодо утворення громадської спілки.

4. У разі утворення громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність без статусу юридичної особи, рішення, передбачені пунктами 5 та 6 частини другої цієї статті, приймаються, якщо наявність статуту та/або утворення (обрання) органів управління передбачено рішенням про утворення такого об'єднання.

5. У протоколі установчих зборів можуть зазначатися відомості і про інші прийняті на цих зборах рішення стосовно утворення та/або діяльності громадського об'єднання.

6. Особа може бути обрана керівником, обрана до складу керівного органу громадського об'єднання, визначена особою, яка має право представляти громадське об'єднання для здійснення реєстраційних дій, або визначена особою, уповноваженою представляти громадське об'єднання, за наявності її особистої згоди.

7. Протокол установчих зборів підписується головою та секретарем зборів.

8. Громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність із статусом юридичної особи або без такого статусу, підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань", протягом 60 днів з дня проведення установчих зборів.

У разі неподання (не надсилання) документів для реєстрації громадського об'єднання протягом 60 днів з дня утворення таке громадське об'єднання не вважається утвореним.

9. Дії від імені незареєстрованого громадського об'єднання, крім дій, пов'язаних з реєстрацією такого об'єднання, забороняються.

10. Вимоги цієї статті застосовуються також щодо рішень стосовно створення нового громадського об'єднання, які приймаються у зв'язку з реорганізацією громадського об'єднання.

11. Невід'ємною частиною протоколу установчих зборів громадського об'єднання є реєстр осіб, які брали участь в установчих зборах, в якому обов'язково зазначаються відомості:

1) щодо фізичних осіб – прізвище, ім'я та по батькові особи, дата народження, а для іноземців та осіб без громадянства також дані національного паспорта або документа, що його замінює. Дані про особу засвідчуються її особистим підписом;

2) щодо юридичних осіб – повне найменування, ідентифікаційний код, юридична адреса, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка уповноважена брати участь в установчих зборах. Ці дані засвідчуються підписом особи, уповноваженої брати участь в установчих зборах.

12. Громадське об'єднання повідомляє про внесення змін до статуту громадського об'єднання, зміни у складі керівних органів громадського об'єднання, зміну особи (осіб), уповноваженої представляти громадське об'єднання, зміну місцезнаходження громадського об'єднання протягом 60 днів з дня прийняття відповідного рішення.

13. Для отримання статусу юридичної особи громадське об'єднання, що здійснює діяльність без статусу юридичної особи, за рішенням вищого органу управління може звернутися для проведення процедури реєстрації в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань".

Стаття 10. Найменування громадського об'єднання

1. Найменування громадського об'єднання визначається рішенням установчих зборів під час його утворення.

2. Найменування громадського об'єднання складається з двох частин - загальної та власної назв. У загальній назві зазначається організаційно-правова форма громадського об'єднання ("громадська організація", "громадська спілка").

3. Найменування громадського об'єднання викладається державною мовою. Громадське об'єднання може також викласти свою власну назву, поряд з державною мовою, іноземною мовою або мовою національної меншини.

4. Власна назва громадського об'єднання не повинна бути тотожною власним назвам інших зареєстрованих громадських об'єднань.

5. Власна назва громадського об'єднання не може містити:

1) найменування органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, складових найменувань цих органів (міністерство, агентство, служба, інспекція, комітет, адміністрація, прокуратура, суд);

2) власну назву громадського об'єднання, діяльність якого заборонена в судовому порядку (протягом трьох років після набрання відповідним рішенням суду законної сили);

3) інші позначення, використання яких обмежено законом.

6. Власна назва громадського об'єднання не може містити слова "державний", "комунальний" та похідні від них. Власна назва навчального закладу, установи чи організації у власній назві громадського об'єднання може використовуватися лише за згоди відповідного навчального закладу, установи чи організації.

Забороняється використання у власній назві громадського об'єднання історичних державних найменувань, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України.

7. Власна назва громадського об'єднання може містити інформацію про статус громадського об'єднання ("дитяче", "молодіжне", "всеукраїнське") та/або про його вид ("екологічне", "правозахисне" тощо).

8. Власна назва громадського об'єднання може містити ім'я (псевдонім) фізичної особи за умови попередньої письмової згоди цієї особи або її спадкоємців, засвідченої в установленому законом порядку, якщо інше не передбачено законом.

9. Громадське об'єднання має право на використання свого найменування з моменту реєстрації. Забороняється використання найменування громадського об'єднання фізичними та юридичними особами, які не належать до цього громадського об'єднання, без згоди такого громадського об'єднання для цілей, не пов'язаних з діяльністю цього громадського об'єднання.

10. Громадське об'єднання може також мати скорочене найменування, яке визначається рішенням його установчих зборів або вищого органу управління – з'їзду, конференції, загальних зборів тощо (далі – вищий орган управління).

11. Зміна найменування громадського об'єднання здійснюється на засіданні вищого органу управління такого об'єднання з додержанням вимог цього Закону та статуту об'єднання (за наявності).

Стаття 11. Статут громадського об'єднання

1. Статут громадського об'єднання має містити відомості про:

1) найменування громадського об'єднання та за наявності – скорочене найменування;

2) мету (цілі) та напрями його діяльності;

3) порядок набуття і припинення членства (участі) у громадському об'єднанні, права та обов'язки його членів (учасників);

4) повноваження керівника, вищого органу управління, інших органів управління (далі – керівні органи) громадського об'єднання, порядок їх формування та зміни складу, термін повноважень, а також порядок визначення особи, уповноваженої представляти громадське об'єднання, та її заміни (для громадських об'єднань, що не мають статусу юридичної особи);

5) періодичність засідань і процедуру прийняття рішень керівними органами громадського об'єднання, у тому числі шляхом використання засобів зв'язку;

6) порядок звітування керівних органів громадського об'єднання перед його членами (учасниками);

7) порядок оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів громадського об'єднання та розгляду скарг;

8) джерела надходження і порядок використання коштів та іншого майна громадського об'єднання;

9) порядок створення, діяльності та припинення діяльності відокремлених підрозділів громадського об'єднання (у разі їх створення громадським об'єднанням, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи);

10) порядок внесення змін до статуту;

11) порядок прийняття рішення щодо саморозпуску або реорганізації громадського об'єднання, а також щодо використання його коштів та іншого майна, що залишилися після саморозпуску, – для громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи.

2. У статуті громадського об'єднання можуть бути передбачені додаткові положення щодо утворення, діяльності і саморозпуску чи реорганізації громадського об'єднання, що не суперечать закону.

3. Статут громадського об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність без статусу юридичної особи (у разі, якщо наявність статуту такого об'єднання передбачена рішенням про його утворення), може не містити положень, передбачених пунктами 5-8 частини першої цієї статті.

{Статтю 12 виключено на підставі Закону № 835-VIII від 26.11.2015}

Стаття 13. Відокремлені підрозділи громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи може мати відокремлені підрозділи, які утворюються за рішенням відповідного керівного органу громадського об'єднання згідно із статутом, у порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань".

2. Відокремлені підрозділи громадського об'єднання не є юридичними особами, крім випадків, передбачених цим Законом.

Відокремлені підрозділи громадського об'єднання утворюються та здійснюють свою діяльність на основі статуту громадського об'єднання.

Відокремлені підрозділи громадського об'єднання зі статусом юридичної особи можуть мати своє положення, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання. Положення про відокремлений підрозділ громадського об'єднання містить інформацію про найменування відокремленого підрозділу, назву керівних (та в разі потреби контролюючих) органів, порядок обрання (призначення), строк повноважень, перелік повноважень керівних (та в разі потреби контролюючих) органів. Положення про відокремлений підрозділ громадського об'єднання не може суперечити законам та статуту громадського об'єднання.

Стаття 18. Символіка громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання із статусом юридичної особи може мати власну символіку (емблему, прапор), яка підлягає реєстрації відповідно до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань".

2. Символіка громадського об'єднання не повинна відтворювати:

- 1) державні символи України;
- 2) інші офіційні символи чи знаки, які використовуються державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, державні та інші нагороди, печатки та інші відмітні знаки цих органів;
- 3) державні герби, прапори або офіційні назви інших держав;
- 4) ім'я або зображення фізичної особи без письмової згоди такої особи або її спадкоємців, засвідченої в установленому законом порядку, якщо інше не передбачено законом;
- 5) інші символи та знаки, використання яких обмежено законом.

3. Символіка громадського об'єднання має відрізнятися від зображення вже зареєстрованої символіки іншого громадського об'єднання.

4. Символіка громадського об'єднання затверджується уповноваженим статутним органом громадського об'єднання в порядку, визначеному його статутом.

5. Рішення про затвердження символіки має містити: вид символіки, її зображення та опис. Опис символіки повинен містити інформацію про кольори, масштаби та пропорції елементів символіки. Зображення символіки повинно містити повне або скорочене найменування громадського об'єднання.

6. Громадське об'єднання має право на використання власної символіки з дня її реєстрації. Забороняється використання зареєстрованої символіки громадського об'єднання фізичними та юридичними особами без згоди такого об'єднання та для цілей, не пов'язаних з діяльністю такого громадського об'єднання.

Стаття 19. Всеукраїнський статус громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання, зареєстроване в установленому законом порядку, може мати всеукраїнський статус за наявності у нього відокремлених підрозділів у більшості адміністративно-територіальних одиниць, зазначених у частині другій статті 133 Конституції України, і якщо таке громадське об'єднання підтвердило такий статус у порядку, встановленому Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань".

2. Підтвердження всеукраїнського статусу громадського об'єднання та відмова від такого статусу є добровільними.

3. Відомості про всеукраїнський статус громадського об'єднання перевіряються щороку уповноваженим органом з питань реєстрації відповідно до відомостей Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Стаття 20. Акредитація відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації

1. Відокремлений підрозділ іноземної неурядової організації акредитується в Україні без надання статусу юридичної особи в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань".

2. Діяльність відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації припиняється на підставі:

1) рішення іноземної неурядової організації, відокремлений підрозділ якої акредитовано в Україні;

2) рішення уповноваженого органу з питань реєстрації у разі закінчення терміну дії довіреності на ім'я керівника відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації, оформленої відповідно до законодавства держави, в якій видано довіреність;

3) рішення суду про заборону відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації.

3. Діяльність відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації може бути заборонена в судовому порядку у разі порушення таким відокремленим підрозділом положень статей 36, 37 Конституції України, статті 4 цього Закону, положень інших законів, якими встановлюються обмеження щодо утворення і діяльності громадських об'єднань в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

4. Справа про заборону відокремленого підрозділу іноземної неурядової організації розглядається у порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України.

Розділ III

ПРАВА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Стаття 21. Права громадських об'єднань

1. Для здійснення своєї мети (цілей) громадське об'єднання має право:

1) вільно поширювати інформацію про свою діяльність, пропагувати свою мету (цілі);

2) звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;

3) одержувати у порядку, визначеному законом, публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації;

4) брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя;

5) проводити мирні зібрання;

6) здійснювати інші права, не заборонені законом.

2. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право:

1) бути учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і не-майнові права відповідно до законодавства;

2) здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського

об'єднання та сприяє її досягненню. Відомості про здійснення підприємницької діяльності громадським об'єднанням включаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань;

3) засновувати з метою досягнення своєї статутної мети (цілей) засоби масової інформації;

4) брати участь у здійсненні державної регуляторної політики відповідно до Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності";

5) брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності.

3. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, створена ним юридична особа (товариство, підприємство) може бути виконавцем державного замовлення відповідно до закону.

Стаття 22. Засади взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування

1. Держава забезпечує додержання прав громадських об'єднань.

2. Втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб у діяльність громадських об'єднань, так само як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, не допускається, крім випадків, передбачених законом.

3. Органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування можуть залучати громадські об'єднання до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, зокрема, шляхом проведення консультацій з громадськими об'єднаннями стосовно важливих питань державного і суспільного життя, розроблення відповідних проєктів нормативно-правових актів, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів у органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування, в роботі яких беруть участь представники громадських об'єднань.

4. Проведення в порядку, визначеному законодавством, консультацій з громадськими об'єднаннями щодо проєктів нормативно-правових актів, які стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності, є обов'язковим.

5. Державний нагляд та контроль за дотриманням закону громадськими об'єднаннями здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування у порядку, визначеному законом.

Стаття 23. Фінансова підтримка та звітність громадських об'єднань

1. Громадські об'єднання зі статусом юридичної особи мають право на фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів відповідно до закону.

2. Громадські об'єднання, які отримують фінансову підтримку за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, зобов'язані подавати та оприлюднювати звіти про цільове використання цих коштів відповідно до закону.

3. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, створені ним юридичні особи (товариства, підприємства) зобов'язані вести бухгалтерський облік, фінансову та статистичну звітність, бути зареєстрованими в органах доходів і зборів та сплачувати до бюджету обов'язкові платежі відповідно до закону. Надання громадським об'єднанням, створеним ними юридичним особам (товариствам, підприємствам) пільг, у тому числі з оподаткування, здійснюється на підставах та в порядку, визначених законом.

7. Громадські об'єднання зобов'язані:

1) зберігати правоустановчі документи, документи, в яких міститься інформація про діяльність, яка здійснена відповідно до мети (цілей) та завдань; зберігати і регулярно оновлювати інформацію, достатню для ідентифікації згідно з вимогами закону кінцевих бенефіціарних власників (контролерів) громадського об'єднання, а також надавати її державному реєстратору у випадках та в обсязі, передбачених законом. Ця інформація не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом;

2) готувати річні фінансові звіти із зазначенням детального аналізу доходів і витрат;

3) здійснювати заходи контролю, щоб забезпечити зарахування і витрачання повністю всіх коштів у спосіб, що узгоджується з цілями та завданнями заявленої діяльності громадського об'єднання;

4) забезпечити ведення обліку та зберігання не менше п'яти років усіх необхідних облікових документів стосовно внутрішніх та міжнародних операцій, а також інформації, зазначеної у пунктах 1 і 2 цієї частини, і надавати її компетентним державним органам на відповідний запит, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Стаття 24. Власність громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи для виконання своєї статутної мети (цілей) має право володіти, користуватися і розпоряджатися коштами та іншим майном, яке відповідно до закону передане такому громадському об'єднанню його членами (учасниками) або державою, набуто

як членські внески, пожертвуване громадянами, підприємствами, установами та організаціями, набуте в результаті підприємницької діяльності такого об'єднання, підприємницької діяльності створених ним юридичних осіб (товариств, підприємств), а також майном, придбаним за рахунок власних коштів, тимчасово наданим у користування (крім розпорядження) чи на інших підставах, не заборонених законом.

2. Право власності громадського об'єднання зі статусом юридичної особи реалізує його вищий орган управління в порядку, передбаченому законом та статутом громадського об'єднання. Окремі функції щодо управління майном за рішенням вищого органу управління громадського об'єднання можуть бути покладені на створені ним відповідно до статуту керівні органи, юридичні особи (товариства, підприємства), відокремлені підрозділи таких об'єднань або передані громадським спілкам, утвореним цими громадськими об'єднаннями.

3. У разі саморозпуску громадського об'єднання його майно та кошти після задоволення вимог кредиторів передаються за рішенням такого об'єднання на статутні або благодійні цілі іншому (кільком іншим) громадському об'єднанню, а в разі неприйняття такого рішення - зараховуються відповідно до закону до державного або місцевого бюджету.

4. У разі реорганізації громадського об'єднання його майно, активи та пасиви передаються правонаступнику.

Розділ IV

ОСОБЛИВОСТІ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Стаття 25. Способи припинення діяльності громадського об'єднання

1. Припинення діяльності громадського об'єднання здійснюється:

1) за рішенням громадського об'єднання, прийнятим вищим органом управління громадського об'єднання, у визначеному статутом порядку, шляхом саморозпуску або реорганізації;

2) за рішенням суду про заборону (примусовий розпуск) громадського об'єднання.

2. Припинення діяльності громадського об'єднання відбувається в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань".

{Частина друга статті 25 в редакції Закону № 835-VIII від 26.11.2015}

3. Якщо вартості майна громадського об'єднання зі статусом юридичної особи, яке безпосередньо здійснює підприємницьку діяльність і щодо якого прийнято рішення про ліквідацію, недостатньо для задоволення вимог кредиторів, ліквідатор (ліквідаційна комісія) зобов'язаний звернутися до госпо-

дарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство такого громадського об'єднання відповідно до Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом".

Стаття 26. Добровільне припинення діяльності громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання має право у будь-який час прийняти рішення про припинення своєї діяльності (саморозпуск).

{Частина другу статті 26 виключено на підставі Закону № 835-VIII від 26.11.2015}

3. Рішення про саморозпуск громадського об'єднання приймається у порядку, встановленому статутом цього об'єднання. Вищий орган управління, який прийняв рішення про саморозпуск громадського об'єднання, створює ліквідаційну комісію або доручає керівному органу здійснювати повноваження ліквідаційної комісії для проведення припинення громадського об'єднання як юридичної особи, а також приймає рішення щодо використання коштів та майна громадського об'єднання після його ліквідації відповідно до статуту.

Г.ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ» (ГОЛОС УКРАЇНИ, 2002, 11 ЖОВТНЯ) (ПРОЕКТ)

Як побудувати громадянське суспільство в нашій державі? На це питання намагаються знайти відповідь багато політиків, юристів, чиновників, істориків, політологів. Адже багато хто з них скаржиться: нема, мовляв, в Україні громадянського суспільства, дуже повільно йде становлення його елементів. Але ж без громадянського суспільства українська демократія – в кращому разі – інвалід, а то й просто мертвонароджена дитина.

Свою відповідь на виклик сучасної історії дає відомий правознавець, президент Інституту муніципальної демократії і прав людини Олександр Мучнік. Пропонуємо вашій увазі його проект закону України «Про громадянське суспільство в Україні».

Цей конституційний Закон визначає правові основи для створення, розвитку і захисту громадянського суспільства в Україні, найважливішим призначенням якого є забезпечення природних прав її народу на свободу, самовизначення, суверенітет, національну безпеку, розвиток і контроль над своєю державою.

Розділ I.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Народ і громадянське суспільство в Україні.

1. Український народ – люди, які в результаті своєї життєдіяльності на території України опинилися зв'язаними історичними узами в самобутню спільність, здатну шанувати і берегти гідність, свободу і природні права кожної

окремої людини, визначати і змінювати конституційний лад в країні, засновувати свою державу і контролювати її діяльність, а також сповідувати щире миролюбство до інших народів.

2. Громадянське суспільство в Україні – система правових інститутів, яка забезпечує самоорганізацію, структурування і самотворення її населення в цілісний і повновладний суб'єкт конституційного права – Український народ.

3. Рівень розвитку громадянського суспільства в Україні вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян.

Стаття 2. **Визначення термінів і понять.**

У цьому Законі наведені нижче терміни і поняття вживаються в такому значенні:

авторитарний режим – система методів, способів, прийомів і форм, за допомогою яких виконавча влада в порушення принципів поділу влади здійснює адміністративний тиск на інші гілки влади (законодавчу, судову і муніципальну), а кожні наступні вибори організує винятково з метою свого самозбереження і самовідтворення;

адміністративний ресурс – фактичний механізм улаштування влади (державної і муніципальної), який за допомогою адміністративних методів (податкових перевірок, порушення кримінальних справ, механізму призначення і обрання суддів, організації і проведення виборів, ліцензування і фінансування ЗМІ тощо) забезпечує позаюрідичний контроль над поведінкою громадян і діяльності громадянського суспільства;

питання державного будівництва – питання, пов'язані з побудовою справедливої демократичної, правової, соціальної і соборної держави;

питання місцевого значення – питання, пов'язані з життєдіяльністю територіальних громад (жителів відповідного села, селища і міста), що чинним законодавством не зараховані до виняткової компетенції державної влади;

демократична держава – держава, устрій і діяльність якої відповідають вільно вираженій волі народу, а також реально забезпечують дотримання основних (конституційних) прав людини;

гідність людини – основана на усвідомленні себе найвищим творінням природи, подобою Бога на землі, потреба людини у визнанні неповторності та цінності (поваги) своєї особистості з боку інших людей, громадянського суспільства, держави і міжнародного співтовариства;

природне право – сукупність прав людини, окремих територіальних громад, націй і народу загалом, даних їм від Бога (природи), а тому священних і невід'ємних від них у процесі їхньої життєдіяльності;

природні права людини – сукупність даних людині від Бога (природи) і в силу цього належних їй з моменту народження прав на життя і свободи, на безпеку і прагнення щастя, на власність і опір гнобленню, на розвиток і рідну мову, що передують державі і законодавству, а тому не підлягають вилученню, обмеженню і скасування;

ідеологічне різноманіття (ідеологічний плюралізм) – свобода духовного й інтелектуального життя громадянського суспільства, що виражається в праві людини сповідувати та проповідувати будь-які (що не завдають шкоди іншому) погляди на шляху розвитку людини, товариства і держави;

інститути громадянського суспільства – недержавні юридичні особи (підприємства, установи, організації), що є суб'єктами конституційного права і покликані забезпечити духовний, інтелектуальний і соціальний розвиток людини, а також захист його гідності, свободи й основних (конституційних) прав;

конституційні права людини – загальновизнані світовим співтовариством основні права людини, що одержали закріплення в Основному Законі держави, без визнання і дотримання яких індивід не усвідомить себе особистістю і громадянином, населення – народом, країна не сприймається як батьківщина, а держава – як правова;

конституційний устрій – система принципів, що дають змогу реально забезпечити дотримання свободи й основних (конституційних) прав людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного поділу влади в цілковитій відповідності з її Конституцією;

світове співтовариство – сукупність сучасних правових держав, що здійснюють спільну творчу діяльність на основі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права для захисту свободи й основних прав людини, а також для розв'язання всіх глобальних проблем цивілізації;

муніципальна влада – конституційне право територіальної громади здійснювати свою волю як безпосередньо через референдуми, вибори, загальні збори, місцеві ініціативи, суспільні слухання, так і через органи місцевого самоврядування, а також органи самоорганізації населення;

національна безпека України – стан захищеності її народу і громадянського суспільства, що його забезпечує правова держава і від ворожих зазіхань з боку інших держав, і від узурпації влади, зловживання адміністративним ресурсом з боку якоїсь частини державного апарату;

національна (об'єднавча) ідея Українського народу – мотивація, що об'єднує на основі принципу справедливості зусилля всіх жителів України з творення, розвитку і захисту свого громадянського суспільства і підконтрольної йому правової держави з метою забезпечення і захисту своєї свободи і основних (конституційних) прав;

національні інтереси Українського народу – потреби жителів України в утвердженні і забезпеченні свободи і основних (конституційних) прав кожного з них окремо і народу загалом, у створенні умов для повноцінного розвитку громадянського суспільства, а також у забезпеченні абсолютного верховенства (панування) права у всій діяльності держави;

неприбуткова організація – недержавна юридична особа, основна мета діяльності якої полягає в досягненні духовних, інтелектуальних, політичних,

професійних, а також інших соціальних цілей, не пов'язаних із здобуттям і розподілом прибутку;

загальновизнані принципи і норми міжнародного права – принципи і норми, що містяться в міжнародних, міждержавних конвенціях (договорах), статутах міжнародних організацій, у рішеннях міжнародних судів, а також у міжнародних звичаях, стосовно яких є докази наявності загальної практики й обов'язковості їхнього застосування міжнародним співтовариством;

основні права людини – природні права людини, що одержали закріплення в Праві світового співтовариства як загальновизнані і загальнообов'язкові цінності, що їх визнають і дотримуються всі правові держави;

політичне різноманіття (політичний плюралізм) – право людей на створення будь-яких суспільних об'єднань, політичних партій і рухів для вираження багатогранних інтересів різних соціальних верств суспільства;

право – сформована і відібрана світовим співтовариством система принципів і правил поведінки, що забезпечують усередині кожної окремо взятої країни визнання і утвердження основних прав людини, самозбереження, самоорганізацію і розвиток громадянського суспільства, а також обслуговуючої його і підконтрольної йому держави;

правова держава – заснована народом організація, що об'єднує свої інститути в єдину систему на основі принципу поділу влади і яка уповноважена народом представляти його інтереси, керуючись принципом справедливості і верховенства права, використовуючи примус винятково з метою захисту свободи й основних (конституційних) прав людини на всій території країни;

правова свідомість – форма суспільної й індивідуальної свідомості людей, вихованих на традиціях і звичаях справедливості, що характеризується орієнтацією на конституцію і закони своєї батьківщини, а також здатної мотивувати їхнє поведіння на визнання і повагу свободи й основних (конституційних) прав інших людей, націй і народів;

принцип солідарності - об'єктивний закон життєдіяльності, у процесі якої люди гарантують одне одному взаємну моральну і психологічну підтримку, узгодженість у діях, а також відповідальність за досягнутий результат;

принцип справедливості - об'єктивний закон спілкування між людьми, націями і народами, за якого ніхто не шкодить одне одному і кожному віддається належне з позиції загальновизнаного розуміння загального блага;

соборна держава – держава, внутрішня політика якої сприяє забезпеченню єдності і відповідальності всього народу заради свободи кожної окремої людини і відповідальності кожного за свободу всього народу;

соціальна держава – держава, яка, керуючись принципом справедливості, здійснює своє призначення забезпечити розвиток громадянського суспільства загалом, шляхом зберігання добробуту і соціальної захищеності кожної людини окремо;

суверенітет народу – засноване на природному праві повновладдя народу, що виражається в його повноваженні визначати і змінювати конституційний лад у країні, засновувати і скасовувати свою державу, обирати і знімати його посадових осіб, а також вільно здійснювати і захищати свою свободу й основні (конституційні) права в інтересах суспільного добробуту;

тоталітарна держава – держава, в якій панує, зрощуючись з нею, одна партія; як пануюча допускається одна форма власності – державна; нав'язується одна ідеологія, що обоє водночас «народних вождів», монополія на владу яких забезпечується винятково одним режимом – терористичним;

узурпація влади (державної або муніципальної) – відверто насильницьке (збройне) або приховано примусове (адміністративним шляхом) її захоплення, утримання і використання на шкоду і окремим людям, і цілим народам (як своєму, так і іншим);

українська діаспора – вихідці з України або їхні нащадки, що з тих чи інших причин покинули її територію, постійно проживають поза її межами, не є громадянами України, проте зберігають свій зв'язок з нею як зі своєю батьківщиною, бажаючи взяти участь в її духовному, культурному і державному відродженні;

економічне різноманіття (економічний плюралізм) – це правовий стан рівності усіх форм власності: приватної, колективної і державної, а також рівноправність під час здійснення підприємницької діяльності всіма суб'єктами цивільного права;

Стаття 3. Принципи діяльності громадянського суспільства

Громадянське суспільство в Україні створюється і діє в цілковитій відповідності з принципами справедливості, верховенства права, рівності всіх перед законом і судом, демократії, політичного, ідеологічного й економічного різноманіття, а також з іншими загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Громадянське суспільство активно співробітничает і взаємодіє з державою на принципах солідарності і взаємної відповідальності за забезпечення безпеки, розвиток і добробут кожної окремої людини в Україні.

Стаття 4. Завдання громадянського суспільства в Україні

1. Громадянське суспільство в Україні за допомогою своїх інститутів сприяє вирішенню таких завдань:

— звільненню людей від страху і потреби, забезпеченню їм безпеки і душевного спокою;

— утвердженню віри в основні права людини, у гідність, честь і цінність людської особистості як основи свободи, справедливості і громадянського спокою в країні;

— вихованню у людей навички жити в єдності притаманних їм розбіжностей, у душі толерантності, милосердя і співчуття одне одному, в атмосфері відкритості до світу і солідарності перед загальними бідами;

- формуванню духовних і моральних принципів, осмисленню історичної місії і геополітичного призначення Українського народу як стрижневої основи його менталітету;

- відродженню інтелектуального потенціалу народу, захисту здібностей і обдарувань кожної окремої особистості, залученню найобдарованіших представників української діаспори до роботи в Україні;

- створенню атмосфери вільного формування різноманітних поглядів у людей, а також достовірного і справедливого вираження їх політичної волі;

- викорененню схильності до зрадництва і доносительства, історичних традицій вдаватися до зовнішньої сили для вирішення внутрішніх суперечностей;

- руйнації забобонів, що провокують заздрість, ненависть і міжнаціональну ворожнечу;

- запобіганню вкорінення в країні авторитарного режиму – історичної спадщини тоталітарної держави;

- активізації зусиль окремих людей, членів територіальних громад і всього Українського народу із захисту свого природного права;

- забезпеченню використання основних (конституційних) прав і свобод винятково в інтересах суспільного розвитку і добробуту, крім зловживання цими правами і з боку окремих людей та територіальних громад, і народу загалом;

- пробудженню і закріпленню у громади України політичних ідеалів, а також відповідальності за дії своєї держави, формуванню в них правової свідомості;

- формування безпосередньо народом незалежного, безстороннього і справедливого суду;

- забезпеченню суспільного контролю за дотриманням з боку держави основних (конституційних) прав людини, територіальних громад, національних інтересів і національної безпеки Українського народу, а також інших основ конституційного ладу України;

- забезпеченню права народу на встановлення, зміну і захист конституційного ладу України, на визнання своєї власної політичної, економічної, соціальної і культурної системи, на заснування і будівництво справедливої демократичної, правової, соціальної і соборної держава;

- формування правового механізму стримувань і противаг між народом і державним апаратом з метою попередження узурпації останнім влади народу, а також зловживання адміністративним ресурсом;

- зміцненню конституційного правопорядку у взаємовідносинах між людьми, територіальними громадами, державою й іншими суб'єктами конституційного права;

- усьому, що сприяє добробуту людини.

2. Держава за допомогою своїх органів законодавства, виконавчої влади і правосуддя забезпечує діяльність інститутів громадянського суспільства в досягненні завдань, визначених у цій статті.

Розділ II.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття 5. Суб'єкти й інститути громадянського суспільства

1. Суб'єктами створення громадянського суспільства в Україні є люди, їхні об'єднання і територіальні громади.

2. Інститути громадянського суспільства в Україні діють у вигляді неприбуткових організацій, органів місцевого самоврядування і самоорганізації населення, присяжних і народних засідателів у судах, а також суб'єктів підприємницької діяльності.

3. Інститути громадянського суспільства діють і на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць, і на загально-національному рівні, беручи участь і у вирішенні питань місцевого значення, і питань державного будівництва.

Стаття 6. Неприбуткові організації

1. Неприбуткові організації діють у вигляді засобів масової інформації, суспільних об'єднань людей: політичних партій, релігійних організацій (церков), добродійних організацій, адвокатури, професійних спілок, організацій української діаспори, навчальних закладів і інших недержавних юридичних осіб України.

2. Неприбуткові організації звільняються від усіх видів державних і місцевих обов'язкових платежів (податків і зборів) у бюджети і в позабюджетні фонди, у тому числі і за здійснення своєї легалізації.

3. Неприбуткові організації, що орендують приміщення у держави й органів місцевого самоврядування, сплачують орендну плату за пільговими ставками у розмірі не більше як одна гривня за один квадратний метр орендованої площі на місяць

4. У разі відсутності фінансових коштів неприбуткові організації звільняються від орендної плати за їхньою заявою рішенням власників, зазначених у пункті третьому цієї статті.

Стаття 7. Права і обов'язки інститутів громадянського суспільства

1. Інститути громадянського суспільства створюються і функціонують вільно. Їхня внутрішня організація повинна відповідати демократичним основам (принципам) громадянського суспільства, що передбачені статтею 3 цього Закону.

2. Інститути громадянського суспільства мають право робити все те, що не заборонено Конституцією України і не заподіє шкоди людям, їхнім об'єднанням, територіальним громадам і народу України, а також підконтрольній йому державі.

3. На інститути громадянського суспільства поширюються основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина, оскільки ці права можуть бути до них застосовані.

4. Інститути громадянського суспільства мають право ініціювати загальнодержавні і місцеві референдуми з усіх питань, пов'язаних з утвердженням і забезпеченням основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина, територіальних громад і народу.

5. Інститути громадянського суспільства зобов'язані керуватися загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права, дотримуватися Конституції і законів України, домагатися вирішення завдань і цілей, передбачених цим Законом.

6. У разі порушення основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина інститути громадянського суспільства зобов'язані на їх прохання надати їм допомогу.

7. У разі відмови в допомозі, що передбачена пунктом шість цієї статті, інститути громадянського суспільства відповідають у порядку, визначеному **статтею 14 цього Закону**.

Стаття 8. Режим легалізації інститутів громадянського суспільства

1. Легалізація (офіційне визнання) інститутів громадянського суспільства, крім органів місцевого самоврядування, а також інституту присяжних і народних засідателів, є обов'язковою і здійснюється в повідомному порядку.

2. Для здійснення легалізації інститутів громадянського суспільства подають в реєстраційний орган документи, передбачені спеціальними законами, що регулюють їхню діяльність.

3. Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими протягом десяти днів з моменту надходження їхніх документів до реєстраційного органу. Свідцтво про державну реєстрацію відповідного інституту громадянського суспільства видається протягом трьох днів з моменту його реєстрації.

4. У разі незгоди з переліком і змістом документів, що їх подав інститут громадянського суспільства для легалізації, реєстраційний орган має право вимагати їх у судовому порядку. Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими до самого моменту набуття законної сили рішення суду про визнання їхніх установчих документів недійсними.

5. У разі винесення рішення суду про визнання установчих документів інститутів громадянського суспільства частково недійсними вони вважаються легалізованими і такими, що не суперечать чинній Конституції України.

6.3 моменту своєї легалізації інститути громадянського суспільства набувають статусу юридичних осіб.

Стаття 9. Громадянське суспільство в Україні і міжнародне громадянське суспільство

1. Громадянське суспільство в Україні визнається частиною міжнародного громадянського суспільства.

2. У вирішенні завдань, передбачених статтею 4 цього Закону, можуть брати участь інститути громадянського суспільства інших країн, а також міжнародні суспільні (неурядові) організації.

3. Інститути громадянського суспільства України мають право брати будь-яку, не заборонену Конституцією України і таку, що не суперечить загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, участь у життєдіяльності громадянського суспільства інших країн, а також у діяльності міжнародних суспільних (неурядових) організацій.

Стаття 10. Припинення і призупинення діяльності інститутів громадянського суспільства

1. Інститути громадянського суспільства припиняють свою діяльність у порядку ліквідації або реорганізації відповідно до чинного цивільного законодавства України.

2. Примусова ліквідація інститутів громадянського суспільства у випадку порушення ними загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, розпоряджень Конституції України, а також кількаразового (більше як два рази) заподіяння істотної шкоди окремим громадянам, їхнім об'єднанням і територіальним громадам.

3. У випадках, зазначених у пункті другому цієї статті, допускається тимчасове призупинення окремих видів діяльності або всієї діяльності інститутів громадянського суспільства на підставі мотивованого рішення суду на термін до розгляду судом порушеної ним справи по суті спору.

Розділ III

Громадянське суспільство і держава

Стаття 11. Гарантії незалежності інститутів громадянського суспільства

1. Державі, її органам, посадовим і службовим особам заборонено здійснювати втручання в діяльність інститутів громадянського суспільства, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Державі, її органам, посадовим і службовим особам заборонено зазіхати на об'єкти адвокатської судової, лікарської, комерційної, банківської, журналістської (редакційної) таємниці, таємниці нотаріальних дій і таємниці сповіді.

2. Всі перевірки інститутів громадянського суспільства, крім суб'єктів підприємницької діяльності, з боку будь-яких органів державної влади здійснюються з умовою обов'язкового попереднього повідомлення про дату, зміст, а також перелік передбачуваних для перевірки документів не інакше, як за місяць до дня її початку.

3. У разі, якщо вимоги органів державної влади, їх посадових і службових осіб виходять за межі їхніх повноважень, а також порушують положення, зазначені в цій статті, інститути громадянського суспільства мають право не виконувати ці вимоги, не надавати відповідні документи для перевірки і відмовляти цим органам, їх посадовим і службовим особам у доступі до своїх приміщень.

Інститути громадянського суспільства, їхні посадові особи, а також учасники (члени) не зобов'язані виконувати злочинні розпорядження або накази органів, посадових і службових осіб держави.

4. Проникнення в приміщення, в якому розташовані інститути громадянського суспільства, без їхньої згоди заборонено, крім випадків, коли таке проникнення здійснюється на підставі мотивованого рішення суду.

5.3 метою реального забезпечення свободи слова в Україні держава фінансує з бюджету ті засоби масової інформації, які регулярно публікують матеріали, що викривають корупцію, зловживання адміністративним ресурсом, порушення основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, а також інші зловживання владою, з боку органів і посадових осіб держави.

6. У разі виникнення реальної загрози безпеці співробітникам засобів масової інформації держава на прохання останніх забезпечує безкоштовну охорону їхніх помешкань, посадових осіб, а також журналістів, що безпосередньо здійснюють діяльність, зазначену в пункті п'ятому цієї статті, на весь період існування такої загрози.

Стаття 12. Форми контролю громадянського суспільства над державою

1. У разі зазіхання яким-небудь органом, посадовою особою чи службовою особою держави на основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина, територіальної громади, Українського народу будь-який інститут громадянського суспільства має право в їхніх інтересах звернутися до суду із позовом про захист порушених прав.

У разі бездіяльності органів законодавчої або виконавчої влади в справі забезпечення і захисту основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина, територіальної громади, Українського народу будь-який інститут громадянського суспільства має право звернутися до суду із позовом про примушення цих органів до здійснення їхніх конституційних обов'язків (прийняття необхідних законів, підзаконних актів, здійснення інших правочинних дій).

2. Інститути громадянського суспільства мають право зажадати і протягом десяти днів одержати від органів державної влади і місцевого самоврядування будь-які акти, документи, а також іншу інформацію з усіх питань, пов'язаних з основними (конституційними) правами і свободами людини і громадянина, територіальної громади, Українського народу, а також відомості, що мають безпосереднє відношення до цих інститутів громадянського суспільства.

В інтересах платників податків інститути громадянського суспільства мають право здійснювати контроль за використанням коштів з бюджетної системи України.

3. Інститути громадянського суспільства мають право брати участь у роботі будь-якого органу державної влади, якщо результат такої роботи може відбутися на основних (конституційних) правах і свободах людини і громадянина, територіальної громади, Українського народу, а також на правах відповідних інститутів громадянського суспільства.

Стаття 13. Судовий захист інститутів громадянського суспільства

1. Всі спори за участю інститутів громадянського суспільства розглядаються в судовому порядку з обов'язковою участю присяжних або народних засідателів на вибір відповідних інститутів громадянського суспільства.

На прохання інституту громадянського суспільства спор з його участю може розглядатися і без участі присяжних (народних) засідателів.

2. Інститути громадянського суспільства мають право оскаржити в суді будь-які дії, акти (нормативного і ненормативного характеру), інші документи, що зазіхають на конституційні права і свободи людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, а також такі, що мають безпосереднє відношення до діяльності цих інститутів громадянського суспільства.

3. У разі виникнення загрози узурпації муніципальної влади територіальної громади або державної влади Українського народу будь-який інститут громадянського суспільства має право на підставі статті 5 Конституції України заперечити в суді програмні положення, акти і дії відповідних суб'єктів політичної діяльності.

4. Притягнення інститутів громадянського суспільства, їхніх посадових осіб і співробітників до будь-якого виду юридичної відповідальності здійснюється винятково в судовому порядку.

5. Стягнення з інститутів громадянського суспільства матеріального або морального відшкодування в розмірах, здатних призвести до припинення їхньої діяльності, забороняється.

Стаття 14. Відповідальність держави, її органів, посадових і службових осіб за порушення цього Закону

1. Держава, її органи, посадові і службові особи відповідають за зазіхання на основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, а також безпосередньо інститутів громадянського суспільства.

2. У разі порушення державою, її органами, посадовими і службовими особами основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, а також прав інститутів громадянського суспільства до відповідальності притягається безпосередньо держава в особі її відповідних органів. У разі відшкодування державою на підставі рішення суду заподіяного нею фізичним і юридичним особам матеріального і морального збитку держава стягує виплачені суми в регресному порядку з винних посадових і службових осіб.

3. Посадові і службові особи держави, винні в порушенні цього Закону, залучаються в судовому порядку до адміністративної відповідальності у вигляді штрафу.

4. За систематичного порушення (більше як три рази) положень цього Закону, у тому числі конституційних прав і свобод людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, винних посадових і службових осіб держави мають звільняти із займаної посади в судовому порядку за зверненнями (позовами, скаргами) інститутів громадянського суспільства.

5. Посадовим і службовим особам, звільненим із займаної посади в порядку, встановленим цим Законом, забороняється обіймати посаду в органах державної влади і місцевого самоврядування протягом п'яти років з моменту вступу в силу відповідного рішення суду.

Розділ IV

Прикінцеві положення

1. Цей Закон набуває чинності з дня опублікування і має зворотну силу в частині захисту основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина, територіальних громад, Українського народу, починаючи з 28 червня 1996 р.

2. Всі нормативно-правові акти України застосовуються в частині, що не суперечать цьому Закону. У разі конкуренції положень даного Закону з нормами інших законів України його положення мають верховенство (перевагу) над відповідними нормами.

3. Положення цього Закону не підлягають скасуванню або обмеженню протягом п'ятдесяти років з моменту набуття ним чинності.

Олександр МУЧНИК, президент Інституту муніципальної демократії і прав людини (Одеса)

Д.ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

До системи громадянських **прав і свобод** людини, на думку спеціалістів, належать такі, як:

- право на життя (стаття 27 Конституції України),
- на повагу до його гідності (стаття 28),
- права на свободу й особистісну недоторканість (стаття 29),
- право на недоторканість житла (стаття 30),
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31),
- право на невтручання в його особисте та сімейне життя (стаття 32),
- право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (стаття 33),
- право на свободу думки та слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34),
- право на свободу світогляду та віросповідання (стаття 35).

Зазначеними правами та свободами користуються всі фізичні особи, які перебувають на території України.

Політичними правами та свободами наділені виключно громадяни України.

До політичних прав належать:

- право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36),
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (статті 38, 70).

Економічними, соціальними, культурними, екологічними правами та свободами є права:

- на володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41),
- на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42),
- на працю (стаття 43),
- на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44),
- на відпочинок (стаття 45),
- на соціальний захист (стаття 46),
- на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50),
- на освіту (стаття 53).

До конституційних **обов'язків** людини і громадянина України належать:

- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (стаття 65),

- незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих ним збитків (стаття 66),
- сплата податків і зборів у порядку та розмірах, встановлених законом (стаття 67),
- неухильне дотримання Конституції України та законів України, непосягання на права та свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68).

Е.УНІВЕРСАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ МІЖ УЧАСНИКАМИ ТРЕНІНГУ ЯК ЧЛЕНАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА НИМИ І ПРЕДСТАВНИКАМИ ВЛАДИ (ЗА Г.О.БАЛЛОМ)

Г.О.Балл вважає, що для ефективного розгортання діалогічної взаємодії у суспільстві, науці, мистецтві, релігії, в інших галузях культури варто спиратися на певні універсальні принципи, які він пропонує називати “діалогічними універсаліями”. “...Попри всю різноманітність ситуацій соціальної взаємодії, діалогічні універсалії заслуговують на виділення, ретельний аналіз і втілення у свідомості й діяльності професіоналів (передусім, у сфері широко витлумаченого соціального управління)”[61].

Вчений виділяє **шість діалогічних універсалій або принципів.**

Першим є принцип поваги до партнера по діалогу, до його якостей як органічної цілісності і власне як суб’єкта. “Цей принцип передбачає щире визнання того, що інтереси і прагнення партнера не менш важливі, його думки не менш цікаві й цінні, ніж мої (наші)”. Г.О.Балл посилається, як на приклади застосування цього принципу, на Л.М.Толстого (“Кому в кого навчатися писати: селянським дітям в нас чи нам в селянських дітей?”), на Я.Корчака (“Як любити дітей?”), на І.О.Синицю (з його розумінням “педагогічного такту”), на Б.Г.Матюніна (з його думкою про гармонійне поєднання знання і незнання про партнера, зокрема про учня).

Другий принцип вимагає прийняття партнера по діалогу таким, яким він є, і водночас **орієнтації на його найвищі досягнення** (реальні та потенційні), **на перспективу**, що відкривається перед ним, – у відповідності з ідеями Рут Бенедикт, К.Роджерса, А.Маслова тощо.

Третій принцип діалогічної взаємодії передбачає поєднання поваги до партнера з **повагою до себе**. Ідучи знову за А.Масловим, Г.О.Балл конкретизує цей принцип на прикладі подолання “комплексу Іони”, “котрий, за Біблією, злякався місії, покладеної на нього Богом... Так само люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко реалізують їх. Крім того, відбувається проекція, за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе – на оточуючих, із сумнівними наслідками для міжособових відносин”.

Четвертим є принцип згоди (конкордантності). Він передбачає “необхідність згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі... Учасників діалогу має об’єднувати, крім іншого, мета (пізнавальна, естетична, економічна, миротворча або ще якась), до якої всі вони прагнуть (хоч інші цілі можуть бути в них різні) й заради досягнення якої вони, власне, і увійшли в діалог. Природною є вимога, щоб діалог і навіть кожний його етап хоча б на якийсь крок наближали до досягнення вказаної мети. Проте висунута спочатку мета може виявитися недосяжною. Але тою мірою, якою конкретна мета слугує засобом реалізації нових цінностей, спільних для учасників діалогу, така недосяжність має бути приводом не для відмови від нього, а для того, щоб переформулювавши мету, сприяти згаданій реалізації іншим, ніж спочатку передбачалося, способом.

П’ятою діалогічною універсалиєю виступає принцип толерантності. На думку Г.О.Балла, адекватною експлікацією (уточнювальним розкриттям) поняття толерантності є “**презумпція прийнятності** – принцип, за яким саме неприйняття тих чи тих проявів потребує обґрунтування... Презумпція прийнятності протидіє відхиленню тих чи тих ідей або вчинків під впливом їх суто емоційної непривабливості або внаслідок неадекватного застосування норм, запозичених з “чужої“ царини (адже в науці, мистецтві, соціальній практиці тощо діють різні системи норм)”.

Шостий, останній, принцип діалогічної взаємодії полягає в наданні переваги “не звуженню, а розширенню і збагаченню культурного поля, в якому живе і діє особистість або соціальна спільнота. Причому це має здійснюватися не лише екстенсивним шляхом залучення якнайбільшої кількості високоякісних “культурних джерел”, а й інтенсивним шляхом налагодження між ними взаємодії у формі різноманітних діалогів – як зовнішніх, так і внутрішніх щодо кожного (чи то колективного, чи індивідуального) суб’єкта культурного процесу. Реалізація діалого-культурологічного підходу в освіті (із спіранням, зокрема, на традиції взаємодії національних культур)... стає тут у пригоді”.

Запропоновані Г.О.Баллом діалогічні універсалії методологічно визначають переважно ціннісно-мотиваційні та процесуальні передумови здійснення ефективного спілкування, взаємодії між партнерами по діалогу. Їх у певному ракурсі доповнює “**узагальнена модель наукового діалогу**”. Вона спрямовується на забезпечення результативності дискусії як науковців-професіоналів, так і студентів та учнів. “Йдеться про побудову узагальненої логічної моделі наукового діалогу, придатної в принципі для обговорення найрізноманітніших проблем... Цілком ясно, що зовсім не обов’язково (а у розгляді досить глибоких проблем – неможливо) досягти згоди з усіх обговорюваних питань. Йдеться про згоду щодо підсумку діалогу – підсумку, який бажано явно сформулювати” на шляху до істини.

Г.О.Балл виділяє три типи варіантів погодженого підсумку діалогу.

Перший типовий варіант полягає у збігу підсумку діалогу з думкою когось із його учасників, а усі інші думки виявляються хибними чи такими, що включаються до змісту думки, яка перемогла, або є менш повними, ніж вона. “Треба, – зазначає вчений, – щоб учасники діалогу були готові визнавати свої помилки (якщо наявність помилок продемонстровано досить переконливо) і щоб таке визнання сприймалося ними та їхніми товаришами не як їхня поразка, а як робочий момент спільного творчого пошуку”.

Другий варіант погодженого підсумку діалогу утворюється “шляхом синтезу компонентів, кожен з яких бере початок у думці когось із учасників діалогу. Разом з тим часто виявляється, що думки, які, здавалося, суперечили одна одній (або навіть дійсно суперечили у своїх вихідних формулюваннях) можуть бути (безпосередньо чи після певної корекції, часто – завдяки застосуванню не використаних раніше теоретичних засобів) узгоджені, зведені разом як компоненти логічно несуперечливої системи, що віддзеркалюють, скажімо, властивості досліджуваного об’єкта, які він проявляє за різних умов, або на різних етапах свого розвитку, або різні аспекти його розгляду тощо”.

Вдатися до застосування **третього варіанту** змушує “неможливість (принципова або притаманна даному етапові пізнання) одержати істинний системний опис досліджуваного об’єкта (назвемо його “опис-1”)” [61, с. 482]. Але з такої неможливості “зовсім не випливає неможливість одержання істинного системного опису-2 ситуації пошуку системного опису-1”. Системний опис-2 може будуватися по-різному, зокрема ґрунтуватися:

- на парадигмі проблеми (за В.С.Біблером, це “схематизм сходів”). У цьому разі системний опис-2 “характеризує знання про досліджуваний об’єкт, яке виявилось у ході діалогу, розкриваючи, зокрема, наявні в цьому знанні прогалини й суперечності”;

- на парадигмі діалогу як такого (за В.С.Біблером, це “схематизм драматичного твору”). Цьому варіантові надається перевага, якщо неможливість побудови системного опису-1 спричинена передовсім дією таких причин, як: недостатня чіткість висловлюваних думок (характерна для гуманітарних наук); спирання учасників діалогу на несумісні між собою методологічні принципи або теоретичні моделі; наявність в об’єктів дослідження парадоксальних властивостей, через які не вдається одержати логічно несуперечливого знання про ці об’єкти, тощо”.

Г.О.Балл висловлює сподівання, що запропонована модель “стане у пригоді в різному соціальному контексті: по-перше, в рамках зусиль, спрямованих на вдосконалення професійної наукової діяльності (включно з науковою комунікацією); по-друге, в рамках освіти (професійної та профільної допрофесійної), що має на меті підготовку до наукової діяльності; по-третє, в рамках загальної освіти – як орієнтир для організації одного з видів навчального діалогу”.

**Є.ПРОЕКТ СУСПІЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО ДОГОВОРУ МІЖ
ОСВІТЯНСЬКИМ ОСЕРЕДКОМ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬС-
ТВА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ТА ПРЕДСТАВНИКАМИ МІСЦЕ-
ВОЇ ВЛАДИ**

"ЗАТВЕРДЖУЮ"
Координатор освітнянського осередку
громадянського суспільства у
навчальному закладі: _____

_____
ПІБ _____
_____

"ЗАТВЕРДЖУЮ"
Голова державної адміністрації
міста (селища, села) _____

_____
району _____
області _____
ПІБ _____
_____

№ _____

« ____ » _____ 20__ р.

**СУСПІЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКИЙ ДОГОВІР
про партнерство і співробітництво у створенні та функціону-
ванні первинного освітнянського осередку громадянського суспільс-
тва у навчальному закладі**

між Координаційним комітетом первинного освітнянського осередку гро-
мадянського суспільства у навчальному закладі _____

_____ та
Державною адміністрацією міста (селища, села) _____
району _____ області _____

Координаційний комітет освітнянського осередку громадянського суспільс-
тва у навчальному закладі _____
в особі його Координатора ПІБ _____, з одного
боку, та Голова державної адміністрації міста (села, селища) _____
району _____ області _____, в особі ПІБ _____, з
другого боку, виходячи зі статей Конституції України, які визначають ос-
нови демократичного устрою держави, зокрема статті 5, в якій стверджу-
ється, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, а тому по-
дальший розвиток народовладдя вимагає створення нових, ефективно пра-

цюючих у розвинутих країнах, форм народного самоврядування, що відображено в Указі Президента України від 26 лютого 2016 року, яким затверджується Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства, а також у планах Кабінету Міністрів України щодо реалізації зазначеної Стратегії і залучення до їх виконання Міністерства освіти і науки України, уклали даний договір про партнерство і співробітництво у побудові освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі _____

I. ПРЕДМЕТ УГОДИ

Сторони зобов'язуються здійснювати рівноправне партнерство і співробітництво за такими напрямками:

1.1. Пошук інноваційних форм здійснення демократії, справжнього народовладдя, в якості якої виступає первинний освітянський осередок громадянського суспільства, та засобів його побудови і функціонування в умовах навчального закладу.

1.2. Розробка, апробація та впровадження психолого-педагогічних засобів побудови і функціонування первинного освітянського осередку громадянського суспільства, зокрема тих, які вже апробовані психологічною службою системи освіти у професійній діяльності соціальних педагогів і практичних психологів і мають бути додатково удосконалені відповідно до специфіки громадянського суспільства.

1.3. Проведення науково-методичної експертизи форм, змісту та методичного забезпечення побудови і функціонування первинного освітянського осередку громадянського суспільства спеціалістами, його психолого-педагогічного супроводу на основі використання і пошуку нових науково-методичних засобів роботи психологічної служби системи освіти – у координації роботи інших служб громадянського суспільства – правової, соціологічної, економічної, інформаційної, творчо-інноваційної, волонтерської тощо.

1.4. Організація та проведення експерименту з побудови первинного освітянського осередку громадянського суспільства у конкретному навчальному закладі із залученням наукових співробітників НАПН України – на громадських, добровільних, волонтерських засадах, спираючись на громадянську активність старшокласників, студентів, батьків, педагогічних працівників, пенсіонерів, безробітних тощо.

1.5. Врахування передового вітчизняного та зарубіжного досвіду побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні та за кордоном.

II. ФОРМИ РОБОТИ

Формами співпраці Координаційного комітету первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі та місцевої державної адміністрації та її управління освіти і науки є конструктивний діалог,

громадське обговорення, науково-практичні конференції, круглі столи, семінари, консультації, рецензування науково-практичних розробок і проектів, проведення спільних психолого-педагогічних досліджень та різні форми проведення апробації і впровадження інноваційних психолого-педагогічних розробок у практику побудови та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

III. ОBOB'ЯЗКИ CTOPIH

3.1. Координаційна рада первинного освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу зобов'язується:

3.1.1.Залучати педагогічних працівників, соціальних педагогів і практичних психологів психологічної служби, дирекцію навчального закладу, державних службовців місцевої адміністрації до розробки теоретичних і методичних засад, пошуку інноваційних форм та засобів роботи в процесі розробки досконалих форм народовладдя у побудові первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.1.2.Проводити вивчення та узагальнення передового вітчизняного та зарубіжного психолого-педагогічного досвіду роботи з побудови освітянського осередку громадянського суспільства, з метою його популяризації; виступати з науковими публікаціями та висвітленням практичного досвіду в науково-педагогічних виданнях та пресі.

3.1.3.Організовувати роботу спільних науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів», дорадчих нарад, публічних обговорень, дебатів, діалогу тощо за визначеною в ході роботи освітянського осередку проблематикою.

3.1.4.Організовувати підготовку, розробку та видання навчально-методичних рекомендацій для педагогів, батьків, старшокласників, студентів, пенсіонерів тощо.

3.1.5.Забезпечувати умови для впровадження в процес побудови освітянського осередку громадянського суспільства сучасних науково-практичних психолого-педагогічних розробок, зокрема психодіагностичних методик, деліберації, тренінгів, ділових ігор, технологій консультативної та психотерапевтичної роботи тощо.

3.1.6.Запрошувати спеціалістів для спільного обговорення питань, що стосуються побудови та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, проводити науково-методичну експертизу відповідних проектів.

3.1.7.Забезпечувати своєчасне надання громадськості інформації про інноваційні психолого-педагогічні розробки, наукові та практичні проблеми, що виникають у побудові освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.1.8.Зацікавлено та конструктивно ставитися до будь-яких ініціатив та пропозицій з боку членів первинного освітянського осередку громадянського суспільства та представників державної адміністрації, зокрема його управління освіти і науки, що відповідають інтересам та цілям діяльності обох сторін згідно даного Договору.

3.2. Місцева державна адміністрація та управління освіти і науки зобов'язуються:

3.2.1.Брати участь у розробці та впровадженні у конкретний процес побудови освітянського осередку громадянського суспільства науково-методичних психолого-педагогічних матеріалів.

3.2.2.Здійснювати науково-методичне рецензування змісту і методичного забезпечення процесу побудови і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.2.3.Брати участь в організації та проведенні виїзних засідань, круглих столів, конференцій, семінарів за проблематикою співпраці.

3.2.4.Запрошувати адміністрацію, відповідальних осіб та педагогічних працівників навчального закладу для спільного обговорення питань, що стосуються вдосконалення процесу побудови освітянського осередку громадянського суспільства в ньому.

3.2.5.Вчасно передавати науково-методичну інформацію щодо нових підходів, методів, психолого-педагогічних засобів удосконалення роботи освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, в тому числі у формі виступів, консультацій, деліберації, діалогу з представниками Координаційної ради та членами громадянського суспільства.

3.2.6.Забезпечувати можливість підвищення фахового рівня педагогічних працівників, соціальних педагогів і практичних психологів навчального закладу через їх стажування та навчання на відповідних курсах підвищення кваліфікації Інститутів післядипломної педагогічної освіти.

3.2.7.Забезпечувати можливість підвищення фахового та наукового рівня працівників навчального закладу через їх прикріплення до факультетів психології на лекції по соціальній психології, психології і педагогіці громадянського суспільства.

3.2.8.Зацікавлено та конструктивно ставитися до будь-яких ініціатив і пропозицій зі сторони Координаційного комітету і членів освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу, що відповідають інтересам та цілям діяльності обох сторін згідно даного Договору.

IV.ВИКОНАВЦІ УГОДИ

4.1.Відповідальними виконавцями за співробітництво в експериментальній роботі по побудові і функціонуванню первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі є:

з боку первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі її Координатор, в особі _____,
з боку місцевої державної адміністрації – її Голова, в особі _____.

V. ТЕРМІН ДІЇ

5.1. Договір про партнерство та співробітництво укладається на термін три роки з моменту його підписання. Термін дії Договору може бути продовжений за згодою двох сторін, що оформлюється відповідним протоколом, який додається до Договору.

5.2. Кожна зі сторін може виступати ініціатором дострокового розриву Договору, письмово попередивши другу сторону про свої наміри не пізніше, ніж за один календарний місяць до дати припинення його дії.

5.3. Діяльність сторін у межах даного Договору регламентується відповідними планами, які укладаються щорічно і є невід'ємною його частиною.

5.4. Обидві сторони не беруть на себе фінансово-матеріальних зобов'язань стосовно одна одної, крім тих аспектів, які передбачені затвердженою Президентом України Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

VI. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Право використання результатів роботи, виконаної у відповідності з Договором, належить обом сторонам у рівній мірі.

Договір складено у 4-х примірниках: 2 – для Координаційної ради первинного освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу _____ і 2 – для Місцевої державної адміністрації _____.

ЮРИДИЧНІ АДРЕСИ І ПІДПИСИ СТОРІН

Первинний освітянський осередок громадянського суспільства навчального закладу _____
Україна, поштовий індекс, місто (село, селище), будинок, телефон.

Місцева Державна адміністрація _____
Україна, поштовий індекс, місто (село, селище), будинок, телефон.

Координатор первинного освітянського осередку громадянського суспільства
_____

Голова місцевої державної адміністрації
_____

**Ж.ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
І ПРОПОЗИЦІЙ ЧЛЕНІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА –
ЯК ВИМОГ ДО ЧЛЕНІВ САМОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРЕДСТАВНИ-
КІВ ВЛАДИ – ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ СПРАВ У РІЗНИХ СФЕРАХ
ЖИТТЯ НАРОДУ (ПРОЕКТ)**

1. Які проблеми із перерахованих нижче є найбільш актуальними в наш час (підкресліть, а якщо усі, то проставте номери їх актуальності – найважливіші отримують водночас порядок 1, менш важливі – порядок 2 і так далі:

- соціальні;
- політичні;
- економічні;
- фінансові;
- духовні;
- релігійні;
- моральні;
- етнічні;
- національні;
- сімейні;
- освітні;
- генеративні (стосунки між поколіннями);
- екологічні;
- філософські;
- світоглядні;
- сексуальні;
- _____ (напишіть свій варіант).

2. Хто, на Ваш погляд, має вирішувати ці проблеми? Позначте їх порядок таким же чином:

- Президент України?
- Уряд України?
- Парламент України?
- Ваш народний депутат?
- Ваш муніципальний депутат?
- Місцева державна адміністрація?
- Бог?
- Ви самі?
- Сусіди?
- Колеги на роботі?
- Батьки?
- Родичі?

- Домова громада?
- Профсоюзи?
- Вулична громада?
- Майдан?
- Громадянське суспільство?
- Я сам?
- _____ (напишіть свій варіант).

3. Сформулюйте найбільш актуальні, на Ваш погляд, проблеми у вигляді трьох вимог:

- а) _____
- б) _____
- в) _____

4. Чи вважаєте Ви необхідним обговорити і прийняти ці проблеми-вимоги до виконання з іншими громадянами і яким чином (підкресліть):

- а) в ході зібрання;
- б) шляхом дискусії;
- в) на дебатах;
- г) на референдумі;
- д) на майдані;
- е) іншим шляхом (вказіть) _____

5. Яким чином слід контролювати виконання Ваших вимог офіційними особами?

- Через засоби масової інформації?
- Через спеціальні контрольні органи?
- Особистими контрольними діями?
- Шляхом самоконтролю виконавців?
- Через правоохоронні органи?
- Через міжнародні організації?
- Іншим шляхом (вказіть) _____

6. Яким чином слід визначати відповідальність виконавців за невиконання громадянських вимог?

- моральною оцінкою;
- осудом в ЗМІ та інформаційних сітях;
- позбавленням матеріальних благ;
- ротацією з посади;

- фінансовими засобами;
- юридичними методами;
- електоральним бойкотом на виборах;
- судочинними засобами;
- відставкою із займаних посад;
- самовідставкою;
- дайте свій варіант _____

7. Яким чином українське громадянське суспільство може встановити порядок у державі? Дайте вільну відповідь: _____

---

3. МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО КЛАСИФІКУЮТЬСЯ ЗА ОЗНАКОЮ ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ТИМИ ЧИ ІНШИМИ ПІДСТРУКТУРАМИ ОСОБИСТОСТІ:

А. Психосоціальність:

- **Метод «гірлянд асоціацій»:** слово асоціація перекладається з латині як «з'єднання», «сполучення», «зв'язок». Корінь цього слова є «а-соціація», тобто є соціальний за своєю природою процес сполучення ідей, понять, явищ, груп тощо. Асоціативний метод використовувався такими мислителями, як Гоббс, Вундт, Юнг, Спенсер, Фрейд, Сеченов, Павлов, Фанті та ін. Асоціативний метод є ще й дотепер основним методом навчання в системі освіти різних країн, зокрема однієї з найкращих освіт - Фінляндії, оскільки має ознаки універсальності і лежить в основі асоціативного мислення та уяви, в цілому – інтелекту, завдяки яким відбувається генерування творчих ідей, варіантів рішення, аспектів проблем, ознак, атрибутів, проблем, спроб, людей, різноманітних груп та об'єднань. Виділяються такі види асоціацій, як: тотожність, контраст (відмінність), суміжність у просторі та часі, причиново-наслідкові асоціації, випадкові асоціації.

Асоціативний метод має поетапний характер і включає такі кроки, як:

1. Вибір фокального об'єкту, який ставиться у фокусі, центрі свідомості і на якому концентрується увага, пам'ять, мислення та уява.
2. Випадково чи цілеспрямовано обираються у пам'яті або у словнику слова, з якими асоціюється фокальний об'єкт.
3. Відбувається систематизація асоціацій.
4. На цій основі здійснюється нових асоціативних ідей.
5. Розробляються нові ідеї в їх поєднанні з фокальним об'єктом.
6. Обираються найкращі ідеї та рішення, які розробляються більш детально.

- **Система творчого пошуку КАРУС В. О. Моляко.** Система КАРУС у стилі вигляді передбачає використання та відпрацювання п'яти основних стратегій: **комбінаторних дій** (комбінування), пошуку **аналогів** (аналогізування),

реконструктивних дій (реконструювання), **універсальної стратегії**, стратегії спонтанних підстановок. **КАРУС** можна розглядати як **метод «творчих інтелектуальних стратегій» В.О.Моляко**, тобто генеральної програми дій, головного напрямку пошуку й розробки ідей, що підпорядковує собі усі інші дії у вирішенні масштабних наукових, технічних, соціальних проблем, задач, питань. Як видно із порівняння цього методу з попереднім, він генетично пов'язаний із асоціативним методом, але є більш масштабним, що визначається свідомою і підсвідомою розробкою і реалізацією спеціальних підготовчих, планувальних, конструктивних та інноваційних проєктів із залученням не тільки окремих людей, але і їх великих груп (КБ, проєктні інститути, підприємства, суспільство, держава, союзи держав тощо). Вказані стратегії (пошуку аналогів; реконструювання; комбінаторних дій; універсальна стратегія та спонтанна стратегія) циклічно розгортаються в процесі а)розуміння умов нової задачі; б)формування задуму, проєкту майбутньої конструкції; в)попереднього вирішення, перевірки задуму. Стратегії реалізуються через тактики, такі як: інтерполяція, екстраполяція, редукція, дублювання, розмноження, заміни та модернізації, деформації (трансформації) та інтеграції, базової деталі, автономізації, послідовного підпорядкування, перестановки, диференціації тощо. Як додаткові засоби стимулювання можуть використовуватися прийоми створення та долання утруднених умов – часових обмежень, раптових заборон, швидкісного ескізування, нових варіантів, абсурду, ситуаційної драматизації тощо.

- **«Мозкова атака»** (Brainstorming) - метод, запропонований 1937 року А.Ф.Осборном. Сутність цього методу (синоніми – брейнстормінг, «мозковий штурм», «прочищення мозку», метод віднесеної оцінки, метод генерування несподіваних ідей, обміну думками тощо) полягає у груповому обговоренні творчих завдань у ситуації вільного обміну думками. Він базується на застосуванні евристичного діалогу Сократа з широким використанням механізму вільних асоціацій у творчому колективі, для якого притаманний сприятливий для творчості мікроклімат, що досягається заборонаю критики у будь-яких її формах на першому етапі генерування ідей і використання оцінки цих ідей з конструктивною критикою. Цей метод не є універсальним, він має свої обмеження, але ефективно використовується у процесі вирішення питань, що не є складними, точними і спеціальними. На основі базового методу А.Ф.Осборна розроблено декілька варіантів «мозкової атаки».

- **Пряма колективна «мозкова атака» А.Ф.Осборна.** Під час прямої «мозкової атаки» необхідно дотримуватися таких правил: абсолютна заборона критики пропозицій учасників сесії, навіть у формі зауважень, реплік, жартів; надання переваги фантазійним ідеям, жартам, каламбурам, ухвала всіх ідей, навіть непрактичних та абсурдних; надання переваги кількості, а не якості ідей, що пропонуються; проведення оцінки та селекції ідей лише після закінчення сесії групою експертів, які не беруть участь у «мозковій атаці»; формування творчого

завдання з використанням загальноприйнятих понять; забезпечення вільних дискусійних взаємин між учасниками сесії; заохочення ідей з комбінування та їх нового застосування, висунутих під час сесії.

- **Масова «мозкова атака» Дж.Д.Філіпса.** Для використання методу «мозкової атаки» у процесі генерування нових ідей у великій аудиторії використовується масовий її варіант, розроблений Дж.Д.Філіпсом. За його методом усі присутні у великій аудиторії розподіляються на певні оперативні групи чисельністю 5–6 чоловік. Керівника кожної групи призначає ведучий сесії. Керівників груп сповіщають про сесію, її мету та процедуру, інформують про їхню роль за декілька днів до її проведення. Після проведення групових сесій відбувається порівняльний аналіз отриманих результатів.

- **Зворотна колективна «мозкова атака».** Це модифікований фахівцями фірми «Дженерал Електрик» варіант прямого «мозкового штурму». Згідно з ним, спеціальна група «експертів» спочатку аналізує всі аспекти проблемної ситуації, обговорює її та формулює саму проблему. Після цього сформульована проблема пред'являється групі «генераторів ідей», яка розробляє нові оригінальні ідеї в режимі вільного обговорення проблеми та повної відсутності критики. Далі ідеї, що стримуються, передаються другій групі «експертів», яка доводить їх до рівня технічного вирішення.

- **«Нарада піратів».** Цим методом можна скористатися для пошуку ідей в малій групі, коли потрібно сформулювати проблему в умовах гострого дефіциту інформації та часу. Під час наради повинні виступити всі «пірати» у такій послідовності: «юнга», «матроси», «боцмани», «офіцери», «капітан». Ніхто не має права критикувати ідеї, пропозиції, жарти. Але в тих випадках, коли критика дозволяється, то на заключному етапі наради проводиться захист пропозицій. Остаточне рішення приймає «капітан» після закінчення обговорення.

- **«Колективна записна книжка» Дж. В. Хейфіля.** Це колективна сесія. Кожному учаснику за місяць до проведення сесії ставлять проблему, подають огляд необхідної інформації, відомості про ймовірні напрями пошуків, а також дають записну книжку, в якій вони мають фіксувати свої ідеї. Надається також список контрольних запитань. В кінці місяця всі члени сесії узагальнюють результати ведення колективної записної книжки та подать їх у формі творчого звіту. Останній надсилають у координаційний центр, в якому проводиться ретельний аналіз ідей.

- **Метод письмової «мозкової атаки».** Для проведення сесії створюється комісія з фахівців, найбільш компетентних у проблемі, що вирішується. Комісія формулює творчі завдання у формі опитувальника, в якому у доступній формі

відображені всі аспекти цього завдання. Необхідно звернути увагу на якість складання опитувальника, оскільки від цього залежить ефективність творчих ідей. За допомогою письмової мозкової атаки долаються психологічні бар'єри, що можуть виникати під час усної форми проведення мозкової атаки.

- **Метод синектики В. Дж. Гордона.** Цей метод реалізується під час сесії, що проводить група синекторів, до якої належать керівник, експерт і 5–7 учасників. Обговорення починається з переліку широкого діапазону загальних проблем і поступово звужується під впливом запитань керівника, який спрямовує обговорення у бажаному руслі, і доводиться до конкретного завдання. Потім проблему оперативно аналізує експерт, який виконує роль заступника керівника сесії. Він пояснює учасникам сесії проблемну ситуацію, технічну політику галузі, фірми, ставить навідні питання, виявляє корисні рішення. Він також має показати слабкі аспекти перших ідей та пояснити сутність реальної проблеми, допомагає формалізувати її так, як її розуміють синектори. Після цього кожний учасник сесії розкриває мету вирішення проблеми у власному формулюванні. Усі цілі фіксуються на дошці. Це сприяє формуванню у кожного синектора ставлення до загальної проблеми як до власної, бажанню її вирішувати. Далі під час розумового експерименту керівник ставить запитання, що спричинюють аналогії, появу прикладів (прецеденту) тощо.

Б. Спілкування:

- **Евристичний діалог Сократа,** який використовувався Платоном у побудові своїх діалогів. Таким же є *діалог Платона «Евтидем»*, в якому беруть участь два опоненти, два співрозмовники з ведучим, котрі обговорюють два приклади. Цей діалог складається з етапів: пролог; визначення теми; висвітлення традиційних поглядів; пошук аналогічної ситуації; виявлення проблемної ситуації й заклик до усунення проблемності; виявлення визначень ключових понять; обговорення визначень ключових понять з різних точок зору; підведення підсумків обговорення визначень понять; уточнення і необхідна трансформація завдання; загальна методика обговорення, виявлення протиріч, заклик до їх усунення; доведення неправильних тверджень до абсурду з використанням негативної іронії; заключна бесіда; підведення підсумків діалогу; визначення достатності вирішення.

- **Гіпотетичний діалог Платона,** в основу якого покладено обговорення визначення певного поняття, що пропонується як гіпотеза, та виведення з нього наслідків. За виникнення протиріччя запропонована гіпотеза відкидається як абсурдна. Якщо ні, то відшукуються інші аргументи для підтвердження вихідної тези.

Як методи стимуляції та організації спільної продуктивної творчості можна використовувати і такі, як дискусія, наукові семінари, конференції, круглі столи, дебати, діалог на основі універсальї, спеціально організоване обговорення ідей, «гуртки якості», деякі тренінги спілкування тощо, в які вносяться певні елементи перерахованих вище систем.

В. Спрямованість:

- *Метод семикратного пошуку Г. Я. Буша.* Цей метод полягає у послідовному системному, багатократному використанні різних матриць типу 7x7, таблиць та інших прийомів. Даний метод базується на «магічному» числі 7, що дорівнює обсягу оперативної пам'яті людини. Відповідно до цього, людина може одночасно ефективно розглядати, порівнювати, вивчати та перетворювати до семи предметів, понять, ідей, об'єктів. Орієнтація на число 7 дає помітні переваги над десятковою системою. Метод семикратного пошуку складається з семи стадій: 1) аналіз проблемної ситуації та суспільних потреб; 2) аналіз функцій аналогів і прототипів; 3) постановка завдання у загальному вигляді; 4) генерування винахідницьких ідей; 5) конкретизація ідей; 6) зіставлення варіантів і вибір найбільш оптимального серед них; 7) реалізація рішення.

Передбачається використання семи ключових запитань: хто? що? де? чим? навіщо? як? коли? Вони спрямовані на отримання інформації про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час, що стосуються явища або події, які розглядаються. Існує також матриця взаємодії, комбінування питань, за допомогою якої можна розширити інформацію про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час. У розширеній матриці кожне питання містить у собі сім підпитань. Наприклад, «хто?» – винахідник, конструктор, дизайнер, стандартизатор, виробничник, споживач, продавець; «що?» – відкриття, конструкція, промисловий зразок, стандарт, технологія, речовина, товар.

Аналіз семи функцій технічних об'єктів базується на виявленні семи видів суспільних потреб. Вибір серед семи функцій здійснюється на основі використання семи методів – аналогії, інверсії, об'єднання, розчленування, трансформації, транслокації, інтенсифікації. Усі вимоги до об'єкта об'єднані у сім груп: функціональність, надійність, довговічність; технологічні, ергономічні, економічні та патентно-правові вимоги.

Спеціально розглядаються ергономічні показники технічних об'єктів: антропометричні, гігієнічні, фізіологічні (психофізіологічні), психологічні, евтифронічні (захист людини від шкідливої дії техніки), техніка безпеки, зручність комунікації.

Використання вказаної системи семикратного пошуку, аналізу та синтезу ідей сприяє побудові нового оригінального об'єкта.

Г. Характер:

- *«Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси»*. У цьому типі діалогу використовується творчий ефект, що виникає під час дискусії між учасниками з різним складом і типом мислення, характеру, обсягом досвіду, з різним підходом до вирішення проблеми, питання тощо. Одні учасники – інтелектуально мобільні, мають розвинену уяву, інші – розсудливі, критичні, з практичним досвідом, тобто одні більш схожі на Дон Кіхота з його грандіозними ідеями, дивними почуттями, що вищі за банальні думки оточуючих, а інші – на Санчо Пансу з його практичністю, критичністю, прагматизмом. Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси проводиться таким чином, щоб один із учасників виконував роль «генератора» ідей, а інший – здійснював оцінку ідей. Діалог може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі.

Е. Досвід:

- *Метод каталогу Ф. Кунца*. Користуючись цим методом, можна відшукувати нові комбінації якостей, параметрів об'єктів, беручи за основу випадковий набір «назв» об'єктів, які вибрані із каталогу, довідника, словника тощо. Завдяки такому організованому «випадковому» підходу («спроби і помилки») можна отримати нові, оригінальні та корисні технічні ідеї.

- *Інтегративний метод «Метра» за І. Бувеном*. Цей метод поєднує аналогову методику «Метра», метод «матриці відкриттів» А. Моля та деякі інші методи. Він містить у собі 12 етапів: 1) формування та аналіз проблеми; 2) висловлювання ідей та сумнівів; 3) «розщеплення» поняття про об'єкт за допомогою вільних асоціацій, виявлення можливостей «виконавця», побудови матриці А. Моля; 4) попередній аналіз результатів і передання їх контрольній групі; 5) уточнення формулювання завдання, «мозковий штурм», пошук його вирішення; 6) порівняння результатів пошуку різними методами з вихідними умовами завдання; 7) прийняття контрольною групою рішення щодо продовження або припинення пошуку; 8) вибір кінцевої мети пошуку; 9) операція «мандрівник у світ аналогів»; 10) повернення до проблеми, що сформульована у коректних термінах; 11) повторний аналіз рішень, зіставлення їх з вихідними цілями; 12) зворотний зв'язок з контрольною групою, що завершує етап вирішення.

Д. Самосвідомість:

- *Список контрольних запитань Е. Крика*. Цей метод передбачає використання засобів самоорганізації особистості у процесі творчої діяльності. Для цього людина у процесі вирішування проблеми повинна систематично ставити собі запитання-вимоги.

- *Самоопитувальник для організації розумового експерименту* за Г. Я. Бушем. Разом із спеціалізованими опитувальниками, що використовуються винахідниками у певних галузях науки і виробництва під час вирішення конкретних завдань, може бути запропонований універсальний самоопитувальник, який має більш широке застосування і містить у собі питання, що належать до завдань, які вирішуються.

- *«Монолог винахідника»*. Цей метод базується на індивідуальному розмірковуванні новатора «про себе», що перетворюється на діалог із самим собою, коли людина сама собі ставить запитання і сама відповідає на них. Тобто для реалізації цього методу необхідно мати добре розвинуті рефлексивні здібності. Правильне, цілеспрямоване обґрунтоване самоопитування – це мистецтво, що значною мірою визначає можливість обдумати відповідь, що містить у собі нову і корисну інформацію. У цьому сенсі «монолог винахідника» можна уявити як певну монодраму, як індивідуальну драматургічну дію, де винахідник виконує всі ролі: менеджера, дослідника, конструктора, виробника, експерта, бізнесмена, користувача тощо. Ефективність цього методу залежить від переліку тих питань, які ставить собі новатор. Розглянемо деякі з цих переліків, які згруповані в окремій методи.

Є. Інтелект:

Метод логічних операцій діалектичного інтелекту за С.Л.Рубінштейном. Він представлений такими

логічними операціями інтелекту, як аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація, індукція, дедукція, агрегація, систематизація. Проте, С.Л.Рубінштейн розглядає їх як діалектичні операції інтелекту, що відповідають основному закону діалектиці – закону єдності та боротьби протилежностей - та відповідно до цього об'єднує їх в антиномічні пари інтелектуальних операцій: аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, агрегація-систематизація. Разом з тим, вчений йде далі і виділяє синергетичний варіант діалектичної дії цих операцій, коли вони діють одна через іншу: аналіз через синтез та синтез через аналіз; узагальнення через конкретизацію та конкретизація через узагальнення; індукція через дедукцію та дедукція через індукцію; агрегація через систематизацію та систематизація через агрегацію. Завдяки цим логічним діалектичним операціям, певні явища інтелектуально розглядаються одне через інше, приміром, особистість через колектив та колектив через особистість, громадянин через суспільство та суспільство через громадянина тощо.

- *Індивідуальна «мозкова атака»*. Цей метод базується на розумовому експерименті, під час якого застосовуються організаційні правила «мозкової

атаки». Винахідник сам ставить завдання, генерує думки, виконує обов'язки секретаря, а потім оцінює власні ідеї, хоча останню функцію вона може передавати й експерту-фахівцю.

- **Список контрольних запитань Т. Ейлоарта.** Цей метод реалізується у вигляді монологу, діалогу, дискусій. Він передбачає висування та обговорення певного набору питань, які охоплюють такі аспекти вирішування проблемної ситуації: а) виявлення всіх якостей та імовірних змін об'єкта винаходу, що пропонується; б) формулювання завдання у зрозумілій формі; в) переформулювання завдання в новій формі; г) визначення аналогічних і другорядних завдань; д) визначення головного завдання; е) перерахування недоліків в існуючих рішеннях; є) підбір аналогій, навіть фантастичних; ж) з'ясування думки фахівців; з) визначення загальноприйнятих обмежень і причин їх введення.

Алгоритм розв'язування винахідницьких задач (АРВЗ) Г. С. Альтшуллера. Цей метод має декілька модифікацій відповідно до років розробки: АРВЗ-59, -61, -65, -68, -71, -77, -82, -85.

Згідно з цим методом, треба завчасно оволодіти певною послідовністю розумових дій, які сприяють знаходженню нового технічного рішення. Так, АРВЗ-85 передбачає такі дії: 1) аналіз задачі; 2) аналіз моделі задачі; 3) визначення ідеального кінцевого результату та фізичного протиріччя; 4) мобілізація та використання речовинних і польових ресурсів; 5) застосування інформаційного фонду рішень; 6) зміна і заміна завдання; 7) аналіз засобу усунення фізичного протиріччя; 8) використання отриманого результату; 9) аналіз ходу розв'язання задачі.

Ці етапи розв'язування задачі поділяються на конкретні кроки, що ведуть до віднайдення нової ідеї.

На основі узагальнення досвіду застосування АРВЗ розроблена теорія розв'язування винахідницьких задач – ТВРЗ. Вона стала джерелом для створення потужних комп'ютеризованих систем винахідництва, проектування і конструювання, які працюють зараз в США і Білорусі забезпечують вирішення масштабних задач у різних сферах бізнесу, виробництва, оборони.

- **Метод морфологічного аналізу та синтезу за Ф. Цвіком.** Згідно з цим методом, в об'єкті винаходу виділяються декілька основних структурно-функціональних характеристик. За кожною з них складаються ряди можливих варіантів ознак, компонентів, підсистем. Ці ряди об'єднуються в таблицю, тобто утворюється наочна класифікація можливих варіантів. Спираючись на таблицю, можна сформулювати ті чи інші комбінації рішень, вибрати з них найбільш цікаві.

- *Метод організуючих понять Ф. Ханзена.* Організуючі поняття – це систематизовані керівні матеріали, які полегшують вибір оптимального варіанта вирішення переважно технічного, винахідницького, конструкторського завдання. Вирішення завдання здійснюється шляхом синтезу, тобто комбінування елементів вирішення на основі аналізу організуючих понять та їх характерних ознак. На початку комбінування беруться до уваги найбільш важливі організуючі поняття, а найменш важливі викреслюються. Комбінування полегшується за умови використання таблиць, матриць або арифметичної форми запису (наприклад, 1.1. + 1.3. + 3.1. + 4.6. + ...).

- *Метод ступеневого підходу до вирішення завдання А. Фрейзера.* Відповідно до вихідних положень методу, вирішення деяких складних проблем може здійснюватися на основі простого аналітичного підходу, за певною системою, що передбачає сім етапів: 1) кінцеві цілі; 2) причини; 3) ознаки технічного об'єкта, що свідчать про його недоліки, відхилення від нормального режиму функціонування (ці ознаки пов'язуються з можливими причинами); 4) перешкоди на шляху вирішення завдання; 5) засоби подолання перешкод; 6) модель завдання у формі графіка, креслення, схеми тощо; 7) перевірка правильності вирішення.

- *Метод інверсології А. Ф. Есаулова,* який базується на використанні психологічних особливостей творчого мислення під час пошуку ефективних технічних рішень. Він дозволяє успішно долати стереотипи, «глухі кути», інерцію мислення. Метод охоплює чотири операційних рівні вирішення науково-технічних завдань: а) інверсійне поєднання та розчленування об'єктів як початкова стадія творчої діяльності, що характеризує певну впорядкованість щодо незалежних об'єктів; б) інверсійне суміщення, яке здійснюється вже не як поверхове об'єднання вихідних об'єктів, а як процес більш глибокого взаємного поєднання їх структурних елементів між собою; в) інверсійне заміщення, за допомогою якого об'єкти можуть бути заміщені один одним таким чином, що деякі елементи їх виносяться за межі системи; г) інверсійне обертання, завдяки чому об'єкт залучається до інших систем, зв'язків і виявляє нові корисні функції за мінімальних своїх перетворень.

Ж. Психофізіологія:

- *Метод психофізіологічного доповнення творчого потенціалу представників різних типів темпераменту* у вирішенні творчих задач, який полягає у такому комплектуванні групи, коли в неї входять: холероїди з малою контрольною здатністю до імпульсивної генерації численних ідей; сангвіноїди з амбіційністю і високою продуктивністю у висуванні рішень; меланхолюїди з чутливістю, емоційністю, тривожністю в обговоренні творчих думок; флегматоїди з

критичним мисленням, запереченням, що необхідно для відбору нових ідей; врівноважені, які здатні до встановлення балансу в процесі продукування необхідних результатів.

3. Психосоматика:

- *Метод А.Ейнштейна*, коли творчі ідеї народжуються так би мовити на кінцівках пальців, як це було у великого мислителя під час гри на скрипці; до цієї групи відносяться методи народження творчих думок в процесі прогулянок, на відпочинку, навіть уві сні.

Перелік подібних методів можна продовжити. Вчителю, керівникові гуртка, шкільному психологу, організатору виробництва необхідно враховувати, що методи активізації творчої діяльності потрібно використовувати цілеспрямовано, орієнтуючись на ті чи інші соціально- та індивідуально-психологічні якості особистості учня. Навчально-виховний та творчий ефект від використання цих методів іноді виникає не відразу, а після тривалої та систематичної роботи з вирішення творчих завдань, виконання творчих проектів тощо.

Вказані методи розвитку учнівської молоді забезпечують, за умови кваліфікованого їх використання, її перехід у талановитість та геніальність дорослих, що визначає майстерність трудової діяльності професіоналів.

Упродовж останніх років використовують також інші методи організації творчої діяльності, що включені у програмоване навчання, кураторство, коучинг, комп'ютерні інформаційні технології, дистанційне навчання, застосовують різноманітні технічні засоби навчання – тренажери тощо.

II. ТВОРЧИЙ ПРОЕКТ ЯК ЗАСІБ ПОКРАЩЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ І ВЛАДОЮ ЖИТТЯ НАРОДУ

Метод проектів увійшов у педагогіку, як про це писав у своїх «Загальних методах навчання» (1928) Г.Вашенко, в кінці XIX століття і був пов'язаний передусім з іменами англійського педагога Сесіля Редді і американського філософа прагматичного напрямку Джона Д'юї та його послідовників. Серед останніх слід згадати американського професора Кільпатрика, який дав цьому методу теоретичне обґрунтування, визначаючи його «як цільовий акт, як діяльність від «усього серця», що... відбувається в певних суспільних умовах». Він розглядав цільовий акт як «типову одиницю гідного життя демократичного суспільства. Людина може виконувати свідомо чи несвідомо чужу волю або свідомо здійснювати поставлене перед собою завдання. Перша форма діяльності характеризує переважно раба, друга – діяльність вільної свідомої людини». Кільпатрик поділяв шкільні проекти на чотири типи. Мета першого типу полягає у втіленні якоїсь ідеї (думки) або плану в зовнішню

форму (в сучасній українській педагогіці цей тип проєктів може тлумачитися як інноваційний). Метою проєктів другого типу є насолода якимось естетичним переживанням. Третій тип представлений метою побороти якусь розумову перепону, розв'язати якесь суперечливе завдання. Четвертий тип проєктів відповідає меті здобути якісь дані, якийсь ступінь навичок, таланту або знання тощо. Мак Меррі подає іншу класифікацію проєктів, що включає п'ять категорій: домашні проєкти; промислові та торговельні проєкти; проєкти прикладних наук; проєкти з історії та географії; літературні твори як проєкти. Сам Г.Вашенко поділяв процес роботи над проєктом на три моменти: 1) складання плану роботи за даним проєктом; 2) виконання цього плану і 3) підсумки роботи, а іноді і складання звітів про неї. На його думку, метод проєктів найбільше характеризує «повна і органічна узгодженість навчання з навколишнім школі життям, а також із різноманітними інтересами дитини..., практичний ухил навчання та зв'язок його з життям дитини в цілому...», об'єднання теорії з практикою, яке «тільки тоді характеризує метод проєктів, коли в основі його лежать творчі шукання учня».

В першій половині ХХ століття метод проєктів широко використовувався в українській освіті, але справжній педагогічний «бум» у його застосуванні відбувається вже на початку нинішнього століття. Саме поняття проєкту походить від латинського *projectus* (*кинутий уперед*), тобто означає: а) технічні документи – креслення, розрахунки, макети наново створюваних будинків, споруд, машин, приладів тощо; б) попередній текст якогось документу; в) план, задум. Це поняття за своїм сенсом начебто спеціально призначене для використання у педагогіці для характеристики опанування юною особистістю перспективи свого життя. Адже *проєктувати* життя як найвищу власну цінність – це передусім скласти його проєкт, намічати план життя, передбачати щось зробити, що відповідає мрійливій сутності молоді, її опікуванню своїм майбутнім як щасливим, змістовним, сповненим особистого смислу і суспільного значення. Зрозуміло, що точно спроєктувати власне життя, з його безліччю принципово невраховуваних обставин, повною мірою неможливо. Але мати певний смисловий стрижень життя, його лейтлінію, власне лінію життя (*Life line* за терміном О.О.Кроніка), тобто стратегічний проєкт, завжди вважалося корисним, а в деяких випадках і необхідним, коли йдеться, зокрема, про міжнародні, державні, національні, технічні, інженерні тощо проєкти. Існує багато прикладів, коли такий проєкт виявлявся надзвичайно ефективним у здійсненні життя людини. Згадаймо яскравий образ професора Любіщева, відтворений у повісті Д.Граніна «Це дивне життя». Планування, організація і контроль талановитим даним вченим процесу та результатів власної професійної діяльності, в чіткому контексті програмування кращого використання ним часу і послідовності справ, забезпечило надзви-

чайну успішність його праці. В даному випадку використовувався спеціальний творчий проект, точно розрахований у часі і просторі складної професійної наукової діяльності в масштабі усього життя.

Доцільно називати подібний проект творчим і особистісним, оскільки він виступає специфічним інструментом творення життя людини і постає як можливий тільки за умови її певної особистісної зрілості. В цьому плані можна погодитися з думкою О.М.Ткаченка про три рівні психічної регуляції діяльності та поведінки людини – організму, індивіда та особистості. Якщо на рівні організму психічна регуляція забезпечується вродженими інстинктами та рефлексами, що відповідають за життєдіяльність, то на рівні індивіда вона відбувається вже на основі механізмів засвоєння і відтворення людиною культурних, духовних, матеріальних цінностей людства, які виступають у формі загальноприйнятих мотивів дій і вчинків, систем знань, умінь, навичок і емоційно-почуттєвих норм діяльності. На рівні ж особистості психічна регуляція здійснюється у формі творчості, що забезпечує творення нових духовних, матеріальних цінностей і самої себе як найвищої цінності. Ось тут, на цьому рівні психічної регуляції і використовується творчий особистісний проект як засіб організації власного життя як життєтворчості, в річищі якої і твориться власна особистість як суб'єкт творчої і самотворчої діяльності і поведінки. Виступаючи провідним, цей особистісний рівень психічної регуляції звичайно тісно пов'язаний з двома іншими рівнями – організменним та індивідним.

Слід відмітити, що сутність творчого особистісного проекту відповідає тій обставині, що життя людства і людини взагалі-то значною мірою запрограмоване – з одного боку, біологічною, антропологічною, еволюційною спадковістю, а з іншого – соціальною, культурною, історичною. Але тільки значною мірою, адже в цій самозапрограмованості життя передбачена як власне спадковість, стандартність, так і мінливість, тобто доцільна змінюваність, здатність до постійного удосконалення, творення. Згадаймо в цьому зв'язку сформульований Ч.Дарвіном закон еволюції з його принципами спадковості і мінливості. Недаремно класик української психології Г.С.Костюк говорив про культурну і біологічну спадковість і водночас – про розвиток і саморозвиток психіки людини. Інакше кажучи, враховуючи дані сучасної біологічної і психологічної науки, а також – психогенетики, запрограмованість життя детермінована, з однієї сторони, геномом людини, який має водночас особовий і популяційний потенціал біологічного, фізіологічного, за антропологічним типом, розгортання (і згортання) життя людини, а з іншої сторони – матеріальною і духовною культурою людства, яка визначає власне гуманістичну форму і зміст розвитку, тобто творення і функціонування людини як особистості. Ці два джерела детермінації поєднуються і тоді відбувається складний психогенетичний синтез історичного становлення людської популяції як су-

спільства – з його розвинутими впродовж тисячоліть соціальними, економічними, політичними, духовними, релігійними, життєвими інститутами і стандартами, й водночас – можливостями творчого самовдосконалення. Яке місце займає в цій людській і суспільній організації творчий особистісний проєкт? Тут слід звернутися до більш широкої практики використання проєктної методології, адже зараз слід говорити як про індивідуальні творчі особистісні проєкти, так і про більш масштабні групові, суспільні, громадянські, корпоративні, національні, державні, загальнолюдські проєкти. Ці проєкти, утворюючи певну ієрархію, мають розвивальний, тобто творчий характер для культури, всієї людської цивілізації. Це доводять численні, вже здійснені й здійснювані проєкти ООН, ЮНЕСКО, Євроазіатські, Європейські, регіональні, місцеві проєкти різних видів – космічні, гуманітарні, соціальні, економічні, політичні, наукові (наприклад, міжнародний проєкт «Геном людини»), науково-технічні, історичні, військові, миротворчі, педагогічні, психологічні (приміром, запропонований нами проєкт «Особистість і суспільство в ХХІ столітті»), технологічні, інформаційні, мистецькі, молодіжні, меценатські, комерційні тощо проєкти. Отже, творчий особистісний проєкт обдарованої молоді має зайняти свою певну логічну нішу в цій розгалуженій низці глобальних і регіональних цивілізаційних проєктів. Для молоді власні творчі проєкти носять здебільшого опосередкований психолого-педагогічний, власне розвивальний особистісний характер, але у перспективі передбачають поступовий перехід у суспільний проєктний простір.

В означеному вище контексті творчий особистісний проєкт обдарованої молоді доцільно розуміти як спеціальну стратегічну метадіяльність зростаючої талановитої людини, метою якої є спочатку спроба, а далі реальне творення нею особистісно і суспільно значущих духовних і на цій основі – матеріальних цінностей і себе як найвищої цінності. Засобами здійснення творчого особистісного проєкту виступають послідовне прогнозування, планування, програмування і здійснення свого життєвого шляху на високому гуманістичному, духовному рівні. Можна стверджувати, що головною метою і своєрідним психологічним засобом здійснення даного проєкту виступає сама зростаюча особистість як суб'єкт життєтворчості. В цьому місці доцільно навести слова С.Л.Рубінштейна про творчу самодіяльність особистості, що фактично відносяться до сутності проєкту. Він стверджував ще у 1922 році, що «суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і розкривається, він в них створюється і визначається. Тому, через те, що він робить, можна визначити те, чим він є; спрямованістю його діяльності можна визначити й формувати його самого... У творчості створюється сам творець. Лише у створенні (...) етичного, соціального цілого створюється моральна особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель; у духовній творчості виростає духовна особистість.

Є тільки один шлях – якщо це шлях – для створення вашої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим більше значуща, чим більше її сфера дії, той світ, в якому вона живе, і чим завершенишим є цей останній, тим завершенишим є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності, створюючи і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись в її об'ємніше ціле». Ці ідеї С.Л.Рубінштейна можна вважати методологічною основою психолого-педагогічного розуміння ролі творчого проекту у саморозвитку й самоздійсненні юної особистості.

Важливими для усвідомлення стратегічного значення творчого особистісного проекту є погляди Клаузевіца на військову стратегію і стратегіальна теорія В.О.Моляко щодо розвитку творчої особистості. Отже, стає зрозумілим, чому головною формою творчої діяльності здібних та обдарованих старшокласників у багатьох школах нового типу – ліцеях, гімназіях, колегіумах, коледжах – постає саме творче проектування. Мова йде про тривалу, протягом декількох місяців або років, поглиблену розробку підлітками наукових, технічних, соціальних, економічних, культурних, духовних, етичних, екологічних, мистецьких проектів, в яких виявляються, втілюються, формуються і чимдалі все ефективніше реалізуються притаманні їм інтереси, здібності, знання, вміння, навички, всі якості творчої особистості. До творчого проектування залучаються знання з різних навчальних предметів, що підвищує рівень загальної навчальної мотивації й успішність навчання, надаючи йому більш глибокого життєвого сенсу. Коли тематика творчого проектування набуває особистісного та соціального значення, то його розробка школярем формує найважливіший компонент життєвої стратегії – творчу мету життя, досягненню якої підпорядковується вся особистість. Іншими словами, творчий проект виступає як важливий засіб всебічного розвитку творчої особистості. В цьому відношенні висловлене розуміння проекту близьке до розуміння цього поняття представником французької соціологічної школи Ж.Ньютеном. Останній визначав «проект», як специфічну особливість людського навчання, що полягає у розробці плану дій, «відкритого» завдання, у функціонуванні постійно напруженої системи, динамічної орієнтації діяльності й поведінки людини.

Треба зазначити, що творче особистісне проектування у старшому шкільному віці дещо схоже на курсове, дипломне проектування, яке виконують студенти у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, але має і свої специфічні ознаки. На відміну від студентського, переважно обов'язкового тематичного проектування, шкільний творчий особистісний проект формується старшокласниками в процесі максимально самостійного визначення його тематики на основі власного (чи за допомогою психолога) аналізу власних інтересів, питань, проблем, ідей. Виконання творчого особистісного проекту має для школяра не формальний, поверховий, а суттєвий, глибинний

особистісний сенс. Водночас, основною формою роботи вчителя із залученим у проектування учнем стає допоміжне, фасилітаційне навчально-творче консультування учнів з різноманітних питань здійснення проєктів.

Велике значення для здійснення творчого особистісного проєкту має спосіб його ініціювання і розгортання. Він має бути природним, непримусовим, самостійним, трансцендентним, тобто включеним у неперервний глобальний процес творення духовних і матеріальних цінностей нескінченним потоком творчих представників людських поколінь. Це має забезпечити системність, послідовність та ієрархічність розвитку людської культури, спадковий зв'язок між процесами і продуктами творчості попередніх, нинішніх і наступних поколінь, між старими (вічними), актуальними і перспективними проблемами, завданнями, питаннями, ідеями неперервного потоку поколінь творців людської цивілізації. Тобто можна говорити про спадковість у розвитку проєктів в умовах безкінечного плину історичного часу. Загальна організація процесу творчого особистісного проектування співпадає з психологією розгортання діяльності у послідовності таких її етапів-компонентів, як: а) потребово-мотиваційний, тобто власне ініціюючий; б) інформаційно-пізнавальний, тобто орієнтуючий і електуючий у просторі існуючих ідей, знань, гіпотез, проблем тощо; в) цілеформувальний, тобто виробляючий власне творчу мету, план, програму, проєкт процесу досягнення відповідного до неї результату; г) операційно-результативний, тобто забезпечуючий особистість інструментами, засобами досягнення творчого продукту і його оформлення та презентацію і д) емоційно-почуттєвий, утверджуючий сам процес і результат виконання проєкту в особистісних і суспільних формах визнання його цінності.

Розглянемо докладніше етапи творчого особистісного проектування.

Так, етап ініціації здійснюється у максимально самостійній або у самостійно-допоміжній формі. Провідною є перша форма, яка реалізується обдарованим підлітком або юнаком шляхом певного самовиводу теми проєкту із власного досвіду спілкування з дорослими, досвіду суперечок і переживань, самоаналізу своїх потреб, мотивів, інтересів, пошуку сенсів життя, схильностей, ідеалів, рис характеру (свого або людей із найближчого чи віддаленого референтного оточення), рефлексій наслідків своїх успішних і неуспішних дій і вчинків, спроб самопізнання, інтелектуальних розмірковувань над проблемами людського буття, творення своєї власної картини світу – в його перевагах і недоліках тощо. Як допоміжна може застосовуватися консультативно-психологічна форма виводу, ініціації теми або проблеми проєкту шкільним психологом з властивостей юної особистості. Для цього доцільно провести комплексну психодіагностику властивостей особистості і виявити внутрішні особистісні орієнтири, навіть детермінанти такої ініціації, наприклад, ті, що спираються: на соціальні очікування, суспільний статус, рольові перс-

пективи, соціальні почуття; на стилі спілкування (авторитарний, демократичний, ліберальний); на спрямованість і зрілість мотиваційно-сислової сфери юної особистості, її інтереси, ідеали, цінності, схильності, наміри; на певні риси (екстравертованість-інтравертованість) і силу характеру, його акцентуації; на здатність до рефлексії, самопізнання і його результати, самоорганізацію, на почуття власної гідності; на досвід профільного навчання за певними предметами чи їх групами, на апробацію певних напрямів занять в умовах позашкільного навчання, на самостійне пізнання і розв'язання певних наукових, життєвих, сімейних і суспільних проблем; на можливості свого відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, уяви, сенсомоторики, розумових дій і діяльності в цілому; на психофізіологічні властивості, особливо – на тип темпераменту, оскільки в останніх дослідженнях темпераменту, зокрема, здійснених професором Б.Й.Цукановим, були виявлені певні задатки – приміром, ті, що визначають схильності людини до переважаючої роботи у минулому, теперішньому або майбутньому, задатки до певних, більш складних видів діяльності, режими праці і відпочинку, загрози для психосоматики у виборі неадекватних типу темпераменту видів занять; на психосоматичні, антропологічні можливості і навіть – на домінуючі інстинкти та рефлексії (самозбереження, орієнтувальні, мети, сили, владні, краси тощо).

Інформаційне забезпечення успішного виконання підлітком чи юнаком творчого особистісного проекту визначається цілою низкою обставин, зокрема, доступом юної особистості до джерел сучасної наукової проблемної інформації, їх готовністю звернутися до таких форм її збереження і передачі, як бібліотеки (приватні, шкільні, сільські, міські, обласні, галузеві, національні, зарубіжні тощо), усне і письмове спілкування зі спеціалістами, семінари, конференції, конгреси, збірники матеріалів, засоби масової інформації, Інтернет тощо. Важливою є саме проблемність шуканої інформації, найпоширенішою формою якої є запитання. Відомо, що до запитань як засобу ініціації творчого процесу, зверталися ще у Стародавній Греції, зокрема Демокрит у своєму методі маевтики. Використовують їх і сучасні спеціалісти, зокрема Я.І.Перельман, який кожному книгу свого двотомника «Цікава фізика» закінчує «стома запитаннями», більшість з яких можуть стати і вже стали творчими проблемами для проектів читачів більше як двадцяти видань цієї відомої праці. Символічною є назва книги сучасного українського самородка – А.М.Маковського – «Золоті запитання», стислий перелік яких стимулює роздуми і надихає на постановку проблем як основи певних проектів: «Запитання – найбільше диво?», «Чи цікава людині людина?», «Чи справдиться правда?», «Совість – найкращий контролер?», «Праця – символ безсмертя?», «Гроші – добро чи зло?», «Мобілка – чи надовго?», «Моделювання – конструювання кінця світу?» тощо.

Дуже важливою формою демонстрації творчого процесу у науці є популярні видання, в яких наводиться іноді багаторічний, сумірний із життям одного чи декількох поколінь вчених, насправді трансцендентальний творчий процес дослідження певної наукової проблеми у формі справжнього міжнародного проекту. Прикладом такого трансперсонального наукового проекту може слугувати розробка теорії відносності А.Ейнштейном. Цей проект фактично починається як з передумови, з досліджень Ньютона і здійснюється далі через міркування Пуанкаре, експерименти Майкельсона-Морлі, теоретизування Лоренца-Фітцджеральда, які увінчує публікацією своєї статті про спеціальну теорію відносності у 1905 році Альберт Ейнштейн. В аналіз і перевірку цієї теорії включаються десятки європейських і американських фізиків і математиків, після чого А.Ейнштейн завершує у 1916 році роботу над загальною теорією відносності. Ідеї вченого надихають науковий світ на інші проекти, внаслідок чого відбувається стрімкий ріст квантової механіки, ядерної фізики, космології, створюються моделі Всесвіту, розвивається кібернетика, генетика, інформатика – розгортається, разом із фундаментальними відкриттями в інших галузях пізнання, науково-технічна революція, яка продовжується й до нинішнього часу.

Етапцілепокладання полягає у прийнятті рішення про головну мету проекту, про план його втілення, про програму дій у часовій перспективі, навіть про певний часовий графік проектної діяльності. Контроль за виконанням цієї програми може здійснюватися за допомогою звітів, записів у наукових щоденниках. Звичайно, що сам проект може коригуватися, уточнюватися, доповнюватися, а в деяких випадках – навіть анулюватися і замінюватися на інший.

Операційно-результативний етап здійснення проекту залежить від наявності засобів його виконання, що у свою чергу відповідає його змісту і формі. Відповідно до цього, можна визначити кілька видів творчого проектування школярів, які відрізняються один від одного за своїм змістом. Це такі його види, як:

1. Ігрове моделювання, тобто створення моделей і макетів, що розробляються, виготовляються та використовуються з метою здійснення певних ігор, змагань, конкурсів, виставок дитячої творчості, наприклад, моделі літака, радіокерованої транспортної системи, комп'ютерної гри тощо.

2. Наукове дослідження актуальної проблеми з висуванням оригінальної ідеї, з її наступним висвітленням у матеріалізованій формі: науковому звіті, доповіді, статті у журналі, презентації в Малій академії наук «Дослідник» тощо.

3. Колекціонування певних природних або штучних об'єктів на основі визначеного принципу, з узагальненням характеристик наявних класів, видів предметів, з виявленням притаманних їм закономірностей.

4. Інноваційний науково-технічний проект – розробка складної технічної системи на основі оригінальної наукової ідеї, що реалізується у певній формі.

5. Соціальний, економічний, екологічний проект із систематизованим описом задуму, методів, шляхів розв'язання відповідних конкретних суспільно значущих проблем.

6. Науково-фантастичний проект, що реалізується у формі роману, повісті, розповіді, в яких ставиться, розкривається та розв'язується певне оригінальне завдання, проблема, ідея, що не можуть бути реалізовані існуючими, відомими для авторів, науковими й технічними засобами.

7. Мистецький проект, наприклад, збірник філософських віршів, розповідей, в яких у художній формі характеризується або розв'язується актуальна соціальна чи життєва проблема, котра в іншій формі не може бути визначеною, поставленою, розв'язаною.

8. Культурний проект, який полягає у реалізації певними організаційними, художніми, іншими заходами якихось цінних суспільних, гуманітарних проблем у ході, наприклад, зустрічей, семінарів, зльотів, фестивалів, конференцій, внаслідок чого підвищується культурний рівень, ціннісний потенціал учнів, певної групи людей, усього народу.

9. Духовний проект з утвердження Добра, Краси, Істини у вигляді їх поєднання в цілісній системі особистісних, громадянських, суспільних етичних, естетичних і інтелектуальних вчинків і дій.

10. Глобальний цивілізаційний, планетарний, ноосферний, космічний проект, який охоплює всю планету Земля, як центр Всесвіту, зберігає і покращує життя на ній.

Вказані види творчих проектів можна виконувати у різних формах:

а) літературній – тези, статті, розповіді, повісті, романи, наукові звіти, реферати;

б) образотворчій або графічній – малюнки, схеми, ескізи, креслення, картини тощо;

в) візуально-технічній, віртуальній, тобто з використанням засобів кіно, телебачення, комп'ютерної техніки, мультимедіа, Інтернету тощо;

г) матеріалізованій – у вигляді макетів, моделей, стендів, наочних посібників тощо;

д) матеріальній – функціонуючі, діючі технічні системи;

е) суспільно-громадській, колективній формі – спеціально організований (з певною метою) масовий захід, якому властиві певні форми міжособистісного спілкування, взаємодії у розв'язанні актуальної політичної, соціальної тощо проблеми.

є) поведінкової формі самовиховання, самоорганізації і здійснення особистістю певної духовно збагаченої, гуманістичної діяльності через низку

вчинків, що відповідають певному ідеальному зразку чи високим нормам громадянського служінні людям;

ж) індивідуально-інтелектуальній формі внутрішньої творчої діяльності обдарованої особистості, як центральній і основній серед наведених вище.

Вказані види творчих проєктів можна використовувати окремо або у комбінації одна з одною, творчо модифікуватися відповідно до реалій життя, виводитися один з одного, диференціюватися та інтегруватися тощо.

Як приклад творчого особистісного проєктування, можна розглянути науково-технічний проєкт. Найявний експериментальний досвід свідчить про те, що цей вид проєктування має певні ознаки, які відповідають специфіці професійної науково-технічної діяльності. Творчий особистісний науково-технічний проєкт складається з трьох частин:

- науково-дослідної, теоретичної частини, яка передбачає здійснення пошуку, генерування, вивчення перспективної наукової ідеї, шляхів її втілення у певній технічній розробці, викладення принципів роботи відповідної технічної системи, проведення необхідних розрахунків тощо;

- конструктивно-графічної, що містить розробку принципів схем, ескізів, креслень, необхідних для визначення структурно-функціональної побудови об'єкта; ця частина проєкту орієнтована на технологію виготовлення технічної системи;

- технологічної, практичної, інноваційної частини, що полягає у виготовленні діючої технічної системи, дослідного зразка пристрою або установки у матеріальній формі.

Зрозуміло, що виконання творчих проєктів вимагає від учнів мобілізації всіх творчих можливостей їх особистості, постійної їх апробації у справі та відповідного інтенсивного розвитку. Поступово навколо проєкту концентруються найважливіші життєві інтереси, мотиви, здібності, завдяки чому розвиваються елементи майбутньої творчої професійної діяльності. У той же час розробка творчих особистісних проєктів потребує певної кваліфікованої допомоги з боку наставників, які через творче проєктування «виводять» здібних та обдарованих підлітків у світ актуальних моральних, естетичних, наукових, культурних, соціальних, економічних тощо проблем, спрямовують реалізацію й становлення творчого духовного потенціалу юної особистості у суспільно значущому напрямку, закладають підґрунтя професійної майстерності.

На завершення проєкту має здійснюватися емоційно-почуттєвий етап утвердження його цілісного процесу і результату, що відбувається у різних формах суспільного визнання, таких, приміром, як нагородження, преміювання, присудження тієї чи іншої відзнаки тощо. Проте найбільш ефективними в цьому плані виступають внутрішні особистісні форми емоційно-почуттєвого самоствавлення до себе як до творчої особистості, самозадоволення від успішно виконаної творчої діяльності та поведінки. Водночас зростаюча

внаслідок вищезазначеного успіху суспільна цінність та індивідуальна самоцінність має бути об'єктивно і суб'єктивно виваженими, без зайвого самозакохування і «задавання», усвідомлюваними в контексті майбутньої перспективи творчості під кутом нових вимог, а тому і певної самокритики, тим більше, що у будь-якій успішній діяльності є і свої недоліки та потенціал удосконалення. За своїм масштабом, змістом та складністю творчий особистісний проект значно перевершує будь-яке навчальне завдання або, навіть їх набір, у будь-якій учбовій дисципліні, наближуючись до рівня окремого «особистісного» навчально-творчого (точніше – організмично-індивідуально-особистісного, за поглядами О.М.Ткаченка) предмету, важливість якого для розвитку творчої особистості є не меншою, ніж інших предметів чи їх сукупності.

Роль творчого особистісного проекту важлива і в світлі потреби встановлення у школі балансу між тенденціями спеціалізації та універсалізації, диференціації та інтеграції. Завдяки творчому особистісному проектуванню, значною мірою врівноважуються різні сторони навчально-виховного процесу, такі, як обов'язковий загально-груповий та досить вільний індивідуальний його характер, спільність інтересів дітей у класі та індивідуальність інтересів окремої дитини тощо. Збалансованість між цими та іншими тенденціями, на основі здійснення творчого особистісного проекту дає помітний педагогічний ефект у розвитку саме творчо обдарованої особистості юної людини, забезпечує наступність у її зростанні та самоздійсненні як обдарованої юної й молоді та талановитої дорослої людини, що виступає певною профілактикою нею втрати творчого потенціалу (згадаймо в цьому плані тих вундеркіндів, які у дорослому віці не виправдовують очікувань від них оточуючими яскравих творчих досягнень). За допомогою творчого особистісного проектування, особливо в умовах навчання у школах нового типу додаткових спецкурсів, психологізації, еврилогізації та інноватизації загальноосвітніх дисциплін та профілізації викладання психології в них формується реальний зв'язок, наступність між середньою та вищою ланками системи освіти у розв'язанні проблеми розвитку творчої особистості здібних та обдарованих старшокласників.

Запропонована модель творчого особистісного проектування школярів апробована у своїх найважливіших аспектах, в процесі експериментальної роботи з розвитку творчих здібностей у старшокласників Московського району Києва ще у 1990-роках. Вона втілювалася також у ході занять у так званому виїзному психолого-педагогічному колегіумі для обдарованих учнів, що були проведені у ряді київських шкіл і центрів творчості, в школах деяких забруднених внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС районах Житомирської і Київської областей України. Ця модель реалізована у процесі викладання основ психології творчої особистості молодого вченого та інженера у

кількох гімназіях і ліцеях Києва. Запропонована психолого-педагогічна модель даного типу проектування може мати певні інваріанти в конкретних умовах шкіл, гімназій, ліцеїв різного профілю – з притаманними їм кадровими, організаційними, методичними та іншими можливостями.

Зазначимо, що представлена модель творчого особистісного проектування накреслює загальний напрям удосконалення роботи системи освіти з розвитку творчо обдарованої особистості старшокласників. Наступним кроком є відпрацювання усіх ланок цієї роботи на рівні конкретної психолого-педагогічної технології, що потребує значних спільних зусиль педагогів і психологів.

ЯПОНСЬКІ ГУРТКИ ЯКОСТІ ЯК ПЕВНИЙ ПРОМИСЛОВИЙ АНАЛОГ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА [95]

Ініціатором створення японських гуртків якості (Quality Circles) був К. Ісікава. Він писав у 1981 році про причини появи таких гуртків: «Спочатку я думав над тим, як змусити рядових робітників розуміти і практикувати контроль якості. Ідеальним було б навчити всіх людей, які працюють на фабриках по всій країні, але це було б занадто складно. Тому я подумав про навчання спочатку фабричних майстрів і цехових керівників». Він твкож додав до цього: «...Ті, хто незнайомий з діяльністю по керуванню якістю, вважають, що групи якості створюються в першу чергу для поліпшення умов праці. Це невірно. Ці групи створюються з метою придбання знань, люди в них вчать ся уникати повсякденних помилок» [95].

Для вивчення статистичних методів контролю якості необхідно було проводити навчання всіх працівників компаній. Воно й стало проводитися у фірмах для того, щоб втягнути в роботу з поліпшення процесу виробництва всіх без винятку. З цією метою робітники об'єднувалися у невеликі групи для вивчення різних журналів і книг з контролю якості.

На той час це самонавчання було зведено в культ. Ентузіазм охопив усю країну. Практично всі промислові підприємства Японії створювали групи якості. Більш успішні фірми створювали більшу кількість гуртків.

На початковому етапі організація гуртків потребувала чималих організаційних зусиль та витрат і супроводжувалася значними труднощами. Однак саме вони стали важливою практичною формою, в якій почали реалізовуватися управлінські підходи і концепції поліпшення якості продукції та підвищення ефективності виробництва.

Діяльність гуртків якості полягала в здійсненні таких основних цілей:

- Робити внесок у підвищення ефективності виробництва і розвиток підприємства.

– На основі взаєморозуміння і взаємоповаги створювати сприятливу атмосферу на робочих місцях.

– Формувати сприятливі умови для виявлення творчих здібностей працівників та їхніх безмежних можливостей.

Гуртки якості призначалися в основному для такої категорії, як робітники і майстри промислових підприємств. Однак незабаром вони стали виникати і в інших галузях, у тому числі в торгівлі, банківській сфері, готелях, громадському харчуванні. Наприклад, в одному з головних японських банків «SonwaBank» 13 тис. співробітників були об'єднані в 2400 груп. Нині в Японії зареєстровано понад 300 тис. гуртків якості.

В них вирішувалися й обговорювалися питання, пов'язані насамперед з безпекою і продуктивністю. Крім того, проводився аналіз роботи кожного співробітника на кожній ділянці роботи, знаходилися резерви для поліпшення його діяльності і підвищення продуктивності, економії часу, зниження витрат і т.д.

Участь в гуртках мала добровільний характер, передбачалися економічні і моральні заходи для винагороди за результативність їх роботи. Хоча слід відзначити, що вони працювали в основному в неробочий час – під час перерв і після роботи.

К.Ісікава приділяв особливу увагу впровадженню статистичних методів контролю якості. На найпростішому технічному рівні його роботи підкреслювали необхідність сумлінного збору інформації, використання діаграм Парето та причинно-наслідкових діаграм. Ці методи служили інструментами, які допомагали робітникам та службовцям поліпшувати якість роботи. Ісікава наголошував, що діаграми корисні як спосіб знаходження сортування і документування причин зміни якості продукції і встановлення їх взаємозв'язків.

Розвиток гуртків якості почався з реєстрації першої групи в корпорації «Nippon Telegraph and Telephone Public Corporation».

Природа і значення цих гуртків розрізнялися залежно від фірми. Однак типовою була група від 5 до 10 чоловік – працівників одного підрозділу. Наприклад, тільки в концерні «Тойота» нараховувалося близько 4600 груп у середньому по шість чоловік. Керівником, як правило, був один із майстрів або його помічників. Формування групи здійснювалося відповідно до існуючих на даному етапі проблем. У цій компанії гуртки якості були безпосередньо пов'язані з виробничою структурою підприємства, тому всі співробітники повинні були брати участь в одному з гуртків. На допомогу їм створювалися комітети сприяння, до яких входили керівники і службовці підрозділів – функціональних відділів, відділів кадрів та ін.

Крім проблем, пов'язаних з якістю продукції, вивчалися питання скорочення витрат виробництва, експлуатації та ремонту устаткування, безпеки

праці, промислового забруднення і пошуку взаємозамінних ресурсів. У середньому за рік у кожному гуртку розглядалося 3-4 теми. На кожну припадало по 6 годин. Збори тривали від півгодини до однієї години.

В Японії в середині 90-х років в гуртки якості було залучено 14 млн чоловік, що складало приблизно 24% від загальної чисельності зайнятих у виробництві.

Досвід роботи гуртків був перенесений спочатку в Америку та Європу, а потім і по всьому світу, але такого поширення, як це було в Японії, вони не набули. Однак варто відзначити, що в західних країнах функціонування груп якості привело, залежно від компаній, до різних результатів. В одних вони сприяли успіху, в інших – виявилися малоефективними.

За останні роки їх кількість дещо скоротилася і в Японії. Як правило, доходи від впровадження одного удосконалення, розробленого робітниками гуртка, невеликі, але в цілому вони приносять значну користь підприємству. На окремих фірмах економічний ефект від діяльності груп якості оцінювався в 10 млрд. ієн на рік.

Японські аналітики підраховували, що важливішим для компанії є не стільки економічний ефект від діяльності гуртків, скільки створення завдяки їм на виробництві: атмосфери, що сприяє постійному пошуку шляхів вирішення виникаючих проблем; більшої стурбованості комерційними питаннями; такого підходу до праці, за якого робота спрямована на досягнення постійно зростаючих цілей.

Я.Монден, підкреслюючи значення гуртків якості, писав, що кінцевою метою діяльності груп якості є виховання у робітника почуття хазяїна, надання можливості кожному бути вислуханим і визнаним, сприяння в оволодінні технічними знаннями і розширенні їх діапазону, створення механізму вирішення виробничих завдань.

Головною причиною успіху гуртків якості в Японії стало те, що всі працівники були добре навченими й орієнтувалися на вирішення важливих для їхньої ділянки роботи конкретних проблем. Важливим було й те, що підхід до їх створення і роботи був неформальним. Більше того, активна участь і підтримка була з боку управлінського апарату.

Згодом багато фірм стали зосереджувати увагу на якості за допомогою діяльності, аналогічній роботі гуртків якості.

Визначення принципів керівництва гуртків якості та плани сприяння гуртків якості на заводах та у відділах передбачає реалізацію таких заходів, як:

- Створення гуртків якості;
- Орієнтація наради координаторів;
- Обрання керівників гуртків якості;
- Реєстрація гуртків якості;
- Поради та підтримка наради консультантів;
- Ознайомлення з проблемами виробництва;

- Пропозиція можливої тематики розробок;
- Вибір тем (об'єктів) дослідження та керівників тем;
- Поради та консультації за обраними темами;
- Постановка цілі;
- Реєстрація і затвердження цілей гуртків;
- Складання плану робіт;
- Доведення планів діяльності до членів гуртка
- Аналіз та планування альтернативних рішень;
- Консультації в ході планування;
- Випробування та впровадження;
- Оцінка ефективності;
- Стандартизація з метою уникнення повторного виникнення проблеми;
- Самооцінка;
- Доповідь про результати діяльності гуртка;
- Узагальнення результатів діяльності.
- Оцінка закінчених тем
- Рекомендація гуртків на заохочення

Діяльність провідних американських, європейських та інших компаній, часто спирається на досвід роботи японських гуртків якості. Згодом практично всі провідні фірми створювали так звані «команди по удосконаленню» або робочі групи для розробки систем керування якістю.

Їхня робота полягала в розробці рекомендацій щодо удосконалення процесів, підвищення ефективності виробництва та найбільш повного задоволення вимог споживача.

Позитивний досвід діяльності гуртків якості в західних країнах саме в умовах ринкових відносин, особливо в Японії, змушує управлінців в Україні повернутися до питань пошуку шляхів більш ефективного використання людського фактору для покращення якості виробництва [95].

Разом з тим не можна не помітити певну схожість між гуртками якості та громадянським суспільством – відмінність в їх структурі, створенні та функціонуванні визначається в основному різницею між робітником і громадянином.

**І.ОПИТУВАЛЬНИК КОС-1 (В.В.СИНЯВСЬКИЙ І
Б.О.ФЕДОРИШИН) –
КОМУНІКАЦІЙНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ СХИЛЬНОСТІ
ОСОБИСТОСТІ**

Ця методика виявляє комунікативні та організаторські схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширювати контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей і т.д.).

Вік досліджуваного: з 11 років.

Інструкція. Перед вами 40 запитань, на кожне з яких потрібно дати відповідь “так” або “ні”. Час виконання – 10-15 хвилин.

Текстовий матеріал:

1. Чи є у вас потяг до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтесь?
6. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними вашої думки?
7. Чи правда, що вам приємніше і простіше проводити час за книжками або за якимось іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за вас?
10. Чи любите ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різноманітні ігри і розваги?
11. Чи важко вам включатися в нові для вас компанії (колективи)?
12. Чи часто ви відкладаєте на інші дні справи, які слід було б виконати сьогодні?
13. Чи легко вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете ви, щоб ваші товариші діяли згідно з вашою думкою?
15. Чи важко вам освоюватися в новому колективі?
16. Правда, що у вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?
17. Чи прагнете ви, якщо обставини сприяють цьому, познайомитися і поспілкуватися з незнайомою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?

19. Чи дратують вас оточуючі, чи виникає у вас бажання побути наодинці?
20. Чи правда, що ви, як правило, погано орієнтуєтесь в незнайомій для вас обстановці?
21. Чи подобається вам постійно бути серед людей?
22. Чи виникає у вас відчуття дискомфорту, якщо вам не вдається завершити розпочату справу?
23. Чи важко вам проявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?
24. Чи правда, що ви втомлюєтесь від постійного спілкування з друзями?
25. Чи подобається вам брати участь в колективних іграх?
26. Чи часто ви проявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси ваших друзів?
27. Чи правда, що ви відчуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?
28. Чи правда, що ви не прагнете до того, щоб довести правильність своїх дій чи слів?
29. Чи вважаєте ви, що вам не важко внести пожвавлення у незнайоме товариство?
30. Чи брали ви участь у громадському житті школи?
31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих?
32. Чи правда, що ви не прагнете відстоювати свою думку чи рішення, якщо його не зразу прийняли друзі?
33. Чи відчуваєте ви себе комфортно в незнайомій компанії?
34. Чи охоче ви організовуєте вечірку для своїх товаришів?
35. Чи правда, що ви губитеся, коли треба говорити перед великою кількістю людей?
36. Чи часто ви спізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?
37. У вас багато друзів?
38. Чи часто ви буваєте в центрі уваги своїх друзів?
39. Ви відчуваєте дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?
40. Чи правда, що ви не дуже впевнено почуваете себе в оточенні великої групи своїх друзів?

Ключ до тесту

Комунікативні схильності:

“так” – 1, 5, 9, 13, 17, 21, 29, 33, 37;

“ні” – 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.

Організаторські схильності:

“так” – 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38;

“ні” – 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Обробка результатів.

Коефіцієнт комунікативних або організаторських схильностей (K) – це відношення кількості відповідей, що збігаються з ключем (X), до числа 20:

$$K = X : 20.$$

Показники, отримані за даною методикою, можуть коливатися від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень комунікативних чи організаторських схильностей, близькі до 0 – про низький рівень. Оціночний коефіцієнт K – це первинна кількісна характеристика матеріалів дослідження. Для якісного оцінювання результатів дослідження використовуються шкали оцінок, в яких тому чи іншому діапазону K відповідає визначена оцінка.

Наприклад: кількість відповідей, що збіглися, виявилася рівною 19 за шкалою комунікативних схильностей і 16 - за шкалою організаторських схильностей. Користуючись формулою, вираховуємо:

$$K_{\text{ком.}} = 19 : 20 = 0,95 \text{ й } K_{\text{орг.}} = 16 : 20 = 0,8$$

Записуємо отримані результати в бланк відповідей і порівнюємо їх зі шкалами оцінок комунікативних та організаторських схильностей.

Шкала оцінок комунікативних схильностей

Коефіцієнт $K_{\text{ком}}$	0,10-0,45	0,46-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Шкала оцінок організаторських схильностей

Коефіцієнт $K_{\text{орг}}$	0,20-0,55	0,56-0,65	0,66-0,70	0,71-0,80	0,81-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Інтерпретація результатів

- Якщо ви отримали оцінку “1”, то вам властивий низький рівень схильностей до комунікативної та організаторської діяльності.

- У тих, хто отримав оцінку “2”, розвиток комунікативних та організаторських схильностей є на рівні нижче середнього. Ви не прагнете до спілкування, почуваете себе скуто в новій компанії, у вільний час любите бути на самоті, обмежуєте свої знайомства, переживаєте труднощі у встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуєтеся в незнайомій ситуації, не відстоюєте свою думку, важко переживаєте образи. Не проявляєте ініціативи в громадській діяльності, у багатьох справах уникаєте прийняття самостійних рішень.

- Якщо ви отримали оцінку “3”, то вам притаманний середній рівень комунікативних та організаторських схильностей. Ви прагнете до контакту з людьми, не обмежуєте коло своїх знайомств, відстоюєте свою думку, плануєте роботу. Однак “потенціал” цих схильностей не відрізняється високою стійкістю. Вам необхідно серйозно зайнятися формуванням і розвитком комунікативних та організаторських схильностей.

- Якщо ви отримали оцінку “4”, то вас можна віднести до групи людей з високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Ви не губитеся в новій ситуації, швидко знаходите друзів, постійно намагаєтеся розширити коло знайомих, займаєтеся громадською діяльністю, допомагаєте близьким, друзям, виявляєте ініціативу в спілкуванні, із задоволенням берете участь в організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення в екстремальній ситуації.

- Якщо ви отримали оцінку “5”, то вас можна віднести до групи людей з найбільш високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей, вам притаманні швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушена поведінка в новому колективі. Ви ініціативні, приймаєте самостійні рішення, відстоюєте свою думку. Ви легко почуваете себе в незнайомій компанії, полюбляєте і вмієте організувати різноманітні ігри, колективні справи.

Під час інтерпретації отриманих даних слід пам’ятати, що вони лише констатують наявний рівень комунікативних та організаторських схильностей в даний період розвитку особистості. Якщо результати тестування виявилися невисокими, то це зовсім не означає, що цих схильностей потенційно у вас немає. Просто не були створені умови для їх виявлення та розвитку або у вас не було нагальної потреби отримати відповідні вміння.

Джерело: *М. В. Лемак, В. Ю. Методичне видання «Психологу для роботи: Діагностичні методики».* – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. – 2011.

АКТ ЕКСПЕРТИЗИ ЧИТАЧАМИ ЗМІСТУ ПОСІБНИКА

Рибалки В.В. Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина. – К.: УНМЦПРСР НАПН України, 2018.

Шановний пане Експерте! Прошу Вас стисло висловити свою думку і пропозиції щодо покращення змісту посібника по кожному з його розділів:

Вступ _____

1.Історичні та філософські дані про громадянське суспільство: Т.Гоббс, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, Г.А.Алмонд, К.Р.Поппер та ін. _____

2.Від народного віча, козацьких і військових рад, комун, сільських та міських громад, майданів, до об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації і планів створення всеукраїнського громадянського суспільства _____

3.Громадянське суспільство у Швейцарії, Німеччині, Євросоюзі, США: інститути, організація діяльності, демократичні форми обговорення і вирішення проблем, деліберація _____

4.Сучасні теорії і практики створення і функціонування громадянського суспільства _____

5.Розвиток особистості громадянина як чинник становлення і діяльності громадянського суспільства _____

6.Загальні правові, соціально-психологічні, духовні та організаційні засади побудови і функціонування громадянського суспільства _____

7.Демократичні принципи, процедури та умови роботи громадянського суспільства _____

8.Соціально-педагогічна система А.С.Макаренка як освітянська модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина та спроба втілення демократичної парадигми в освіту _____

9.Роль соціальних педагогів і практичних психологів у побудові та функціонуванні освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в учнів _____

10.Орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах на основі демократичних принципів і процедур _____

11.Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади _____

11.1. Передмова: мета, завдання, принципи і порядок роботи тренінгу, в залежності від кількості учасників, технологічні моменти проведення тренінгу _____

11.2. Загальний алгоритм роботи первинного тренінгового осередку громадянського суспільства у навчальних закладах системи освіти _____

11.3. Докладна процедура здійснення сценарію тренінгу _____

11.4. Деякі ігрові вправи та техніки до тренінгу розвитку громадянського суспільства _____

11.5. Роздавальний матеріал _____

Заключення: демократична парадигма освіти та розвиток громадянського суспільства і особистості громадянина _____

Література _____

Додатки _____

А. Етичний кодекс роботи членів громадянського суспільства і представників державної влади (проект) _____

Б. Статті Конституції України, що визначають правові передумови розробки і організації первинного осередку громадянського суспільства та проекту Закону України «Про громадянське суспільство» _____

В. Закон України «Про громадські об'єднання» (2013) _____

Г. Закон України «Про громадянське суспільство в Україні» (Голос України, 2002, 11 жовтня) (проект) _____

Д. Права, свободи та обов'язки громадянина _____

Е. Універсальні принципи діалогічного спілкування між учасниками тренінгу як членами громадянського суспільства та представниками влади (за Г.О.Балллом) _____

Є. Проект суспільно-громадянського договору між освітянським осередком громадянського суспільства навчального закладу (дів) та представниками місцевої влади _____

Ж. Опитувальник для виявлення актуальних проблем і пропозицій членів громадянського суспільства – як вимог до членів самого суспільства і представників влади – для покращення справ у різних сферах життя народу (проект) _____

З. Методи організації творчої діяльності, що класифікуються за ознакою їх найбільшого взаємозв'язку з тими чи іншими підструктурами особистості _____

И. Творчий проект як засіб покращення громадянським суспільством і владою життя народу _____

I. Японські гуртки якості як певний промисловий аналог громадянського суспільства _____

І. Опитувальник КОС-1 (В.В.Синявський і Б.О.Федоришин) – комунікаційні та організаційні схильності особистості _____

Про автора _____

Ваші загальні враження, доповнення та пропозиції _____

Чи вважаєте Ви за доцільне проведення подальшого експериментального дослідження проблеми чи проведення тренінгу розвитку освітянського осередку громадянського суспільства у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах _____

Чи можете Ви порадити в якості експериментального майданчика певний навчальний заклад (назва, ПІБ директора або ректора, адреса закладу, e-mail, телефон) _____

Будь ласка, передайте заповнену анкету (ксерокопію, сканерну копію) автору посібника за адресою: 04060, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, кімн. 632 (631), Рибалці Валентину Васильовичу) або по e-mail: valentyn.rybalka@gmail.com ; м.т. 0978824580.

Ваші анкетні дані: ПІБ, посада, місце роботи, електронна адреса, м.т. _____

На першій обкладинці зображені видатні діячі – Б. Хмельницький, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Г.В.Ф. Гегель, М.П. Драгоманов, І.Я. Франко, Дж. Д'юї, В.М. Бехтерєв, А.С. Макаренко, В.І. Вернадський.

Навчальне видання

Валентин Рибалка

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ І ПСИХОЛОГІЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ДІЄВОГО
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
І ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА**

Посібник

Редактор-коректор	Лопоносова Н. П.
Комп'ютерне верстання	Бабинець Н. А.
Дизайн обкладинки	Бабинець Н. А.
Ідея обкладинки	Рибалка В. В.
Комп'ютерний набір тексту і оформлення рисунків	Кабиш-Рибалка Т. В.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13.2

Наклад 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,

тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26

E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4538 від 07.05.2013